

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЄВСОВИЧ Роман Васильович

УДК 378 (091)(477) «1985/2012»

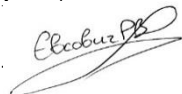
ГУМАНІЗАЦІЯ ТА ГУМАНІТАРИЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ (1985–2012 рр.)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

011 – Освітні, педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Р. В. Євсович

Науковий керівник: **Пелех Юрій Володимирович,**
доктор педагогічних наук, професор

Рівне – 2021

АНОТАЦІЯ

Євсович Р. В. Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Рівненський державний гуманітарний університет. – Рівне, 2021.

ЗМІСТ АНОТАЦІЇ

У дисертації на основі всебічного історико-педагогічного аналізу схарактеризовано сутність, генезу розвитку гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої освіти, уточнено поняттєво-категорійний апарат дослідження, розглянуто концептуальні підходи науковців до осмислення явищ гуманізації та гуманітаризації вищої освіти, визначено й окреслено основні періоди та тенденції розвитку гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть. Узагальнено конструктивний історико-педагогічний досвід роботи закладів вищої освіти (ЗВО) періоду, що підлягає вивченню, й окреслено перспективи його трансформації в українській вищій школі в руслі принципів гуманізації та гуманітаризації.

У дисертації системно досліджено особливості, умови, тенденції та шляхи гуманістично-центрованого напрямку розвитку вищої освіти України, задекларованого у низці нормативних документів і зrealізованого у практичній діяльності ЗВО означеного періоду, що відображає *наукову новизну та теоретичне значення одержаних результатів роботи*, у якій уперше:

– системно проаналізовано розвиток гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.) як соціально-педагогічну проблему, що до сьогодні не була предметом спеціального дослідження;

– відтворено цілісну картину функціонування гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.), уперше на історико-педагогічному тлі простежено динаміку та розкрито хронологію

процесу розвитку, що охоплює чотири, умовно виокремлені, обґрунтовані та взаємопов'язані хронологічні періоди (перший період (1985–1990 рр.) – директивна гуманізація і гуманітаризація вищої освіти України; другий період (1990–1995 рр.) – гуманізація і гуманітаризація у процесі реформації вищої освіти; третій період (1995–2004 рр.) – нормативно-правова інституалізація процесу гуманізації і гуманітаризації вищої школи; четвертий період (2005–2012 рр.) – міжнародна інтеграція вищої освіти України у процесі гуманізації та гуманітаризації);

– виявлено найважливіші тенденції розвитку гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.), а саме: раціоналізм, технократизм, занепад духовності, підміна одвічних духовних цінностей тимчасовими цінностями певного політичного режиму, дегуманізація; упровадження національної системи кваліфікацій, стандартів і керівних принципів забезпечення якості освіти; розвиток системи громадського управління, самоврядування навчальних закладів; формування гуманістичних цінностей, аксіологічного підходу та ціннісно-сміслових компетентностей конкурентоспроможного фахівця, а також принципів гуманізації, глобалізації, модернізації, інформатизації, інтеграції;

– на основі наукових доробків і новітніх досягнень українських і зарубіжних учених виконано історико-педагогічний аналіз особливостей (глобальність, комплексність, різноманітність) і шляхів розвитку гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.);

– уточнено визначення понять «освіта», «вища освіта», «гуманізація» та «гуманітаризація вищої освіти», «гуманістична педагогіка», «гуманно-центрований підхід», «система вищої освіти», «реформування вищої освіти», «практика гуманізації», «освітньо-виховний процес» з огляду на сучасні світові та культурні тенденції;

– розкрито причинно-наслідкові зв'язки між усіма складниками гуманізації і гуманітаризації системи вищої освіти України досліджуваного періоду;

– набули подальшого розвитку шляхи гуманізації й модернізації системи вищої освіти України на основі творчого використання конструктивного історико-педагогічного досвіду роботи українських ЗВО досліджуваного періоду й окреслено перспективи їхньої трансформації за сучасних умов.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець ХХ – початок ХХІ століть (1985–2012 рр.), час коли відбулися зміни в суспільно-політичному та соціально-економічному розвитку України, що спричинили активізацію процесу гуманізації та гуманітаризації системи вищої освіти України.

Нижня хронологічна межа (1985 р.) дослідження пов'язана з початком нового етапу розвитку процесів економічної та політичної інтеграції української держави, що вплинули на трансформацію ідеологічних засад освітньої політики. Напередодні досліджуваних реформ (1984 р.) радянська влада ухвалила важливий і для вищої освіти законопроект «Основні напрями реформи загальної і професійної школи», а також низку державних законів і рішень Міністерства освіти СРСР, що детермінували зміни у політиці освіти та розгортання реформ 1984–1988 рр. Утім реформа вищої освіти, як і інші реформи другої половини 1980-х рр., позначена численними внутрішніми суперечностями, була частковою і неспроможною остаточно змінити курс попередньої політики в освіті. Лише 90-ті рр. ХХ ст. уможливили подальше розроблення ідеї гуманізації та гуманітаризації системи вищої освіти, дотичної до нової антропоцентристської парадигми. Це започаткувало в Україні перебудову на законодавчому рівні педагогічного процесу ЗВО на засадах гуманізації та гуманітаризації. Верхня хронологічна межа стосується 2012 р., тобто часу наукового позиціонування гуманізації та гуманітаризації освіти як магістрального шляху докорінного перетворення вищої школи, що знайшло свій вияв у спробах учених довести гіпотези про розвиток гуманно-центричної вищої школи.

Методи дослідження. Для розкриття мети та поставлених завдань, а також системного пізнання аналізованого предмета використано комплекс теоретичних методів, а саме: загальнонаукові – аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, порівняння, узагальнення, систематизація, класифікація – для аналітичного опрацювання джерел дослідження; пошуково-бібліографічний, систематизації та класифікації – для пошуку й вивчення джерел і баз даних, систематизації, класифікації наукової літератури за темою дисертації; термінологічного аналізу й операціоналізації понять – для вивчення та висвітлення змістового наповнення термінів і уточнення їхнього змісту; історико-хронологічний – для створення періодизації становлення та розвитку гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ ст. і обґрунтування засадничих для цього теоретичних положень; парадигмальний – для узагальнення результатів аналізу зазначеної проблеми; історико-педагогічний, тобто історико-хронологічний – для розроблення періодизації, упорядкування історіографії, систематизації наукових праць учених означеного періоду, а також конструктивно-генетичний – для побудови періодизації розвитку гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України у хронологічних межах дослідження.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її основні положення та висновки може бути використано викладачами ЗВО під час викладання навчальних дисциплін «Порівняльна педагогіка», «Педагогіка вищої школи», «Історія педагогіки», «Основи педагогічної майстерності», «Управлінський процес у сучасних закладах освіти» та ін. Матеріали роботи стануть у нагоді всім зацікавленим у ході подальшого студіювання актуалізованих проблем у ЗВО всіх рівнів акредитації, тем, дотичних до історико-педагогічних подій кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: вища освіта, гуманізація і гуманітаризація вищої освіти, гуманістична педагогіка, гуманно-особистісний підхід, забезпечення якості вищої освіти, практика гуманізації, освітньо-виховний процес.

ABSTRACT

Based on a comprehensive historical and pedagogical analysis, the dissertation characterizes the essence and genesis of humanization and humanitarization of domestic higher education, clarifies the conceptual and categorical apparatus of the research, considers conceptual approaches of scientists to understanding the phenomena of humanization and humanitarization of higher education, defines and outlines main periods and tendencies of humanization and humanitarization of higher education in Ukraine at the end of the 20th – beginning of the 21st centuries. The dissertation generalizes the constructive historical and pedagogical experience of higher education institutions in the studied period and outlines the prospects of its transformation in the Ukrainian higher education in line with the principles of humanization and humanitarization.

The dissertation has systematically studied features, conditions, tendencies and ways of humanistic-centered direction of higher education development in Ukraine, declared in a number of normative documents and realized in practical activity of universities of the specified period, which reflects *the scientific novelty and theoretical value* of the research:

- it has systematically analyzed the development of humanization and humanitarization of higher education in Ukraine in the late 20th – early 21st centuries (1985-2012) as a social and pedagogical problem that has not been the subject of a special study before;

- the research suggests a holistic picture of the functioning of humanization and humanitarization of higher education in Ukraine in the late 20th – early 21st centuries (1985–2012), and for the first time traces on the historical and pedagogical background the dynamics and reveals the chronology of the development process, which includes four conditionally separated, justified and interconnected chronological periods (the first period (1985–1990) – directive humanization and humanitarization of higher education in Ukraine; the second period (1990–1995) – humanization and humanitarization in the process of higher education reform; the third period (1995–2004) – normative legal institutionalization of the process of humanization and

humanitarization of higher education, the fourth period (2005–2012) – international integration of higher education in Ukraine in the process of humanization and humanitarization);

– the research has revealed the most important trends in the humanization and humanitarization of higher education in Ukraine in the late 20th – early 21st centuries (1985-2012), namely: rationalism, technocracy, decline of spirituality, replacement of eternal spiritual values with temporary values of a particular political regime, dehumanization; introduction of the national system of qualifications, standards and guidelines for ensuring the quality of education; development of the system of public administration, self-government of educational institutions; formation of humanistic values, axiological approach and value-oriented competencies of a competitive specialist, as well as the principles of humanization, globalization, modernization, informatization and integration;

– based on the latest scientific achievements of Ukrainian and foreign scientists, the research has performed historical and pedagogical analysis of features (globality, complexity, diversity) and ways of humanization and humanitarization of higher education in Ukraine in the late 20th – early 21st centuries (1985-2012);

– taking into account the current world and cultural trends, the dissertation has specified the definitions of notions «education», «higher education», «humanization» and «humanitarization of higher education», «humanistic pedagogy», «humanely centered approach», «system of higher education», «reform of higher education», «practice of humanization», «educational process»;

– the research has defined the causal relations between all components of humanization and humanitarization of the system of higher education of Ukraine in the studied period;

– the dissertation further develops the ways of humanization and modernization of the system of higher education of Ukraine on the basis of creative use of constructive historical and pedagogical experience of Ukrainian universities in the studied period and outlines the prospects of their transformation in modern conditions.

The chronological boundaries of the research cover the end of the 20th –

beginning of the 21st centuries (1985-2012), a period of active changes in the social, political and economic development of Ukraine, which led to the intensification of humanization and humanitarization of higher education in Ukraine.

The lower chronological limit (1985) of the research is associated with the beginning of a new stage in the development of economic and political integration of the Ukrainian state, which influenced the transformation of the ideological foundations of educational policies. Before the studied reforms (1984), the Soviet government passed the important for higher education bill «Basic Directions of General and Vocational School Reform», as well as a number of state laws and decisions of the USSR Ministry of Education, which determined changes in the education and reforms of 1984-1988. In addition, the reform of higher education, like other reforms of the second half of the 1980s, had numerous internal contradictions, was partial and unable to completely change the course of the previous policy in education. The further development of the idea of humanization and humanitarization of the higher education system related to the new anthropocentric paradigm continued only in the 1990s. This initiated restructuring of the pedagogical process in higher education in Ukraine at the legislative level based on humanization and humanitarization. The upper chronological limit refers to 2012, the time of scientific positioning of humanization and humanitarization of education as the main way of radical transformation of higher education, which was reflected in the attempts of scientists to prove hypotheses about the development of humane-centric higher education.

Research methodology. A set of theoretical methods was used to fulfill the research tasks, namely: general scientific – analysis, synthesis, induction, deduction, abstraction, comparison, generalization, systematization, classification – for analytical processing of research sources; search and bibliography study, systematization and classification – for search and study of sources and databases, systematization, classification of scientific literature on the topic of the dissertation; terminological analysis and operationalization of concepts – to study and analyze the content of terms and to clarify their content; historical and chronological – to define periodization of the formation and development of humanization and humanitarization of higher education

in Ukraine in the late 20th – early 21st centuries and substantiation of the basic theoretical provisions for this; paradigmatic – to summarize the results of the analysis of this problem; historical and pedagogical, i.e. historical and chronological – for the development of periodization, streamlining of historiography, systematization of scientific works of this period, and constructive-genetic – to structure the periodization of the development of humanization and humanitarization of higher education in Ukraine within the chronological framework of the study.

The practical value of the dissertation is that its main provisions and conclusions can be used by university lecturers in teaching disciplines «Comparative pedagogy», «Higher school pedagogy», «History of pedagogy», «Fundamentals of pedagogical skills», «Management process in modern educational institutions», etc. The dissertation will be useful to all interested in the further study of current issues in the university education of all levels of accreditation, and topics related to historical and pedagogical problems of the late 20th – early 21st centuries.

Key words: higher education, humanization and humanitarization of higher education, humanistic pedagogy, humane and personal approach, quality assurance in higher education, practice of humanization, educational process.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, які відображають основні наукові результати дослідження

1. Євсович Р. В. Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти в Україні: історичний аспект. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць* / гол. ред. Г. П. Шевченко. Вип. 2(55). Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. С. 79–87.

2. Євсович Р. В. Тезаурусний підхід до визначення поняття «гуманітаризація та гуманізація вищої освіти» в європейському нормативному контексті. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2013. Вип. 2. С. 58–68.

3. Євсович Р. В. Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти у роки «Перебудови»: реальність чи міф. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди*. Додаток 3 до Вип. 31: Тематичний випуск «Проблеми емпіричних досліджень у психології». Київ: Гнозис, 2014. С. 421–427.

4. Євсович Р. В. Історико-педагогічний аналіз генези гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України. *Інноватика у вихованні: збірник наукових праць РДГУ*. № 13. Випуск 13. Том 2. 2021. С. 240–248.

5. Yevsovych R. Research of humanization transformations of the higher education system of Ukraine at the end of the 20th – early 21th centuries (1985–2012). *Journal of Education, Health and Sport*. 2021. 11(2). P. 290–307. eISSN 2391- 8306. URL: <http://dx.doi.org/10.12775/JEHS.2021.11.02.028>

Праці, які додатково відображають результати дисертації

6. Євсович Р. В. Формування особистості спеціаліста в контексті гуманізації та гуманітаризації вищої освіти періоду «перебудови»: теоретичний аспект. *Международный сборник научных трудов: в 2 ч. Часть 1 / под. общ. ред. М. И. Лукьяновой, Е. А. Лодатко*. Черкасы-Ульяновск: УИПКПРО, 2014. С. 118–130.

ЗМІСТ

ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГУМАНІЗАЦІЇ ТА ГУМАНІТАРИЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ	24
1.1. Теоретичний аналіз ключових понять дослідження	24
1.2. Методологічні засади дисертації	40
1.3. Історико-педагогічний аналіз проблеми дослідження	50
Висновки до першого розділу	77
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИКА ГУМАНІЗАЦІЇ ТА ГУМАНІТАРИЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ (1985–2012 рр.)	81
2.1. Шляхи розвитку гуманізації і гуманітаризації вищої освіти в контексті наукової парадигми	81
2.2. Трансформації системи вищої освіти України в досліджуваний період	119
2.3. Інноваційні технології у практиці функціонування вищої освіти в аспекті її гуманізації та гуманітаризації	144
2.4. Рекомендації для практики гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України	155
Висновки до другого розділу	177
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	184
ДОДАТКИ	214

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Верховна Рада (ВР)	Verkhovna Rada (VR)
Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС)	Communist Party of the Soviet Union (CPSU)
Міністерство освіти і науки України (МОНУ)	Ministry of Education and Science of Ukraine (MESU)
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік	USSR – Union of Soviet Socialist Republics
Європейська асоціація закладів вищої освіти (ЄАЗВО)	European Association of Institutions in Higher Education (EURASHE)
Європейська мережа забезпечення якості у вищій освіті (ЄМЗЯВО)	European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA)
ЦК – Центральний комітет	Central Committee – Central Committee
Європейський простір вищої освіти (ЄПВО)	European Higher Education Area (EHEA)
Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР)	Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR)
Європейський Союз (ЄС)	European Union (EU)
Європейські стандарти та рекомендації (ЄСР)	European Standards and Guidelines (ESG)
Національна академія педагогічних наук (НАПН)	National Academy of Pedagogical Sciences (NAPS)
Заклад вищої освіти (ЗВО)	Higher education institution (HEI)

ВСТУП

Становлення України як самостійної демократичної держави, а відтак державотворче реформування всіх сфер її суспільства вимагає усвідомлення ролі та місця вищої освіти в соціокультурних поступальних змінах. Істотні гуманістичні трансформації в галузі вищої освіти, що розгортаються на сучасному етапі, спонукають до визначення її пріоритетів в сенсі розвитку не лише інтелектуального, фахового, а й особистісного потенціалу майбутнього фахівця як людини гуманної.

Гуманізація вищої освіти – це один із принципів реалізації Державної національної програми «Освіта (Україна – XXI ст.)», який полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, найбільш повному розкритті її здібностей і задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпеченні прерогативи загальнолюдських цінностей, гармонії зв'язків людини та навколишнього середовища, суспільства і природи.

Перспективи вдосконалення вищої освіти в аспекті посилення її гуманізації та гуманітаризації регламентовано такими законодавчо-нормативними документами України, як: Закон України «Про освіту» (1991); укази Президента України «Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні» (2008), «Про забезпечення подальшого розвитку вищої освіти в Україні» (2008), «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» (2013); проекти, розроблені Міністерством освіти та науки України «Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років» (2014), «Стратегія реформування вищої освіти в Україні до 2020 року» (2014). Загальноєвропейські рекомендації з розвитку вищої освіти сприяють інтеграції вищої освіти України в єдиний європейський освітній і дослідницький простір.

Позиціонування людини з її індивідуальним потенціалом і здібностями як центру гуманізованої освіти передбачає спроектованість процесу навчання та виховання на розвиток особистості, її соціалізацію, прищеплення навичок самоаналізу, самооцінювання та рефлексії. З таким завданням царина української вищої освіти здатна впоратися лише за умови гуманізації та

гуманітаризації, тобто визнання найвищої значущості гуманітарних цінностей, їхнього формування та розвитку. Тому реформування національної системи вищої освіти України, конституювання нової гуманістичної освітньої парадигми актуалізує історико-педагогічне вивчення та переосмислення із сучасних позицій досвіду гуманізації та гуманітаризації освітнього процесу в минулому.

На сьогодні теорія та практика вищої освіти постає вагомою науковою площиною для вивчення гуманістичних процесів, які відбувалися в ній наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Ідеться про: методологічні та теоретичні історико-педагогічні, філософські дослідження гуманітаризації вищої освіти – В. Андрущенко, І. Зязюн, М. Євтух, В. Кремень, В. Луговий, В. Майборода, О. Сухомлинська й ін.; педагогічні та психологічні студії з удосконалення освітнього процесу в закладах вищої освіти, встановлення особливостей розвитку категорій «гуманізація» та «гуманітаризація освіти» – А. Алексюк, І. Бех, М. Волощук, В. Бондар, В. Гриньова, О. Глузман, С. Гончаренко, О. Дубасенюк, Н. Кузьміна, А. Кузьмінський, Ю. Пелех, Н. Ничкало, С. Сластьонін, В. Нікандров, М. Лихачов, В. Рибалка, В. Семиченко, С. Сисоєва, Г. Тарасенко й ін.; наукові роботи, присвячені еволюції процесу та методики впровадження гуманізації та гуманітаризації вищої освіти, – Ш. Амонашвілі, А. Бакалець, С. Бондаревська, А. Гриньов, М. Добрускін, Д. Донцов, Б. Кваша, Ю. Мальований, Є. Петров, І. Соколов, В. Сухін та ін.

Посутніми для пропонованої дисертації видаються праці, де осмислено загальнопедагогічні та методичні аспекти розвитку вищої освіти, а також засоби гуманізації освітнього процесу, формування гуманістичних цінностей здобувачів вищої освіти, – Т. Байбара, Н. Бібик, В. Бондар, М. Вашуленко, П. Гусак, О. Дубасенюк, Г. Калінічева, М. Карпенко, Н. Кічук, А. Кучерявий, І. Мельничук, В. Мисюра, О. Савченко, С. Скворцова, Г. Тарасенко, Л. Хомич, Л. Хоружа й ін.). Учені сходяться на думці, що саме на зрізі кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.) перед вищою освітою України вперше на законодавчому рівні постала проблема перебудови й підвищення ефективності педагогічного процесу закладів вищої освіти (ЗВО) на засадах гуманізації та

гуманітаризації. Саме з 1985 р. педагоги, психологи почали виявляти підвищений інтерес до питань удосконалення гуманітарної підготовки випускників ЗВО, розвитку її форм і методів в умовах освітнього процесу ЗВО як засобу опанування гуманістичних цінностей, загальнолюдської культури.

Вивчення фахової літератури із проблематики дисертації дає змогу окреслити низку *суперечностей*:

– між існуючим в історії вітчизняної педагогіки вакуумом концептуалізації процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.) і доцільністю його вивчення як історико-педагогічної проблеми, яка до цього часу не була предметом спеціально сфокусованого дослідження;

– між потребою впровадження гуманістичного концепту вищої освіти у фундаментальну особистісно-професійну підготовку фахівців і відсутністю її компоненти – історико-педагогічного обґрунтування тенденцій його розвитку в означений період;

– між наявною соціальною вимогою гуманістичного розвитку сучасної вітчизняної вищої школи на засадах її здобутків у ретроспективі та відсутністю системного історико-педагогічного аналізу цілісного процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.);

– між необхідністю практичної реалізації гуманізації та гуманітаризації української вищої освіти та недостатнім вивченням практики організації й функціонування процесу гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої школи на державному рівні в досліджуваний період, із окресленими перспективами й розробленими методичними рекомендаціями щодо їхньої трансформації за сучасних умов.

Потреба розв'язання виявлених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційної роботи: **«Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційну роботу виконано відповідно до наукової теми кафедри педагогіки, освітнього менеджменту та соціальної роботи Рівненського державного гуманітарного університету «Теоретико-методологічні засади становлення та розвитку аксіопедагогіки на сучасному етапі гуманізації системи освіти України, 0118 U 008318». Тему дослідження затверджено у бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук України (протокол № 1 від 29.01.2013) та узгоджено Вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 2 від 25.02.2016).

Мета дослідження – історико-педагогічне обґрунтування тенденцій розвитку процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.).

Мета передбачає послідовне виконання таких **дослідницьких завдань**:

1) проаналізувати розвиток процесу гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої освіти досліджуваного періоду як соціально-педагогічну проблему;

2) уточнити ключові поняття дослідження як предмет наукових пошуків;

3) обґрунтувати методологію історико-педагогічного дослідження процесу гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої освіти;

4) виявити та схарактеризувати генезу, сутність, особливості та підходи науковців до вивчення гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України;

5) виокремити основні періоди процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ ст. із властивими їм тенденціями;

6) узагальнити конструктивний історико-педагогічний досвід гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої школи досліджуваного періоду на основі принципів гуманізації та гуманітаризації та розробити практичні рекомендації.

Об'єкт дослідження – вища освіта України.

Предмет дослідження – процес гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.).

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець ХХ – початок

XXI ст. (1985–2012 рр.), тобто час змін у суспільно-політичному та соціально-економічному розвитку України, що спричинили активізацію процесу гуманізації та гуманітаризації системи вищої освіти України.

Нижня хронологічна межа (1985 р.) зумовлена початком нового етапу розвитку економічної та політичної інтеграції, що вплинув на трансформацію ідеологічних основ освітньої політики України в контексті ухвалення важливих для вищої освіти законопроектів – Постанови ЦК КПРС і РМ СРСР від 13 березня 1987 р. № 325 «Про заходи з корінного покращення якості підготовки й використання спеціалістів з вищою освітою в народному господарстві», Постанови ЦК КПРС «Основні напрями перебудови вищої та середньої спеціальної освіти в країні» (1987). Поза тим, реформа вищої освіти, як і інші реформи другої половини 1980-х рр., відзначалася численними внутрішніми суперечностями, була частковою та неспроможною повністю відійти від марксистсько-ленінської ідеології, тож розроблення ідей гуманітаризації та гуманізації системи вищої освіти (початок і кінець 90-х рр. XX ст.) вимагало нової антропоцентристської парадигми, що увиразнило потребу розв'язання в царині вищої освіти України – уперше на законодавчому рівні – проблеми перебудови та підвищення ефективності педагогічного процесу ЗВО на засадах гуманізації та гуманітаризації. Верхня хронологічна межа визначена 2012 р., часом проголошення внаслідок реалізації певних модернізаційних перетворень у вищій освіті України гуманізації та гуманітаризації освіти ключовим напрямом докорінного перетворення вищої школи, що супроводжувалося пошуком дослідниками відповіді на запитання про те, якою повинна бути гуманно-центрична вища освіта.

Джерельну базу дослідження складають:

1) нормативно-правові документи вищих органів державної влади й управління – нормативні документи радянського періоду (закони, постанови, накази, інструкції, резолюції з'їздів, рішення партії та уряду), загальнодержавні документи, урядові постанови, матеріали з питань вищої освіти незалежної України (нормативні документи, закони, рекомендації урядових комісій), укази

Президента України, європейські нормативні документи із визначення пріоритетів розвитку вищої освіти (резолюції, декларації, довідникові документи);

2) документи Міністерства освіти і науки України – офіційна інформація про освітні реформи, представлені в робочих матеріалах і документах Міністерства освіти і науки України; законодавчі та нормативні документи щодо розвитку вищої освіти України (закони України «Про освіту» (1991, 1996), закони України «Про вищу освіту» (2002, 2012), національні програми розвитку освіти, економічних реформ, національні доктрини, національні стратегії розвитку освіти, національні доповіді, аналітичні доповіді, довідки та звіти; галузевий стандарт; постанови Кабінету Міністрів України, листи та накази МОН України;

3) матеріали архівів Міністерства освіти і науки України (Ф. 166, Ф. 462 (загальний відділ), Державного архіву Рівненської області (Ф. 68, Ф. 78);

4) інформаційно-аналітичні матеріали та статистичні видання – інформаційно-аналітичні матеріали, статистичні дані про роботу окремих навчальних закладів і органів управління ними, про стан вищої освіти 1985, 1997, 2002, 2012 рр. і завдання щодо її подальшого розвитку;

5) матеріали періодичних видань – журнали («Радянська школа» (1985–1989), «Вища школа» (2003), «Вища освіта України» (1999–2001), «Історія української науки на межі тисячоліть» (2002), «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки» (1999–2002), «Історико-педагогічний альманах» (2004–2012), «Освіта і управління» (2006), «Рідна школа» (2004, 2012), «Шлях освіти» (1998), «Урядовий кур'єр» та «Освіта України» (1999–2012).

Опрацьовано бібліотечні фонди й електронні ресурси Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Національної академії педагогічних наук України, Рівненської обласної універсальної наукової бібліотеки.

Наукова новизна й теоретичне значення одержаних результатів полягає

В ТОМУ, ЩО

уперше:

– *системно проаналізовано* цілісну картину процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.) як соціально-педагогічну проблему, що до сьогодні не була предметом спеціального дослідження;

– *визначено* динаміку та хронологію процесу її розвитку, що відображає чотири обґрунтовані та взаємопов'язані хронологічні періоди (перший період (1985–1990 рр.) – директивна гуманізація та гуманітаризація вищої освіти України; другий період (1990–1995 рр.) – гуманізація та гуманітаризація у процесі реформації вищої освіти; третій період (1995–2004 рр.) – нормативно-правова інституалізація процесу гуманізації та гуманітаризації вищої школи; четвертий період (2005–2012 рр.) – міжнародна інтеграція вищої освіти України у процесі гуманізації та гуманітаризації);

– *виявлено* основні тенденції розвитку гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.), як-от: *раціоналізм, технократизм, занепад духовності, підміна одвічних духовних цінностей тимчасовими цінностями певного політичного режиму, дегуманізація; упровадження національної системи кваліфікацій, стандартів та керівних принципів забезпечення якості освіти; розвиток системи громадського управління, самоврядування навчальних закладів; формування гуманістичних цінностей, аксіологічного підходу та ціннісно-сміслових компетентностей конкурентоспроможного фахівця;*

– *виконано* історико-педагогічний аналіз особливостей (глобальність, комплексність, різноманітність) і шляхів розвитку гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.) на основі наукового доробку та використання новітніх досягнень українських і зарубіжних науковців;

– *уточнено* визначення понять з огляду на сучасні світові та культурні тенденції («освіта», «вища освіта», «гуманізм», «гуманність», «гуманізація

педагогічного процесу», «гуманітаризація», «гуманізація та гуманітаризація вищої освіти»);

– *розкрито* причинно-наслідкові зв'язки між усіма складниками гуманізації та гуманітаризації системи вищої освіти України досліджуваного періоду;

– *доведено*, що на рубежі століть українська вища освіта прагнула до національного самоствердження та демократизму;

– *набули подальшого розвитку*: шляхи гуманізації й модернізації системи вищої освіти України на основі творчого використання конструктивного історико-педагогічного досвіду роботи вітчизняних ЗВО досліджуваного періоду, *окреслено* перспективи та *розроблено* методичні рекомендації щодо їхньої трансформації за сучасних умов.

Методи дослідження. Для досягнення мети, реалізації поставлених завдань застосовано комплекс теоретичних методів науково-педагогічного дослідження, що уможливили системне пізнання аналізованого предмета й охоплювали:

– *загальнонаукові* – аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, порівняння, узагальнення, систематизація, класифікація – для аналітичного опрацювання джерел дослідження; пошуково-бібліографічний, систематизації та класифікації – для пошуку й вивчення джерел і баз даних, систематизації, класифікації наукової літератури за темою дослідження; термінологічного аналізу й операціоналізації понять для вивчення і розкриття сутності термінів і уточнення їхнього змісту;

– *конкретно-наукові* – історико-структурний – для розроблення структури дослідження; систематизації історіографії досліджуваної проблеми; визначення тенденцій гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України; *систематизації* історико-педагогічних праць з різних аспектів розвитку вищої освіти, діяльності вищих навчальних закладів України кінця ХХ – початку ХХІ ст.; *історико-хронологічний* – для періодизації становлення й розвитку гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ ст., обґрунтування початкових теоретичних позицій; *парадигмальний* – для систематизації поглядів і підходів до осмислення окресленої проблематики.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її матеріалів викладачами вищих навчальних закладів у процесі підготовки спеціальних курсів з історії педагогіки України, культурології, педагогіки, народознавства, вищої освіти, а також відповідних спецкурсів. Основні положення та висновки дослідження знайдуть застосування в закладах вищої освіти під час викладання навчальних дисциплін «Порівняльна педагогіка», «Педагогіка вищої школи», «Історія педагогіки», «Основи педагогічної майстерності», «Управлінський процес у сучасних закладах освіти» та ін. Матеріали та висновки дисертації знадобляться під час підготовки підручників і навчальних посібників, написання дисертаційних, дипломних і курсових робіт. Матеріали роботи присутні для висвітлення питань реформування системи вищої освіти в означений період; розроблення заходів подальшого вдосконалення підготовки фахівців у закладах вищої освіти всіх рівнів акредитації; спецкурсів і спецсемінарів про особливості й етапи гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України; вдосконаленні матеріалів фахової навчально-методичної літератури та навчальних програм; навчальних планів, програм і змістових компонентів різних ланок неперервної освіти України.

Особистий внесок здобувача. Дисертацію виконано самостійно, усі наукові результати одержано автором особисто. У праці викладено авторські підходи, ідеї та концепції, реалізовані під час розроблення основних положень дослідження.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Положення та результати дисертації апробовано на міжнародних, усеукраїнських конгресах і конференціях:

– *міжнародних*: Міжнародна науково-практична конференція «Викладач і студент: умови особистісно-професійного зростання (м. Черкаси, 22–23 травня 2014 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Університет і школа: перспективи співпраці» (м. Рівне, 2020), Міжнародна науково-практична конференція «Євроінтеграційні процеси в сучасній Україні» (м. Рівне, 2017 р.), Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Сучасний вчитель

початкової школи: європейський вимір» (м. Рівне, 2017 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Гуманітарна парадигма як стратегія інноваційного розвитку освіти» (м. Рівне, 16–17 червня 2017 р.), XII Міжнародна науково-практична конференція здобувачів вищої освіти і молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (м. Рівне, 2019 р.), XVI Міжнародна науково-практична конференція «Україна першого двадцятиліття XXI століття: культурно-мистецький вимір» (м. Рівне, 2020 р.), україно-польський семінар «Заснування та розвиток аксіопедагогіки: питання, перспективи» на базі Рівненського державного гуманітарного університету (Україна) та університету Яна Длугоша в Ченстохові (Польща) 2 червня 2021 (м. Рівне, 2021 р.);

– *усеукраїнських*: Усеукраїнська науково-практична конференція «Становлення і розвиток особистості людини як суб'єкта власного життя (до 70-ліття з дня народження С. Пальчевського)» (м. Рівне, 10–11 березня 2016 р.), Усеукраїнська науково-практична інтернет-конференція РДГУ «Сучасний вчитель початкової школи: проблеми і перспективи в контексті освітньої реформи» (м. Рівне, 2019 р.), Регіональна науково-практична інтернет-конференція «Сучасний вчитель початкової школи: досвід, пошуки та перспективи» (м. Рівне, 2019 р.);

– *звітних* конференціях Рівненського державного гуманітарного університету (2011, 2012 рр.).

Основні положення та результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри педагогіки, освітнього менеджменту та соціальної роботи Рівненського державного гуманітарного університету, на спеціально організованих теоретичних семінарах.

Результати дослідження **впроваджено** в освітньо-виховний і науковий процес на кафедрі педагогіки, освітнього менеджменту та соціальної роботи Рівненського державного гуманітарного університету (довідка від 20 травня 2021 р., № 01-12/26), кафедрі педагогіки і психології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка від 14 червня 2021 р.,

№ 151/04), кафедри педагогіки й менеджменту освіти КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» (довідка від 17 червня 2021 р., № 01-07/236).

Публікації. Основні результати дисертації відображено в 6 (одноосібних) публікаціях автора, серед них: 5 відображають основні результати дослідження (з них 1 публікація у зарубіжних періодичних виданнях); 1 – додатково відображають результати дослідження.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, семи підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (347 найменувань, із них іноземними мовами – 15), 4 додатків на 5 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 220 сторінок, основного тексту – 182 сторінки (7,7 друкованих аркушів). Дисертація містить 1 таблицю, 1 рисунок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГУМАНІЗАЦІЇ ТА ГУМАНІТАРИЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Вивчення процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ ст. (1985–2012 рр.) передбачає проведення теоретичного аналізу поняттєво-категорійного апарату й обґрунтування методологічних засад дослідження, виявлення сутності, напрямів, різних аспектів, особливостей гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України.

1.1. Теоретичний аналіз ключових понять дослідження

У контексті завдань пропонованого дослідження проблеми гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ ст. (1985–2012 рр.) видається доцільним звернутися до теоретичного аналізу його ключових понять, серед яких: «освіта», «вища освіта», «гуманізм», «гуманність», «гуманізація педагогічного процесу», «гуманітаризація», «гуманізація і гуманітаризація вищої освіти».

Визначення поняття «освіта» подано у багатьох державних документах України. Так, у Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття) йдеться про те, що розбудова системи освіти, її докорінне реформування мають стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки й культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократії в Україні [65, с. 8].

Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ ст. відображає гуманно-центричний аспект цього поняття, увиразнюючи потребу спрямування діяльності освітніх закладів на розвиток творчої особистості, формування її потенційних спроможностей до використання здобутих знань, умінь, навичок у ефективній професійній діяльності й компетентнісного розв'язання проблем задля олюднення суспільного середовища та власного співіснування у

ньому [163].

Прикметно, що в усіх державних документах перспективи подальшого розвитку в Україні гуманістичної сутності освіти пов'язано з наданням їй пріоритету як основній ланці єдиного державного механізму, від злагодженого функціонування якого залежить незворотність започаткованих на сьогодні реформувань соціально-економічного, культурного та духовного розвитку суспільства [168].

Зазначимо, що в досліджуваній період у наукових джерелах поняття «освіта» потрактовано по-різному. Тому варто погодитися із висновками О. Рудчик [212] про те, що «педагогічна наука не виробила єдиного незаперечного тлумачення поняття «освіта», і діапазон розуміння сягає від засвоєння знань до оволодіння культурними цінностями, від процесу до результату, від окремих елементів до системи діяльності, від набуття досвіду до оволодіння компетентностями і компетенціями. Проблема освіти з давніх часів привертала увагу дослідників, мала різні тлумачення і поставала предметом багатьох наукових пошуків» [212, с. 33].

У культурологічному сенсі поняття «освіта» – це засіб прилучення здобувачів освіти до освоєння матеріальних і духовних здобутків культури, що сприятиме їхньому особистісному саморозвитку. Водночас вона мислиться «найважливішим соціальним інститутом; процеси, що відбуваються в освіті, виявляються безпосередньо детермінованими тими змінами, які розгортаються в суспільстві. Така детермінованість знаходить своє вираження у понятті «соціокультурний тип освіти» [165, с. 5]. Саме тому, що за своєю природою «людина – істота діяльнісна, кінцевою метою освіти є підготовка до певного виду діяльності» [165, с. 6].

Слушною вважаємо думку філософа-науковця В. Андрущенка про те, що освіта належить до «інституцій, ступінь розвитку яких, безпосередньо, впливає на прогрес суспільства загалом і людської особистості зокрема» [8, с. 234].

На суспільній вагомості освіти акцентовано й у працях українського вченого-філософа В. Кременя [127], який стверджує, що «у сучасних умовах,

коли воля й свідомість людей стають чинниками соціальних перетворень, окреслені нові критерії суспільного прогресу, що зумовило соціальний запит на високий рівень освіченості, культури та професіоналізму фахівців. Натомість, низький професійний і загальнокультурний рівень частини населення, особливо молоді, негативно позначається не лише на конкурентноспроможності країни на світовому ринку, а й на рівні соціальної стабільності.

Тому саме освіта покликана сприяти формуванню інтелектуального потенціалу нації та всебічному розвитку особистості як найвищої цінності суспільства» [127, с. 3].

Для розкриття гуманістичної сутності феномену «освіта» логічно звернутися до історико-педагогічних джерел. Так, уперше поняття «освіта» було вжито наприкінці XVIII ст., проте тривалий час функціонувало без спеціального термінологічного змісту як синонім терміна «виховання» [288]. Пізніше поняття почало набувати специфічного термінологічного наповнення, дотичного до навчання та формувального впливу на особистість [212].

Вищевикладене дає підстави стверджувати про те, що культурологічний контекст викристалізовує сутнісне призначення освіти як зорієнтованої на формування особистості, а також такої, що підлягає розгляду крізь призму аксіологічної концепції освіти: людина культури, як носій життєво необхідних загальнолюдських і національних цінностей, спроможна до творчого розв'язання всіх проблем життєзабезпечення та виявляє саморегуляцію в соціальній поведінці [193].

У межах визначення педагогічної сутності освіти український учений С. Гончаренко [38] цілком справедливо, на нашу думку, інтегративно витлумачує її як «процес і результат засвоєння особистістю певної системи наук, знань, практичних умінь і навичок та пов'язаного з ними певного рівня розвитку її розумово-пізнавальної діяльності, а також морально-етичної культури, які у своїй сукупності формують соціальне обличчя й індивідуальну своєрідність особистості» [38, с. 61].

Зазначимо, що багатозначність змісту, що його науковці вкладають у

поняття «освіта», на наш погляд, варто пояснювати різнобічністю предметів їхніх досліджень. Попри такі різночитання, загалом освіта – це вагомий елемент культурного становлення особистості, найважливіша компонента культури, потрібна для спадкоємності та використання набутих знань, досвіду, традицій. У такому сенсі освіту називаємо і процесом освітньої діяльності, і її результатом, а також цілеспрямованою пізнавальною активністю громадян щодо здобуття чи вдосконалення знань, умінь і навичок.

Утім наголошуємо, що освіта – це така діяльність, що має бути спеціально організована професіоналами-педагогами, що передбачає відповідні умови [40, с. 21]. Вона постає результатом педагогічного впливу, що відображений у здобутті систематизованих знань, умінь, навичок, компетентностей, зрештою – у розвитку особистості. Освіта – це також і канал інформації в інформаційній системі, один із чинників прогресу [40, с. 3].

З огляду на це в широкому сенсі освіту потрактуємо як можливість людини успішно адаптуватися до життєвих умов і виявити свою гуманність у взаєминах з іншими людьми.

У контексті вищезначеного підходу видається безсумнівним те, що гуманістична сутність завжди була складником тлумачення поняття «освіта» [126], оскільки гуманістичний стрижень української освіти зумовлений суспільною потребою формування людини-гуманіста, здатної до самореалізації та самоствердження.

Важливо, що суттєві зміни у змістовому наповненні поняття освіти зокрема та її системи загалом відбулися 1991 року. Цьому сприяли інноваційні процеси того часу з відновлення суверенності України, що призвели до перегляду нормативної бази освіти, зокрема в аспекті термінологічного фонду. Так, у законах України «Про освіту» (1991, 1996 років зі змінами та доповненнями) наявні тлумачення освіти як основи суспільного розвитку [93]. У вимірі згаданих трансформацій найвищою цінністю в освіті проголошено людину, метою освітньої діяльності – її особистісний розвиток, а предметом педагогічного процесу – розумові здібності особистості, її таланти й

обдарування, морально-вольовий розвиток, формування ціннісних орієнтирів. Такі вектори вимагали забезпечення належного рівня розвитку освіти та професійного становлення особистості як суспільно-цінного суб'єкта соціальних країнотворчих перетворень.

У Національній доктрині розвитку освіти (2002) також акцентовано на вагомому впливі освіти на розвиток нації, держави й особистості [163], зокрема констатовано, що об'єктивними умовами самореалізації особистості у професійній діяльності на початку ХХІ ст. стає доступність потрібного освітньо-інформаційного знання, опанування людьми не так готових знань, як компетентностей і способів здобуття, осмислення та використання таких знань за нових умов [65].

Теоретичний аналіз одного з ключових понять пропонованого дослідження – «освіта» – передбачає осмислення наявних у наукових доробках українських і зарубіжних учених його визначень. В. Шадриков [305] висловлює думку про те, що освіта – це процес передання культури від одного покоління до іншого й засвоєння цієї культури особистістю [305, с. 118].

Н. Кузьміна вбачає в освіті складник педагогічного процесу, невіддільного від цілісної системи суспільного розвитку та державотворчих змін. За такого бачення педагогічна система має певні компоненти, як-от: мету, навчальну інформацію, а також виявляє залежність від засобів комунікації, увиразнює вагомість ролі та місця у ній здобувачів освіти та педагогів [132, с. 32].

Варто погодитися із твердженням про те, що освіта як соціальний інститут є «складною системою, що охоплює різні елементи і зв'язки між ними (підсистеми, управління, організацію, кадри)» [133, с. 34].

Як підсумок вищевикладеного зауважимо, що, попри неоднозначність поданих у науково-педагогічних працях трактувань феномену «освіта», останні не видаються суперечливими, оскільки окреслюють його багатозначність [212, с. 33].

Відтак узагальнимо, що поняття «освіта» справедливо позиціонувати як: соціально значущу державну компоненту; рівневий показник особистісного

розвитку здобувача; профілеву спрямованість [212]. Цікаво, що саме рівневий показник терміна «вища освіта» слугує відображенням змін його тлумачення в різні роки охопленого дослідженням хронологічного зрізу (1985–2012 рр.).

Так, якщо у ХХ ст. (1985 р.) поняття «вища освіта» вчені пов'язували з компонентами знань і вмінь, які надає багатопрофільний вищий навчальний заклад; формуванням особистості з моральними та духовними цінностями, спроможної провадити наукові дослідження та підвищувати власний загальнокультурний рівень, то вже на початку ХХІ ст. (2012 р.) визначали «як цілісну, поліфункціональну та полісмыслову структуру, що передбачає її здобуття в основному типі закладу вищої освіти – університеті, який є провідним інтелектуальним осередком суспільства і на засадах автономії, академічної свободи здійснює освітню, дослідницьку, інноваційну діяльність; реалізує місію, візію, цілі, завдання і функції вищої освіти, зокрема людинотворчу, технологічну, гуманістичну» [212, с. 33].

Остання із зазначених функцій у Державній національній програмі «Освіта» звучить так: «Гуманізація освіти полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, розкритті її здібностей, задоволенні різноманітних потреб, забезпеченні пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи» [65, с. 9].

Такий контекст детермінує увагу багатьох науковців до різноаспектуального вивчення гуманістичної сутності вищої освіти [37, с. 8]. Українська дослідниця проблеми гуманізації вищої школи Н. Фіалко [287] слушно, на нашу думку, констатує, що освіта «покликана створювати умови для розвитку людини як освіченої і духовної істоти. Вона виконує цивілізаційну (економічну, соціальну, гуманітарну і культуротворчу) функцію в суспільстві, є процесом засвоєння накопичених людством знань, навичок і вмінь для виконання соціально значущих функцій» [287, с. 12].

У ракурсі розгляду проблеми гуманізації освіти Т. Буяльська [23] переконує: «освіта, що вибудовується на гуманістичних засадах, потребує нового розуміння навчання, яке повинно стати трансляцією культури

культурними засобами. У центрі освіти повинна бути не просто людина, а особистість, спроможна до самотворчості, самонавчання, самокритики. Якщо система освіти буде орієнтована на таку людину, то матиме внутрішнє джерело свого власного розвитку, стане системою, що самоорганізується» [23, с. 10].

Доречним, на наш погляд, є також висновок А. Очеретяного [177] про те, що формування життєвих цінностей у студентів вищих освітніх закладів зумовлює нагальну «необхідність урахування ментальності та сенситивності студентів як підґрунтя для формування їхніх життєвих цінностей у закладах вищої освіти» [177, с. 33].

У межах осмислення життєвих цінностей студента вчений визнає їх найважливішими «життєвими орієнтирами, що детермінують майбутню професійну спрямованість, визначають зміст його освітньо-пізнавальної діяльності у закладі вищої освіти та окреслюють стиль і масштаби соціальної активності» [177, с. 34].

Заслуговує на увагу бачення А. Очеретяновим значення аксіологічного підходу до «формування життєвих цінностей студентів» і визначення згаданого феномену як «спеціально організованого педагогічного процесу в рамках освітнього середовища закладу вищої освіти, який спрямований на актуалізацію і засвоєння студентами системи життєвих цінностей, що являє собою інтеграцію усіх особистісних, культурно-соціальних, суспільно-політичних і професійно-зорієнтованих цінностей як власних життєвих переконань і життєвих орієнтирів» [177, с. 3].

Вищевикладене слугує підставою для фундаментального в контексті пропонованого дослідження висновку про те, що *вища освіта є соціальним середовищем формування стержневих цінностей людини як гуманістичної особистості*, серед яких: доброта, готовність зрозуміти і пробачити людину, толерантність, повага, безконфліктність, повага почуттів іншого, розуміння цінності та неповторності кожної людини.

На початку феноменологічного аналізу інших засадничих для дослідження понять – «гуманізація», «гуманітаризація» – наголосимо на їхній значній

представленості у публіцистичній літературі, довідниках, словниках, навіть шкільних підручниках. Утім, попри ширину спектра подання у наукових студіях, визначення цих понять залишаються доволі суперечливими.

Для уникнення поняттєвої неузгодженості та відповідного уточнення розглянемо наведені у довідниках та енциклопедіях тлумачення термінів «гуманізація», «гуманітаризація». Так, в українських словниках латинське слово «*homo*» перекладено як «людина» [267]. Похідні від нього «*humanus* і *humanitas*» кодифіковано подекуди як слова-синоніми, тотожні поняттю «людяність», хоч із різними смисловими відтінками.

У філософському словнику вміщено дефініцію терміна «гуманізм» як похідного від латинського «*humanus*» (людяний, людський), що означає систему ідей і поглядів на людину як найвищу цінність [290]. Ще в епоху Відродження гуманізм співвідносили із філософським трактуванням антропоцентризму, за яким людина постає центром світобудови [86]. До наукового обігу термін увів німецький педагог Ф. Нітхаммер 1808 р., пов'язавши його із лексемою «гуманіст», яка виникла ще наприкінці XV ст.

У такому контексті дефініція терміна гуманізм видається такою: «моральна основа міжособистісних взаємин, засадничими для яких є піклування про людину, намагання покращити її життя, сприяння у здійсненні намірів і реалізації своїх мотивів життєдіяльності». Безперечно, пріоритет у царині тлумачення змістового наповнення терміна «гуманізм» завжди належав науковцям-філософам [124].

Аналіз дефінітивної окресленості згаданих термінів у працях українських учених розриває слухність думок, зокрема, А. Фіалко про те, що нині поняття «гуманізм» у історико-педагогічних дослідженнях проблем вищої освіти здебільшого використовують для визначення прогресивного напрямку її розвитку [287, с. 23].

В Українському педагогічному словнику за редакцією відомого українського науковця С. Гончаренка гуманізм розглянуто в історичному аспекті – як прогресивний перебіг західно-європейської культури епохи Відродження,

спрямований на затвердження пошани та любові між людьми, її право на справжнє щастя, на необмежений прояв людських відчуттів і талантів [38, с. 76–77].

У межах різноаспектного осмислення проблеми гуманізації та гуманітаризації вищої освіти К. Дубич [67] справедливо, на наш погляд, підкреслює, що зміст поняття «гуманізм» охоплює також гуманність, «яка відображає його етичний аспект, і гуманітаризацію як шлях формування гуманних рис особистості в системі освіти» [67, с. 107]. Автор доцільно, на нашу думку, вирізняє такі його структурні компоненти, як: «вид ідеології, принцип світогляду, форма суспільної свідомості, система поглядів на людину. Відповідно критеріями гуманізму постають: блага людини, справедливість, гуманні відносини між людьми» [67, с. 107].

Певне зацікавлення в сенсі дослідження викликають міркування О. Гук [53], яка вивчала процес гуманізації у вищій школі й акцентує увагу на тому, що «проблеми людини, гуманізму завжди були ключовими у суспільному процесі і, мабуть, ще довго вони не втратять своєї гостроти й привабливості». Учена доводить, що поняттями «гуманізація і гуманітаризація освіти» послуговувалися науковці різних епох, проте – як наслідок – вони не стали однозначними та на цей час не набули єдиного бачення [53]. У такому ключі О. Гук зазначає, що вчені оперують різними тлумаченнями поняття «гуманізм» [54, с. 51], а відтак робить висновок: «гуманізм у загальнофілософському розумінні – це соціально-ціннісний комплекс ідей, що стверджують ставлення до людини як до вищої цінності, визначають її право на волю, щастя, розвиток і творчий прояв своїх фізичних і духовних сил» [53, с. 148].

Під час осмислення поняття «гуманізм» у філософсько-психологічному вимірі зауважимо, що на аналізованому історичному зрізі (1985 – 2012 рр.), а саме – 1992 року, однією із найбільш яскравих постатей зарубіжної екзистенціональної філософії був Ж.-П. Сартр [239], який вважав, що екзистенціалізм – це гуманізм, тобто «своєрідна духовна програма, що спрямована на розвиток кожної конкретної людини як самоцінності в

неповторності її особистісного існування» [240, с. 358]. Зрештою, вивчення гуманізму в душі французького екзистенціалізму давало підстави філософу стверджувати, що гуманізм – це різновид прагматизму [239, с. 454].

На противагу згаданому вище Т. Панфілова потрактовує гуманізм як «історично зумовлену систему поглядів, яка визнає особистість самодостатньою цінністю, розглядає її як свідомого суб'єкта своїх дій, розвиток якого за законами власної діяльності є необхідною умовою розвитку суспільства» [179, с. 217].

Дещо відмінні дефініції поняття «гуманізм» містять праці відомих українських дослідників Л. Губерського [50], В. Андрущенка [6]: «гуманізм є змістом культури, соціальних відносин, який сприяє розвитку людини; гуманізм – це специфічне відбиття процесів розвитку людини у суспільній свідомості; гуманізм – вид духовної орієнтації» [50, с. 217].

Уточнення сутнісного наповнення поняття «гуманізм» вимагає звернення до довідкової літератури – словників й енциклопедій. Так, окремі словники кодифікують «гуманізм» як можливість задоволення потреб людини, виокремлення наукових знань, що можуть вплинути на піднесення культурного розвитку людини; інші – як віру в істинну людяність Христа. Зіставлення низки дефініцій призводить до висновку про наявність у дефініції терміна «гуманізм» світського та релігійного значень [175, с. 161].

Загалом постає очевидним, що певна неоднотайність науковців різних галузей науки – філософів, психологів, соціологів, педагогів – щодо визначення поняття «гуманізм» детермінована відмінністю предмета їхніх досліджень. Зокрема, гуманізм у загальнофілософському баченні – це соціально-ціннісний комплекс ідей, що стверджують ставлення до людини як до вищої цінності, що визнають її право на волю, щастя, розвиток і творчий вияв своїх фізичних і духовних сил [126, с. 148].

У пропонованій роботі використовуватимемо визначення понять «гуманізм», «гуманізація» як єдиного цілого, наведеного в сучасних філософських, соціологічних, педагогічних та інших словниках, що пропонують

доволі узгоджені визначення цих і споріднених із ними понять, а саме: «Гуманізм (від лат. *humanus* – людський, людський) 1) прогресивне ідейне спрямування культури епохи Відродження, за якої утверджувалося право людини на земне щастя, боротьба за визволення науки й людської особистості від обмежень і церковної схоластики; 2) ставлення до людини як до найвищої цінності, захист права особистості на рівноправність, свободу, щастя, всебічний розвиток і прояв своїх здібностей» [291, с. 148]; «гуманізація– поширення та утвердження гуманістичних принципів в якійсь сфері суспільного життя» [279, с. 201].

Такими тлумаченнями вказаних термінів послуговувалися українські науковці в ході вивчення процесів гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України, де гуманність постає методологічною основою формування всіх кращих якостей розвитку професійних здібностей майбутніх фахівців, джерелом їхніх життєвих сил [84].

Погоджуємося із сучасним баченням терміна «гуманність» як системи поглядів і переконань, що стверджує високе звання людини, її цінності як особистості, котра має право на волю, щастя, розвиток своїх задатків і перетворення їх на стійкі здібності. Наступною вагомою теоретико-методологічною проблемою пропонованого дослідження є уточнення визначень, аналіз складників і діалектики взаємозв'язків термінів «гуманізація» та «гуманітаризація» вищої освіти.

Детально, на нашу думку, розглядають співвідношення та шляхи впровадження в українську вищу освіту понять «гуманізація» та «гуманітаризація» крізь призму філософії, педагогіки та психології П. Складар і Т. Уманська [233].

Вивчення філософського аспекту сутності процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України у студіях вітчизняних і зарубіжних учених передбачає осмислення цілком прийняттого, на наш погляд, твердження А. Швейцера [310] про те, що «...гуманність полягає в тому, що людину ніколи не повинні приносити в жертву будь-якій меті,... тільки перемога

гуманістичного мислення над антигуманізмом дасть змогу нам із надією дивитися в майбутнє» [310, с. 208].

У філософському словнику «гуманність» витлумачено як людяність, ідеальну спрямованість гуманізму. У згаданому словнику зазначено, що остаточного обґрунтування останнє поняття набуло ще у XVIII столітті, тобто в добу неогуманізму [290, с. 17]. Так, філософський словник подає таку його дефініцію: «гуманізм – рефлекторний антропоцентризм, що ґрунтується на розумінні свідомості людини й зумовлює її ціннісні наміри» [290, с. 120].

Звернення в дисертації до питання генези гуманізму в освіті сприяло з'ясуванню походження цього явища (див. підрозділ дисертації 1.3). Історичний аналіз сутності гуманізму утвердив бачення його в освіті як причетності до потенціалу кращих особистісних якостей людини: духовної повноти, альтруїзму, творчої активності, доброї волі, самоврядування, вміння виконувати складні практичні завдання й ін.

У пропонованому дослідженні гуманність постає як *методологічна основа розвитку особистісно-професійних знань, умінь, навичок, компетентностей і здібностей студентів. У авторському трактуванні термін «гуманність» позначає систему поглядів і переконань, ціннісних орієнтацій, для самоствердження та самореалізації високого звання людини, яка має право на волю, щастя, розвиток своїх задатків і перетворення їх на стійкі здібності.*

Розглянемо історію творення терміна «гуманізація».

Упродовж аналізованого в дисертації періоду розвитку вітчизняної вищої освіти (кінець XX – початок XXI (1985–2012 рр.) згаданий термін фігурував у науковому обігу зі статусом одного зі світоглядних принципів, який співвідносили із процесом формування в особистості внаслідок переконання в її потенціалі, спроможності та здатності до неперервного самовдосконалення, саморозвитку й самореалізації гуманного ставлення до людей: відсутність такого особистісного взаємозв'язку унеможливорює задоволення кожною особистістю власних потреб та інтересів [40].

На переконання І. Смолюка [225], гуманізація вищої освіти і її результат – гуманність студентів – є вагомим чинником «відродження національної духовності громадян суверенної України [225, с. 10]. До сьогодні вчені напрацювали різноаспектне бачення змістового наповнення цього терміна. Так, О. Барно [15] вважає, що гуманізація – це процес самовизначення людини як особистості [15, с. 6]; Є. Шиянова [311] позиціонує її як соціально-ціннісну основу громадянського життя та міжособистісних стосунків [311, с. 80]; М. Добрускін [62] – як сукупний складник «філософських, гносеологічних, психологічних, соціально-культурних і дидактичних поглядів, що визначають цілі й завдання вищих навчальних закладів у підготовці й вихованні майбутнього фахівця як творчої особистості» [62 с. 5].

Відтак термін «гуманізація» в ракурсі ретроспективного розгляду розвитку української вищої освіти постає як означення багатоаспектної проблеми її докорінного реформування відповідно до нових соціальних викликів. Як соціально-педагогічний феномен термін адекватно відображає загальну тенденцію становлення та розвитку системи вищої освіти.

З'ясування змістового складника поняття «гуманізація» дає змогу поглянути на його сутність крізь призму різновекторних тлумачень. З огляду на те, що гуманізація освіти – це процес, який сприяє всебічному саморозкриттю особистості, творенню нею добра, вияву бажання самовдосконалюватися та налагоджувати комунікативні зв'язки, вона уможлиблює відповідне розкриття і педагога, і здобувача освіти.

Гуманізація сприяє налагодженню взаємин між суб'єктами педагогічного процесу. Зрештою «гуманізація – ключовий елемент нового педагогічного мислення, що змінює погляд на характер і суть навчально-виховного процесу, в якому і педагоги, і вихованці – суб'єкти розвитку своєї творчої індивідуальності» [53 с. 80].

Певний інтерес для дисертації складають трактування природи терміна «гуманізація» психологами. «Психологічний словник» визначає останню як ціннісну систему розвитку людини як особистості, її відношення до соціальних

об'єктів, що формується як співчуття і реалізується в комунікації й діяльності у таких вчинках, як допомога, співчуття, співробітництво [207, с. 75]. Заслугове на увагу думка І. Смолюка про те, що «дослідження закономірностей становлення та розвитку рис гуманності студентів, а також механізму їх функціонування є важливим аспектом відродження національної духовності громадян суверенної України без певних ідеологічних догм та випадковості» [225 с. 10].

У дещо іншому, проте також психологічному, контексті О. Бондаревська [21] позиціонує поняття «гуманність» як вершину моральності, справедливо, на наш погляд, наголошуючи, що гуманність охоплює такі складники, як: співчуття, доброта, альтруїзм, бажання допомагати людям, прагнення до мирного співіснування, добросусідства, здатність терпляче ставитися до людських виявів [21, с. 30].

Аналогічний набір структурних компонент поняття «гуманність» уміщує Педагогічний словник за редакцією М. Ярмаченко [323]: «це людинолюбство, одна з дуже важливих якостей людини, яка полягає в турботі про інших людей, особливо обділених природою або суспільством» [332, с. 128]. Н. Щуркова спроектовує «гуманність» на співчуття, допомогу, підтримку іншої людини [314, с. 192].

На підставі вищенаведеного можна констатувати про багатозначність тлумачення вченими поняття «гуманність». Попри це, угальненим висновком із проведеного дефінітивного аналізу постає таке визначення: *гуманність – це система поглядів і переконань, які стверджують високе звання людини, її цінності як особистості*. Розгляд змісту поняття «гуманізм» дає змогу осмислити його структурні компоненти, зокрема взаємозв'язок похідних від нього понять «гуманізація» і «гуманітаризація» вищої освіти – базових для дослідження.

Важливо усвідомлювати, що певні розбіжності тлумачення інтегративності цих понять у студіях педагогів, психологів, філософів варто пов'язувати відмінностями предметів їхніх наукових пошуків.

Підсумком аналізу наукових позицій різних учених щодо трактування поняття «гуманізація» вважатимемо визнання його значної синтетичності, що, на наше переконання, є позитивною тенденцією.

На початку вивчення сутнісного наповнення поняття «гуманітаризація» доцільно наголосити, що останнє, на відміну від гуманізації, як справедливо стверджують П. Скляр і Т. Уманська, не кодифіковано «ні у філософському, ні у психологічному, ні в педагогічному словниках, що доступні педагогам і психологам» [233]. Утім Термінологічний словник наводить визначення однокорінного поняття: «Гуманітарний – про науки: ті, що стосуються вивчення культури та історії народів і різняться від наук про природу» [279, с. 128]. Зважаючи на це, уточнивши, що у перекладі українською мовою «гуманітаризацію» освіти варто тлумачити як її «олюднення» [234]. Підтвердження слухності такої думки знаходимо у статті С. Гончаренко та Ю. Мальованого, у якій уперше в українській педагогічній науці подано визначення: «Гуманітаризація – повернення освіти до цілісної картини світу, і перш за все, світу людини, від живого і цілісного, до всебічної культури, до олюднення знань» [39, с. 2].

Зауважимо, що аналізований період (1985–2012 рр.) прикметний різночитанням науковцями змісту гуманізації вітчизняної вищої освіти. Як справедливо констатують П. Скляр і Т. Уманська [233], вчені не виявляли однастайності у сприйнятті навіть власне терміна «гуманітаризація».

З огляду на це представники наукової спільноти зосередилися на дослідженні гуманітарної парадигми освіти, обґрунтуванні її гуманізації та гуманітаризації як нерозривного цілого. Зокрема, І. Колесникова [134] акцентує на тому, що в умовах гуманітаризації вищої освіти стає надто вагомою «суб'єктивізація знань, яка забезпечить альтернативність і розмаїтість думок за умови рівноправності всіх учасників педагогічного процесу», що передбачає залучення здобувачів освіти до пошуку істинності та власної значущості отриманих знань [134, с. 45].

Справді, у стінах вищої школи здобувач освіти має змогу здобути знання,

розвинути й удосконалити вміння та навички. Проте сама по собі вища освіта не дає гарантій формування людини-гуманіста. Для досягнення цього у вищій школі має бути гуманізовано освітній процес, налагоджено гуманні й толерантні стосунки між усіма його учасниками.

Відтак, у пропонованому дослідженні термін «гуманізація» витлумачено як процес *створення у вищому освітньому закладі соціально-ціннісної та морально-психологічної основи для вияву гуманних міжособистісних стосунків між суб'єктами педагогічного процесу, здатної забезпечити гуманістичне становлення особистості здобувача освіти.*

З огляду на це гуманізація та гуманітаризація вищої освіти передбачає: *ставлення до людини як до здобувача із визнанням її права на унікальну індивідуальність; повагу й толерантність педагогів до здобувача освіти, довіру до нього, задоволення освітніх потреб та інтересів [53].*

Шляхами гуманізації вищої освіти є: формування співпраці викладачів і студентів; формування взаємин на основі дружби, симпатії, взаєморозуміння та взаємодопомоги. Завдяки цьому має бути створено належні умови для гуманістичного формування світогляду студентів, вияву ними конгруентності, людяності [54, с. 76].

Результати виконаного у підрозділі аналізу слугують підставою для констатації про те, що:

- гуманізм здебільшого є поняттям філософсько-ідеологічним, фактично, назвою філософської системи, а тому його дослідження розгортаються в царині філософських наук;
- гуманність у психологічному аспекті постає однією з вагомих особистісних рис;
- гуманістичний світогляд у педагогічному дослідженні мислиться парадигмою, метою й узагальненою системою поглядів, переконань, ідеалів.

Підсумком вищевикладеного виступає низка висновків.

1. Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти зумовлює посилення уваги до проблеми духовного становлення особистості, яке пов'язане із загальним

рівнем досягнутої культури, її духовною компонентою, із сукупністю життєво важливих надбань, що відбивають і розкривають кращі людські якості.

2. Об'єктивна потреба реформування системи вітчизняної вищої освіти впродовж аналізованого в дисертації періоду (1985–2012 рр.) сприяла розгляду гуманізації та гуманітаризації як одного із засадничих принципів світогляду.

3. За результатами теоретичного аналізу уточнено поняттєвий апарат дослідження, зокрема визначено поняття «гуманізація та гуманітаризація вищої освіти» як навчально-виховний процес викладання-освоєння гуманітарних дисциплін, основними серед яких є історичні, українознавчі, філософські, політологічні, культурологічні, філологічні, психолого-педагогічні, правознавчі.

Наступним кроком на шляху дослідження проблеми гуманізації та гуманітаризації української вищої освіти постає аналіз її методологічних засад.

1.2. Методологічні засади дисертації

У Національній доктрині розвитку освіти в Україні визначено основні гуманно-центричні орієнтири нової філософсько-освітньої парадигми XXI століття. Тому більшість сучасних теоретиків і практиків вищої освіти, результати досліджень яких взято до уваги в роботі, розглядають гуманізацію та гуманітаризацію навчання, виховання, міжособистісні стосунки суб'єктів освітніх процесів, управління освітою тощо.

Поділяємо думку багатьох учених про те, що, по-перше, на нинішньому етапі розвитку освіти її гуманістичні ідеали ще не визначають сутності реформацій у вищій школі, а, по-друге, ефективна практична реалізація гуманізації та гуманітаризації вищої освіти неможлива без належного науково-теоретичного обґрунтування такого процесу. Саме це значно актуалізує потребу обґрунтування методології дослідження проблеми, означеної у назві підрозділу.

Вивчення наукової літератури дає підстави стверджувати, що теоретико-методологічним аспектам проблеми гуманізації та гуманітаризації освітнього процесу у вищій школі відведено чільне місце в наукових доробках українських і зарубіжних учених, зокрема Ю. Бабанського, С. Гончаренка, О. Гриньова,

М. Добрускіна, А. Донцова, М. Євтуха, І. Зязюна, І. Ісаєва, П. Кононенка, В. Кременя, Б. Лихачова, М. Нікандрова, Ю. Пелеха, О. Пехоти, М. Розова, М. Романенка, О. Романовського, В. Семиченка, В. Сластьоніна, О. Сухомлинської й ін. Аналіз праць вищеперерахованих науковців розкрив одноставність останніх у поглядах на мету сучасного ЗВО, що передбачає не лише надання студентам певного багажу знань, умінь і компетентностей, а й формування людини-гуманіста, яка здатна творчо мислити, обирати ті чи ті рішення на основі гуманістичного світогляду, мати власну життєву позицію, прищепити адекватну самооцінку, відповідне ставлення до людей і життєвих обставин [195, с. 33].

Зазначимо, що, попри гуманістичні реформи та нововведення, загалом царина освіти залишається авторитарною, недостатньо пов'язаною з реальними потребами людини та суспільства, з великим рівнем соціальної диференціації і майже незадіяними механізмами громадської саморегуляції.

Водночас, як було зазначено у попередньому підрозділі дисертації, семантика поняття «гуманізація та гуманітаризація вищої освіти» досі не набула однозначного методологічного тлумачення.

З огляду на вищевикладене проаналізуємо окремі методологічні засади дослідження, зумовлені комплексним підходом до історичного процесу як до інструменту сучасної науки.

У тлумачно-термінологічному словнику термін «методологія» (від грец. *methodos* – спосіб, метод, *logos* – наука, знання) кодифіковано як «учення про науковий метод пізнання, систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження, а також як сукупність правил мислення при створенні теорії науки» [251, с. 16].

Зазначимо, що особливості теми, об'єкта й мети дисертації передбачають вибір насамперед теоретичних методів наукового пошуку, логіка застосування яких, на думку С. Гончаренко, полягає «...у можливості охоплення мисленням, пам'яттю і уявою одночасно великої кількості фактів, а також мисленого

проникнення в їх суть, виявлення протилежних тенденцій і рушійних сил розвитку» [39, с. 2].

У змістово-структурному контексті методологія пропонованого дослідження складається із трьох взаємопов'язаних і спроектованих на реалізацію його мети концептів – *методологічного, технологічного й історичного*.

Методологічний концепт відображає взаємодетермінованість і взаємовплив спектра напрацьованих у науковій спільноті методологічних підходів до вивчення проблеми гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України. Засадничими для методологічного концепту стали: системний, хронологічний, історичний, логічний підходи та їхнє поєднання в історико-логічний; культурологічний; антропологічний; парадигмальний; герменевтичний; міжгалузевий (міждисциплінарний) підходи. Використання згаданих вище підходів дало змогу повною мірою охопити національні, регіональні, культурні, ментальні, соціально-психологічні особливості процесу становлення й розвитку гуманізації і гуманітаризації вітчизняної вищої освіти періоду, що підлягає дослідженню (1980–2012 рр.). Це сприяло створенню цілісної картини взаємодії різних чинників означеного процесу у той чи той конкретно-історичний період розвитку суспільства.

Окрім того, вагомою для змісту методології цього концепту була низка концептуальних позицій пропонованого дослідження. Розглянемо їх.

1. На сучасному, переломному, етапі розвитку України нагальною проблемою постає переоцінювання цінностей, відмежування від усього того, що стоїть на заваді її розвитку. З огляду на те, що гуманістичний зміст державотворчих процесів спрямований на людину як основну мету, гуманізація та гуманітаризація вищої освіти постає одним із найважливіших принципів, які визначають її подальшу роль і місце в суспільстві.

2. Гуманізація та гуманітаризація української вищої освіти очевидно спроектована на гуманістичний зміст соціальних зрушень. Людина-гуманіст як єдина рушійна сила сьогоденних державотворчих реформувальних має бути

підготовленою до творення гуманістичних засад, належні умови для чого повинна забезпечити вища освіта.

3. Починаючи із крайньої межі представленого в дисертації хронологічного зрізу (1985 р.) в Україні є реальні перспективи для утвердження в освітньому процесі вищої школи практичних кроків на шляху до втілення понять «гуманізація» і «гуманітаризація» як цілісної системи поглядів і заходів гуманістичного розвитку майбутніх фахівців. Ідеться про поступовий перехід від декларативних гасел про гуманізм до справжнього поширення його ціннісних основ.

4. Упродовж окресленого в роботі періоду (1985–2012 рр.) у вищій освіті України започатковано нові технології її гуманізації та гуманітаризації, серед яких чільне місце посідають особистісно-зорієнтовані технології. У дисертації приділено значну увагу розгляду практики наукових пошуків та аналізу шляхів реалізації згаданої технології [324].

Технологічний концепт сприяв структурному обґрунтуванню змісту фундаментальних позицій дослідження, що потребувало застосування інших методів історико-педагогічного пошуку, а саме: логіко-структурного, хронологічного, контентного аналізу. Вагомим аспектом цього концепту постає феноменологічний аналіз термінів «гуманізація» та «гуманітаризація» як вияв гуманітарності у вищій освіті [23].

Варто наголосити, що звернення у пропонованому дослідженні до розгляду проблеми генези гуманізму вищої освіти як одного зі складників загальної системи освіти в Україні уможливило вивчення історичного походження процесу гуманізації та гуманітаризації.

За результатами проведеного в дисертації дефінітивного аналізу виявлено (див. 1.1, с. 19), що термін «гуманітаризація» має декілька значень, як-от: «освіта», «освіченість», «освітній» (відповідно до понять, які позначають не лише інтелектуальні досягнення людини, а й наявність у неї чеснот, потрібних для спілкування).

Також виокремлено низку підходів, що в історико-педагогічній теорії відображають певні аспекти гуманітаризації вищої освіти.

Зокрема, історики педагогіки суголосні у твердженні про досить мізерне використання накопичених людством величезних запасів гуманітарного знання в сучасній вищій освіті [101]. Так, І. Зязюн [101] наголошував, що «елементи людинознавства в вишах даються на диво мало. Ще гірше те, що людина в цих знаннях постає в розтерзаному і переважно пустельному вигляді. Жива людина з душею випадає із змісту вищої освіти, а разом з ним і той духовний фундамент, на якому має будуватися гуманістичний світогляд, процеси саморозвитку особистості, нарешті, гуманітарна освіта...» [101, с. 18].

Відтак вища гуманітарна освіта – це ефективний засіб формування цінностей і набуття знань, умінь, навичок, компетентностей, що забезпечують молоді ефективну життєдіяльність. Освіта й суспільство складають єдину функціональну систему: на освітній сфері позначаються будь-які проблеми, з якими стикається суспільство.

Те, що метою та змістом гуманітарної освіти мислиться формування особистості громадянина шляхом його всебічного розвитку, досягнення досконалості, прищеплення почуття власної гідності й інших чеснот, увиразнює актуальність теми гуманітарної освіти.

Поділяємо наукові позиції тих учених, які констатують, що гуманітарна освіта покликана навчити студентську молодь теоретично, всебічно мислити, працювати над власним професійним та інтелектуальним самовдосконаленням [64]. Очевидно, потенціал гуманітарної освіти може максимально сприяти соціалізації людини, її оптимальній адаптації до життя в суспільстві відповідно до вимог європейського вибору та завдань реалізації національної освітньої програми. Логіка розширення гуманітарної освіти зумовлена актуальними потребами навчання і виховання молоді [68].

У період утвердження техногенної цивілізації протистояння двох культур (гуманітарної та природничо-наукової) досягло свого апогею, розділивши не тільки цілісність духовної культури суспільства, а й внутрішній світ людини на

два дисоціативні простори. Це детермінувало появу життєвої необхідності організації культурного діалогу, що знайшло свій вияв у тенденціях гуманітаризації освіти [186, с. 17].

У ході дослідження встановлено наявність різних наукових підходів до осмислення процесу гуманізації та гуманітаризації педагогічного процесу у вищій школі, раціональні аспекти яких взято до уваги. Перший із таких підходів відзначається спрямованістю на посилення потенціалу предметів соціально-гуманітарного циклу. За такого підходу гуманітаризація передбачає істотне переформатування освітнього процесу ЗВО в аспекті збільшення кількості навчальних дисциплін у загальній підготовці фахівців [186, с. 18]. Другий підхід полягає у реалізації міждисциплінарних зв'язків: зважаючи на присутність у кожній дисципліні того чи того інтегративного складника, формування цілісного світогляду студента постає результатом впливу багатьох навчальних дисциплін [75, с. 41].

Історичний концепт охоплює цивілізаційний і формаційний методи, що забезпечують ґрунтовну та всебічну характеристику розвитку історико-педагогічного явища впродовж аналізованого періоду. Формаційний підхід у роботі використовували для окреслення хронологічних меж дослідження, з'ясування періодів розвитку гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої освіти.

Поєднання таких підходів до вивчення історії становлення і розвитку гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України сприяло уникненню одновимірності в оцінках історичного процесу, його спрощення, зведення до наперед заданої схеми розвитку подій.

Історичний концепт передбачає залучення методів, які спроектовані на методологічні підходи та мають потенціал щодо побудови історико-графічної характеристики описуваного явища, а саме: історико-логічний метод; генетичний, або історико-структурний, метод; метод моделювання; метод опису історичних подій; біографічний метод [276].

Засадами дослідження слугували принципи науковості, історизму, об'єктивності, системного та комплексного підходу, а також загальнонаукові та спеціальні методи наукового пошуку, як-от: *аналізу і синтезу, історичний, порівняльний, логічний, статистичний, дидактичний; методи порівняльно-історичний, синхронний, проблемно-хронологічний, біографічний* та ін., які забезпечили достовірність і повноту одержаних результатів.

Базовим для роботи виступив *принцип науковості*. Дотримання цього принципу сприяло досягненню позитивних результатів наукового пошуку, оперуванню тільки перевіреною, достовірною й апробованою інформацією із задекларованої в роботі проблеми.

Принцип історизму вимагає врахування конкретно-історичних обставин і тла епохи, розгляду історичних явищ у русі та розвитку, тобто окреслення процесу зародження того чи того явища, осмислення етапів його розвитку до сьогодні. Принцип припускає вивчення соціально-історичного явища у процесі його виникнення та становлення з огляду на конкретно-історичні умови, які мали безпосередній вплив на його розвиток; зумовлює пізнання кількісної та якісної своєрідності явища, з'ясування його загальних та особливих особливостей [137].

Принцип історизму знайшов застосування на всіх етапах написання дисертації: від збору матеріалу, опрацювання джерел – до відтворення загальної картини подій, теоретичних обґрунтувань, формулювання остаточних висновків, а також з'ясування дії політичних, соціально-економічних та інших чинників на склад науково-педагогічних колективів ЗВО. Принцип уможливив простеження процесу становлення вищої гуманітарної освіти загалом і кожного ЗВО зокрема – від зародження до верхньої межі дослідження; розгляд подій і явищ у їхній хронологічній послідовності [136, с. 70].

Принцип об'єктивності в системі координат дисертації передбачає використання всієї повноти історичних джерел, історіографічних праць, оптимальної кількості конкретних дослідницьких методів, збереження соціально-політичної «нейтральності» та вироблення власної позиції автора під

час аналізу історичних джерел. Принципом послуговувалися для вивчення історіографії різних періодів, яка вирізнялася особливостями формування. Усебічний аналіз дав змогу виявити детермінацію всіх основних явищ еволюції гуманітарної освіти [136, с. 79].

Серед спеціальних історичних методів, якими оперували в роботі, превалюють *історико-хронологічний, метод генетичного аналізу та системно-аналітичний*.

Прерогатива у методології пропонованої дисертаційної роботи належить *історико-системному методу*, що зумовлено потребою системного дослідження наукових фактів, історичної минувшини [136]. Об'єктивними підвалинами цього методу наукового пізнання постає об'єктивна послідовність, діалектичний зв'язок і взаємна підпорядкованість систем суспільного розвитку, який відображає специфічні вияви їхніх взаємозалежностей. Солідарні з висновком О. Кустовської [136, с. 5] в тому, що за умовами системного підходу особливу вагу мають різноманітні «внутрішні й зовнішні зв'язки системи», що варто зводити їх у єдину теоретичну спільність задля дослідження «цілісної системи» [136, с. 6].

Вирішальну роль у методології дослідження відіграє *історико-генетичний метод*, що демонстрував особливе, серед інших методів, призначення. Застосування цього методу дало змогу логічно та ступенево систематизувати накопичену наукову інформацію, методично й послідовно розкрити специфіку організаційно-методичних і змістово-функціональних аспектів процесу гуманізації та гуманітаризації вищої вітчизняної освіти досліджуваного періоду. Завдяки цьому методу виконано описовий аналіз реформаційних трансформацій вищої освіти у певні історичні періоди її становлення, розвитку та розкрито сутнісні характеристики змін, що у них відбувалися. Унаслідок залучення цього методу було й загально схарактеризовано окремі періоди розвитку вищої освіти, й визначено тенденції й особливості, властивих тому чи тому періоду [24].

Наступний за виявленням і систематизацією матеріалу етап дослідження передбачає встановлення *закономірностей* стану розвитку освіти в

досліджуваний період, що припускає *структурно-функціональний аналіз* для вираження і внутрішніх властивостей об'єкта, і його взаємодії із системами вищого рівня.

З огляду на вищевикладене видається очевидним, що вектором методології пропонованого дослідження стала ідея про незворотність державотворчих суспільних змін в українській незалежній країні, корельованих із сучасними гуманістичними реформуваннями в галузі вітчизняної вищої освіти. Йдеться про процес формування нових світоглядних орієнтирів, перегляд і переосмислення потужних пластів історії, що призводить до вироблення нових підходів до історико-педагогічного вивчення гуманоцентричних засад освіти.

Найбільш вагомими орієнтири розвитку українського соціуму змінюють вимоги й до гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої освіти. У її нинішній технізованій системі вищої освіти гуманно-центрична орієнтація має охоплювати всі напрями освітнього процесу. Особистість повинна набувати статусу і змісту, і мети освітньої системи. У гуманітарному просторі вищим пріоритетом зобов'язана стати людина. Гуманізація освіти необхідна для *утвердження нового мислення*, адже продукує суттєво нові напрями формування змісту освіти, організації навчально-виховного процесу [53].

Вивчення процесу гуманізації та гуманітаризації вищої української освіти в досліджуваний період охоплює *два* етапи: перший етап передбачає виконання *структурного аналізу* для стратифікації компонентів та з'ясування характеру взаємодії у процесі гуманізації та гуманітаризації, а другий – *установлення зв'язків* структури зі структурами систем вищого рівня чи проведення структурного аналізу [54].

Як підсумок викладеного вище аналізу зробимо окремі узагальнення. Процес гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України в історико-педагогічному контексті має безпосередній зв'язок із *гуманістичною педагогікою*, що спрямована на обґрунтування гуманно-центрованої системи ЗВО, яка вирізняється ціннісним підходом до формування громадянських,

фахово-професійних, особистісних якостей і особливостей майбутнього фахівця, що набувають вияву в такому:

- гуманізація та гуманітаризація як вагомий чинник становлення гуманістичних особливостей та якостей особистості здобувача вищої освіти можливі тільки за умов трансформації всього педагогічного процесу ЗВО;
- вища школа має сприяти становленню гуманістичної особистості студента, стимулювати його розвиток і прагнення до якісних змін, у яких чільне місце належить засвоєнню гуманістичних переконань у формуванні свідомості здобувача освіти;
- одним із визначальних факторів ефективності процесу гуманізації та гуманітаризації освіти є позитивні зрушення у рівневому професійному статусі професорсько-викладацького складу ЗВО (саме педагоги повинні опанувати новітні інноваційні технології особистісно-зорієнтованої гуманістичної педагогіки для підвищення власного професійного рівня).

Аналіз методологічної бази дослідження розкриває пріоритет використання в дисертації загальноісторичних методів, серед яких: *історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний*.

У підрозділі викладено результати дослідження теоретико-методологічних засад гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України, потрактованих як *взаємоінтегровані, багатоаспектні конструкти й такі, що характеризують парадигмальний вектор реформування сучасної вищої освіти*.

Вагомим методологічним чинником дослідження проблеми гуманізації і гуманітаризації української вищої освіти, на нашу думку, має бути особливе ставлення педагогів до формування духовних цінностей особистості здобувача освіти, піднесення його культурного рівня. Для цього варто звернути увагу на рівень особистісних здобутків майбутніх студентів на час їхнього вступу до ЗВО та їхні життєві плани на власне майбутнє в гуманітаризованому освітньому процесі.

1.3. Історико-педагогічний аналіз проблеми дослідження

Загальновідомо, що проблема гуманізму у вищій освіті була й залишається однією із засадничих у педагогічних розвідках українських і зарубіжних учених з огляду на актуальність у будь-який історичний період: кожна епоха вирізняється притаманними їй викликами щодо формування людини, спроможної до активної життєдіяльності за тих чи тих соціальних умов.

З'ясування передумов розвитку гуманізації вітчизняної вищої школи у період 1985–2012 рр. передбачає системність вивчення дотичних до неї педагогічних явищ і процесів, тобто аналіз її генези. У Тлумачному словнику представлено таку дефініцію генези: *(генеза грец. genesis – походження – породжую, створюю) – походження, виникнення, походження, становлення і розвитку явища, об'єкта, що привів до певного стану, виду* [278, с. 181]. Тому слушною видається думка академіка О. Сухомлинської про те, що «... нині неможливо розпочати розв'язання проблеми, не визначивши, що ж було зроблено до цього, від чого потрібно відштовхнутися, розвиваючи, розбудовуючи нове знання» [269, с. 68].

Стверджуємо, що, як ідеться у працях багатьох науковців, на особливу увагу в історико-педагогічних студіях заслуговує осмислення досвіду й узагальнення закономірностей, тенденцій суспільного розвитку, становлення гуманізації та гуманітаризації української вищої освіти, що уможливить глибинне простеження генетичного коріння цього явища. Аналіз багатовікового шляху генези гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України сприятиме кращому усвідомленню освітньо-культурних традицій, специфіки педагогічного процесу.

Також потребує наукового осмислення й історико-педагогічного аналізу динаміка й особливості генези означеної проблеми в історичній ретроспективі вітчизняної вищої освіти.

Для з'ясування витоків задекларованої в дисертації проблеми історико-педагогічний аналіз генези гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України розпочинаємо із далекої минувшини, що значно перевищує заявлені в темі

хронологічні межі.

У контексті історико-педагогічного аналізу проблеми дослідження варто погодитися із твердженням В. Кременя про те, що генетичні корені гуманізації та гуманітаризації сучасної вищої освіти слід убачати у стародавній філософській думці, яка вплинула на розвиток гуманізму освіти взагалі й вищої закрема. Адже саме ідеї філософів-гуманістів античної доби стали складниками сучасних понять «гуманізація» та «гуманітаризація» освіти [126, с. 152].

Зазначимо, що, попри відсутність згаданих вище понять у тогочасному науковому обігу, філософські праці стародавніх філософів відображають закладення основ гуманізму, які й до нині не втратили своєї значущості для розвитку вищої освіти.

Вважаємо доцільним шукати витоки гуманізму у фундаментальних напрацюваннях освітян зі світовими іменами: чимало діячів світової культури проголошували гуманні ідеї життєво важливими для будь-якої людини цінностями.

Сучасні науковці також зробили вагомий внесок у розроблення проблеми генези гуманізації та гуманітаризації вищої школи в окреслений у дисертації період. Особливою цінністю відзначається доробок такий дослідників, як: Ш. Амонашвілі, А. Бакалець, С. Бондаревська, С. Гончаренко, М. Добрускін, І. Зязюн, В. Кремень, Ю. Пелех, О. Сухомлинська й ін. Більшість авторів виявляють однаковість у тому, що «гуманізм (лат. *humanus* – людський, людський) – це система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність і являє собою основу розвитку освіти взагалі, й вищої освіти України в тому числі» [126, с. 17].

Посутніми для пропонованої роботи є висновки українських науковців С. Гончаренка, Ю. Мальованого [39, с. 2] про методологічну сутність аналізованої проблеми; Ю. Пелеха [190] про нерозривний аксіологічний зв'язок гуманізації та гуманітаризації як єдиного й цілісного процесу розвитку вищої освіти. Доказ незаперечності такого бачення знаходимо й у визначенні Міжнародною конференцією з гуманізації освіти (Чехія, 1990 р.) змісту поняття

«гуманітаризації освіти» як її олюднення, утвердження особистості як вищої соціальної цінності, бажання виховати людину з усіма атрибутами, які належать феномену людства [190, с. 3].

Наголосимо, що засади тлумачення терміна «гуманізація та гуманітаризація освіти» вирізнялися своєрідністю ще у перших педагогічних теоріях: відмінність останніх від сучасних трактувань убачаємо у різниці ідеалів і цінностей, притаманних сьогоденному суспільству. Таку думку підтверджують і сучасні дослідники генези описуваної проблеми [82].

Так, у межах висвітлення сутності процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України М. Дебич [64] акцентує на тому, що аналіз філософських міркувань стародавніх прогресивних мислителів-гуманістів складає неабияку цінність для розроблення загальнопедагогічних засад гуманістичного становлення й розвитку вищої школи, позаяк останні мають статус міцного та надійного фундаменту гуманізації та гуманітаризації освіти на загал, що, безумовно, також сприяло поширенню ідей гуманізму, зокрема й у вищих школах України [64].

З огляду на це вважаємо за доцільне виокремити в дисертації певні історіографічні джерела, що не належать хронологічному зрізу дисертаційної роботи, оскільки, на наш погляд, уможливають висвітлення тла генези гуманістичного становлення вищої школи кінця XX – початку XIX століть.

Погоджуючись із тезами зі студій українських учених (Дебич, 2011, Пашенко, 2012 та ін.) про генетичне коріння феномену «гуманізм», наголосимо на особливій вагомості для його статусу в освіті філософської спадщини Сократа (469–399 рр. до н.е.), яка, на нашу думку, сприяла зародженню гуманістичних ідей у Стародавній Греції.

Гуманізм в освіті, як міркував учений, мав стати основою самоусвідомлення людиною власної сутності, свого призначення в житті. Філософські трактати Сократа спрямовують етичний антропологізм на розвиток людини як освіченої істоти [181].

Гуманістичну сутність освіти утверджують праці й інших стародавніх

філософів. Зокрема, у трактатах Платона набули подальшого розвитку ідеї гармонійного розвитку людини, співвідносні із принципами її духовних потреб і талантів; положення філософії Геракліта про значення ціннісної орієнтації людини у здобутті освіти й вагомості у ній мудрості, що має бути певним орієнтиром людської поведінки та ставлення до людей; філософська спадщина Аристотеля про цілісність гуманістичної системи становлення людини у процесі її освіти тощо [10].

Як підсумок вищенаведеного ретроспективного аналізу історико-педагогічних візій генези становлення та розвитку вищої школи України [181, с. 149] постає очевидним прагнення в ті далекі, стародавні, часи мислителів, філософів розкрити гуманістичну сутність людини, яка б завдяки уособлювала такі ідеали, як гідність, добродійність, працелюбність, людяність. Означені ідеї гуманізму в освіті виступили міцним фундаментом її подальшого розвитку за нових історичних обставин упродовж наступних століть.

В описаному контексті видається доцільним апелювати до висновків тих мислителів, які констатують про вплив у навітупні історичні періоди на процес становлення, розвитку гуманізації та гуманітаризації вищої освіти на українських теренах європейських ідей Відродження та Реформації, чим варто пояснювати окрему генетичну освітню спільність із тогочасною європейською освітою.

Вважаємо за доцільне, у межах історико-педагогічного аналізу проблеми гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої освіти, розглянути детальніше особливості згаданого процесу, а саме – від часу заснування перших на Україні освітніх закладів.

Погоджуємося із панівною нині у наукових працях із педагогіки, філософії та психології думкою про те, що мислителі епохи Відродження утверджували ідеал людини, прекрасної духом і тілом, розумної та вільної істоти, яка прагне до самовдосконалення й гармонійного єднання із Всесвітом. Саме на цей період припадає закладення підвалин гуманістичного ставлення до людини, піднесення на високий щабель її краси [75].

Серед піонерів у царині дослідження такої проблеми варто назвати французьких матеріалістів XVIII століття, як-от: Ф. Вольтер, К. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо й ін. Останні не послуговувалися терміном «гуманізація» у своїх творах, проте доводили у них перевагу добра над жорстокістю. Особливо виразно звучить гуманістична ідея як проблема у філософських студіях Ф. Вольтера «Про розум» і «Про людину», а також К. Гельвеція, який відзначав, що гуманність – людинолюбство, розвинуте свідомістю й освітою [46, с. 149].

У контексті тлумачення природи освітнього гуманізму та розкриття генези останнього присутніми є гуманістичні ідеї Ж.-Ж. Руссо [46, с. 149]. У трактаті «Еміль, або Про виховання» автор наголошував, що хотів би навчити свого вихованця ремеслу жити людським життям. Варто погодитися із висновками сучасних учених і про те, що Ж.-Ж. Руссо постає фундатором людиноцентристської парадигми виховання особистості [46, с. 149].

Значний вплив на утвердження ідей гуманізму в добу Ренесансу у вищій освіті мало обґрунтування засад гуманістичної педагогіки у творах медика та правника П'єтро Паоло Варджеріо (1379–1444) [46].

Не менш вагоме значення для становлення та розвитку педагогіки гуманізму мали наукові розвідки Еразма Роттердамського (1466–1536) й філософа-скептика й письменника-гуманіста Мішеля Монтеня (1533–1592), які запропонували влані гуманістичні системи освіти [181].

Зазначимо, що теоретичне обґрунтування згаданого спрямування педагогіки супроводжувалося й практичними здобутками. Йдеться про відкриття у багатьох містах Європи закладів нового типу: гімназій, колегіумів, державних і приватних шкіл для дівчат. Позитивною ознакою практичного поширення гуманізаційного процесу стало заснування нових європейських університетів із поступовим послабленням зв'язку із християнською церквою, а відтак зменшенням пріоритету церковних догм, що загалом сприяло гуманізації освіти, особливо її вищої ланки [181].

Ще одна прогресивна тенденція гуманізації вищої освіти постала

очевидною на початку XVI ст. і пов'язана із періодом, що названий істориками Новою історією. Видатною постаттю історії гуманістичної педагогіки Нового часу є чеський педагог Ян Амос Коменський (1592–1670), якого вважають фундатором педагогічної науки [285]. Епоха Просвітництва якнайкраще слугує поєднанням прогресивних ідей гуманізму вищої освіти.

Відтак вищевикладене цілком виправдано дає підстави стверджувати, що прогресивні мислителі-гуманісти світового рівня заклали у своїх працях міцний фундамент генези гуманізації та гуманітаризації освіти загалом і вищої освіти зокрема, що, безумовно, сприяло популяризації ідей гуманізму вищої школи й в Україні.

Утім гуманістичний розвиток вітчизняної вищої освіти вирізнявся своєю специфікою. Від часу Київської Русі на теренах нинішньої України не існувало закладів вищої освіти як таких. Порівняно з іншими країнами Європи спеціалізовані заклади вищої освіти в Україні з'явилися досить пізно [125].

Звісно, описані тогочасні обставини слугували гальмівними чинниками розвитку гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України.

Однак означений період, на тлі негативних, демонстрував і позитивні тенденції. Однією з таких було поступове повернення вітчизняної вищої освіти, навіть за надто тривалого протистояння авторитаризму та деспотії, до гуманізації та гуманітаризації [186]. До позитивних детермінантів останнього належить виникнення та поширення впродовж XVII – XVIII ст. на території України братського руху.

Освітня діяльність братств була гуманістичною за змістом, спрямованою на розвиток системи освіти. Важливим центром руху виступало Львівське Успенське Ставропігійське братство, при якому 1585 р. заснували Львівську братську школу. Згодом аналогічні національні освітні заклади запрацювали й у інших містах України [186].

Ще однією позитивною тенденцією описуваного періоду становлення та розвитку гуманістичної освіти стало заснування на теренах України перших закладів вищої освіти. Насамперед ідеться про Вищі студії, започатковані

XVII ст., тобто 1576 р., в Острозі, а відтак перший національний заклад вищої освіти – Острозьку греко-слов'янсько-латинську школу (академію). За прикладом школи в Острозі почали функціонувати схожі школи й у інших містах України. Завершенням процесу була реформа вищої освіти, що збіглася в часі з ініційованим київським митрополитом Петром Могилою злиттям Київської школи із Лаврською та, відповідно, утворенням колегіуму, а згодом – Києво-Могилянської академії. Як наслідок реформи – аналогічні навчальні заклади діяли в таких містах, як: Чернігів, Переяслав і Харків [162].

Важливими для розвитку процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України означеного періоду виявилися також освітні заклади Запорізької Січі. До гуманістичних засад останніх належало формування національної самоідентифікації, усвідомлення національної гуманістичної ментальності тощо [115].

Значний вплив на розвиток гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України мав творчий шлях видатного діяча української культури й освіти, філософа Григорія Савича Сковороди (1722–1794). Знаний педагог-гуманіст доклав чимало зусиль до наповнення вищої школи гуманістичною сутністю. Зокрема, Григорій Сковорода доводив вагомість «філософії серця» для надання педагогічному процесу гуманістичного виміру. Його творчість вирізняється гуманістичними ідеями людської рівності, критикою паразитизму, любов'ю до людей праці, пошуком шляхів гармонійного розвитку особистості й ін. [87].

Гуманістичні ідеї у вищій освіті розробляли й інші представники української педагогіки. Серед таких – педагог, освітній діяч і правознавець Ілля Федорович Тимківський (1773–1853). Учений обстоював інтереси громадянсько-гуманістичного розвитку підростаючого покоління [87].

Беззаперечно вагому роль у розвитку гуманізму вітчизняної вищої школи відіграла Києво-Могилянська академія, заснована 1632 р. як Києво-Братська колегія [165].

Наприкінці XVII ст. (на той час Україна належала до складу Російської імперії, тому статус Києво-Братського колегіуму як вищого навчального закладу

підтверджено царськими грамотами) академія була всестановим навчальним закладом гуманітарного спрямування, де вивчали мови з особливим акцентом на латину як мову європейської освіти та науки (латиною читали всі інші курси – поетики, риторики, філософії й богослов'я) [166].

Гуманістичні процеси, що розгорталися у вищій європейській освіті описуваного хронологічного зрізу, мали певну специфіку в освітній царині України. Найвизначнішими українськими гуманістами цього періоду були І. Вишенський, Ю. Дрогобич, Г. Сковорода й інші. Гуманістичними ідеями пронизана творчість Тараса Григоровича Шевченка (1814–1861). Утверджуючи гуманоцентризм, Кобзар надавав особливого значення народній педагогіці, вивченню рідної мови та її викладанню.

Плідно працював для розвитку гуманістичних засад вищої школи України в окреслений період Костянтин Дмитрович Ушинський (1824–1871), який утверджував народність освіти, базованої на народних звичаях і традиціях [284, с. 51]. Прогресивні, гуманістичні педагогічні ідеї висловлював у багатьох своїх працях Іван Франко (1856–1916). «Людина, – писав І. Франко, – від віків прямує до однієї мети, до щастя. Щастя це здобуде аж тоді, коли наука і праця зіллються для неї в одне, коли всяка наука стане працею, корисною для суспільства, а вся праця буде виявом її розвиненої думки, розуму й науки» [293, с. 33]. Поет і прозаїк пропагував народну педагогіку, зорієнтовував освіту на «загальнолюдські цінності» як фундаментальні для «оволодіння національною культурою» [186, с. 98].

Значним варто визнати внесок у теорію й практику освітнього гуманізму А. Макаренка та В. Сухомлинський. У педагогічній спадщині А. Макаренка (1888–1939) та В. Сухомлинського (1918–1970) гуманістичні ідеї є провідними [245, с. 25]. Так, В. Сухомлинський наголошував: «Дійсна гуманність педагогіки полягає в тому, щоб зберегти радість, щастя, на які має право дитина» [245, с. 27]. Гуманістичні погляди в освіті активно розвивали українські педагоги С. Русова (1856–1940), Г. Ващенко (1878–1967) та багато інших філософів, педагогів, психологів [127].

Зазначимо, що у педагогічній науці та практиці активно засвоювали гуманістичні тенденції, успадковані від минулих прогресивних сподвижників. Зокрема, ідеї гуманізму в освіті знайшли відображення у педагогічній системі Я. А. Каменського – великого гуманіста, що вимагав обережного та доброго ставлення до студента-Людини педагогів, викладачів, бо вона є надзвичайно вразливою істотою, яку можна легко знищити грубістю і пихатим ставленням. Він засуджував школу середньовіччя, нащиваючи «страховищем для хлопчиків, застінком для розумів», критикував схоластичну систему навчання і виховання, намагаючись перетворити її на істинну майстерню гуманності та людяності [289, с. 542].

Підготовка людини гуманної, за теорією німецького педагога А. Дістервега, можлива за умови організації педагогічного процесу на принципах природовідповідності, культуровідповідності, самодіяльності. Цінними для виховання гуманних представників підростаючого покоління видаються погляди К. Д. Ушинського. На основі аналізу його наукових праць виявлено актуальність таких положень: моральність є основою добростановлення людини; для просвітлення її потрібно ставити у позицію добротворця, виховувати сердечність, щирість; навчати пізнавати людину – «яка вона є насправді» [283]. Важливо, що погляди педагогів-гуманістів (Ф. Рабле, М. Монтеня, Т. Кампанелли й інших) об'єднує бажання змінити традиційну педагогіку, перетворити її на школу гуманності та знайти для цього конкретні засоби [108, с. 32].

У теоретико-методологічну площину пропонованого дослідження якнайкраще вписуються педагогічні ідеї та педагогічна діяльність А. Макаренка [146]. Логічна доцільність і послідовна реалізація принципу гуманізації в роботах педагога набуває вияву в побудові цілісного виховного процесу адекватно до його уявлень про особистість як єдність протилежних якостей. Уявлення А. Макаренка про діалектичну сутність «системи особистості» добре відображає його відома теза: «якомога більше вимог до людини і якомога більше пошани до неї» [146]. Такий підхід А. Макаренка

мислиться своєю проекцією трактувань цілісної особистості, притаманних сучасній зарубіжній гуманістичній психології [148]. Прикметно, що А. Маслоу [143] теж відзначав: людина, яка самореалізується, вирізняється цілісністю й інтегрованістю.

Наголошуємо, що досить зрозуміло ідеї гуманізму можна прочитати у педагогічних поглядах В. Сухомлинського [230] – «добротворця», який своє серце віддавав дітям в ім'я їхнього щастя, благополуччя, в ім'я того, щоб ті стали справжніми людьми. Гуманізм великого педагога пов'язаний із глибокою повагою до учнів, яких він виховував у душі любові до рідної Батьківщини, до рідного краю, до близьких і рідних, до друзів, до людей. Особливо уважним В. Сухомлинський був не тільки до того, щоб школярі могли опанувати систему знань, а й розвивали свої почуття, власні переживання від радості натхнення, подолання перешкод, праці, зустрічі з красою, з високоморальними людьми та їхніми високоморальними вчинками [243].

Як підсумок простеження генези гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України зазначимо, що видатні діячі минулого заклали міцний фундамент вищеназваного педагогічного феномену, який має залишатися прерогативою української педагогіки та стати основою педагогічної діяльності сучасних ЗВО.

Під час аналізу проблеми гуманізації та гуманізації вищої освіти України (1985–2012 рр.) брали до уваги наукові позиції, відображені в роботах українських і зарубіжних учених. Так, питання гуманізації освіти посідають чільне місце у доробку І. Зязюна [104]. Автор наукової розвідки «Педагогіка добра: ідеали і реалії» підкреслює, що догматизм освіти обмежує свободу людини, не дає їй змоги самореалізуватися творчо, індивідуально, неповторно, ненав'язливо, суб'єктивно [104, с. 48]. Л. Буєва акцентує увагу на таких показниках гуманізації освіти, як культура довіри та свобода людських взаємин. «Свобода», – відзначає вчена, – «в її культурних формах – це завжди цінність, це первинна особливість людини, потреба в її реалізації» [104, с. 53]. Цікаво, що авторка, розглядаючи проблему практичного втілення гуманізації освіти, визначає її як процес спільної діяльності в усіх сферах духовної культури,

розвитку моральних і інтелектуальних якостей вихователя та вихованця.

Психологічний вимір вищенаведених точок зору згаданих науковців багато в чому збігається із позицією українського психолога Г. Балла, який, осмислюючи психологічні механізми й умови втілення освітньої гуманізації, розкриває її у взаємозв'язку з категорією свободи як внутрішньою рушійною силою всіх учасників педагогічного процесу [13].

Визнаємо достатньо повним тлумачення процесу гуманізації вищої освіти, що наведене в Українському педагогічному словнику С. Гончаренка, а саме: «Це – центральна складова нового педагогічного мислення, яка передбачає переоцінку всіх компонентів педагогічного процесу в світлі їх людської функції» [38, с. 76].

З огляду на комплексність означеної проблеми потребу її різнобічного вивчення задовольняють не лише філософи та педагоги, а й представники інших наукових царин. Так, упродовж задекларованого в дисертації періоду вчені-психологи І. Бех [18], Є. Бондаревська [21], І. Якиманська [319] різноаспектуально опрацьовували психологічний складник гуманістичної парадигми особистісно-зорієнтованої освіти, що змінила авторитарно-дисциплінарні моделі навчання та виховання.

У дисертації надаємо прерогативу підходу Є. Бондаревської [21] до *особистісно зорієнтованого* виховання у вищій школі майбутнього фахівця, людини-культури, громадянина, моральної особистості, формування якої відбувається шляхом не зовнішніх впливів, а самобудівництва. Вважаємо, що саме такий підхід співвідносний із сутністю гуманізму, гуманності, закладеною плеядою вчених усієї історії людства. Водночас увиразнимо перспективно-стратегічну позицію науковиці, зважаючи на ґрунтованість такої на методологічних засадах і спрямованість на виховання та навчання студентської молоді в руслі гуманізму [21, с. 3].

Стверджуємо, що пріоритетність гуманістичного підходу до дослідження гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої освіти є незаперечною з огляду на праці багатьох українських науковців-психологів (Г. Костюк, С. Максименко,

Г. Бал, І. Бех та ін.), які обстоюють доцільність гуманістично спрямованого особистісного розвитку здобувачів освіти шляхом суб'єкт-суб'єктної діалогічної взаємодії для повної самореалізації та формування «Я-концепції» [234].

Погоджуємося із позиціями учених, які доводять, що формування пізнавально-ціннісних орієнтацій студентів має вагоме значення для вільного морального вибору за умов справедливого ставлення до довколишніх [178].

У контексті вищенаведеного варто звернутися й до доробків у означеній царині зарубіжних психологів-теоретиків. Так, відомий психолог А. Адлер [2] тлумачить гуманістичний складник розвитку особистості у проєкції спрямування її зусиль на нівелювання почуття меншовартності, позбуваючись якого остання прагне до самовивищення [2, с. 166]. Концепція «гуманістичного психоаналізу» ще одного знаного психолога Е. Фромма [295] також передбачає обґрунтування соціальної зумовленості людської психіки та поведінки людини [295].

Поглибив положення наведеної вище концепції, що набула неабиякого поширення впродовж досліджуваного періоду (1985–2012 рр.), такий психолог, як К. Юнг [315]. Як автор теорії індивідуалізації, покладеної в основу гуманістичної психології, К. Юнг потрактовує розвиток особистості як відмінної від інших: кожна людина є неповторною індивідуальністю. На переконання науковців, рушійними силами розвитку суб'єкта виступають індивідуальна психіка, особистісне лібідо, що сприяють саморозвитку та самоствердженню суб'єкта [315].

Відтак сублімацією психологічних аспектів гуманістичного підходу в освіті загалом і вищій освіті зокрема постає твердження про те, що: *людина є найвищою цінністю, і лише гуманістична освітня система уможлиблює найповніше саморозкриття її здібностей і життєвих цілей.*

Суголосними такому твердженню є висновки науковців-філософів про панування в освіті загальнолюдських цінностей, що мають складати ядро гуманно-центрованої особистості. Так, Е. Фром – автор теорії етичного гуманізму – проголошує людину «найвищою цінністю, метою й кінцевим результатом» освітньої діяльності [295].

Прикметно, що саме в досліджуваній історичний період (1985–2012 рр.) серед зарубіжних представників філософсько-психологічного гуманістичного напрямку набуває поширення екзистенційне трактування поняття «гуманізм» (М. Бердяєв, М. Бубер, Ж.-П. Сартр, М. Гайдеггер, К. Ясперс), що вкотре підтверджує статус людини як найціннішої сутності освітнього процесу. За Ж.-П. Сартром, гуманізм постає усвідомленням самою людиною власного «Я», своїх потенційних можливостей і здатності до самовідтворення [26]. Із утвердженням гуманного ставлення до людини як пріоритету дестандартизації й антитехнократизації гуманізації освіти іноземні науковці-психологи та філософи (Т. Вагнер, А. Комас, А. Маслоу, К. Роджерс, Дж. Холт) пов'язують необмежені можливості самовдосконалення людини у процесі її освіти як «розвиненої особистості, творчої індивідуальності» [234].

У ході дослідження постало очевидним, що окремі видатні психологи та філософи (Т. Вагнер, А. Комас, А. Маслоу, К. Роджерс, Дж. Холт) висловлювали певні застереження щодо авторитарного підходу до особистості, наполягаючи на тому, що тільки гуманне ставлення до людини як особистості дає змогу вплинути на її розвиток і стимулювати потяг до нових звершень. Згадані науковці вважали прерогативою в освіті дестандартизацію й антитехнократизацію, оскільки саме останні позначаються на гуманізації освітянської діяльності вищої школи.

Відповідно до вищезначених підходів у дослідженні встановлено появу у ХХ ст. концепцій освіти й виховання, які заклали в Західній Європі та США якісно новий теоретичний базис розвитку гуманістичної педагогіки, що надалі став дотичним до української вищої освіти.

Посутніми для розкриття підходів до вивчення проблеми становлення й розвитку вітчизняної вищої гуманістичної освіти є ідеї таких американських психологів-гуманістів, як: А. Маслоу, В. Франкл, К. Роджерс [143]. Сутність висунутих останніми ідей полягає у створенні умов для вільного розвитку особистості так, щоб усі внутрішні хвилювання, внутрішній світ збігалися із зовнішнім станом особистості, тобто щоб особистість не вела внутрішньої

боротьби із собою через потребу в конкретному соціальному середовищі поступитися власними цінностями, принципами заради виживання. Людина повинна бути конгруентною, тобто такою, коли, відчуваючи щось усередині, мала б змогу виражати це зовні, не ховатися під масками, не грати ніяких ролей [143].

Зазначимо, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть психологи обґрунтовують субстанційне тлумачення особистісного розвитку, витлумачуючи процес гуманізації та гуманітаризації освіти як, насамперед, світоглядну позицію, що, за висловленням українського науковця Г. Балла, вимагає наявності в системі освіти відповідного ставлення до людини, за якого їй створюють умови для самоствердження й самореалізації під час активної творчої діяльності [13]. Варто погодитися із думками ряду вчених (І. Смирнов, Б. Ломов, Г. Подкоритов) про те, що за такого підходу саме цінності, сенси, ідеї, знання мають слугувати основою світобачення людини.

Це уможлиблює гуманітаризація вищої освіти, яка, за визначенням Г. Балла, є «органічним складником» її гуманізації. Дослідник наголошує на її сутнісній ознаці у «сприянні самовизначенню особистості у духовній культурі – національній і світовій» [13, с. 87]. Найважливішими складниками гуманізації освіти (за Г. Баллом) постають:

- надання гуманістичного сенсу найважливішим функціям освіти для створення умов самореалізації та самоствердження здобувачів освіти;
- гуманізація повсякденного життя кожного студента для вияву ним людяності;
- реформація системи вищої освіти на гуманістичних засадах;
- створення гуманізаційного середовища й атмосфери довіри, поваги та любові до здобувачів освіти;
- забезпечення індивідуального підходу до здобувача освіти;
- налагодження суб'єкт-суб'єктних стосунків між усіма учасниками освітнього процесу ЗВО на засадах діалогічної взаємодії;

– надання пріоритету гуманістичним цінностям у формуванні стрижневих якостей особистості;

– поглиблення демократичних засадових кондицій освітнього процесу для вільного вияву студентом свободи слова й учинків, самостійності та відповідальності за них, повнішого розкриття своїх намірів, можливостей, самоідентифікації [13, с. 87].

Констатуємо, що всі вищезначені психологічні аспекти були й залишаються особливо значущими для теорії й практики втілення процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України. Водночас проблема гуманізації вищої освіти є важливою для вироблення стратегії її розвитку та підготовки кадрів.

Зрозуміло, що гуманізація потребує гуманітаризації, що майже забезпечує реалізацію гуманістичних ідей, концепцій, намірів, які спрямовані на створення умов для всебічного й гармонійного саморозкриття креативності, вияву кращих гуманістичних якостей і чеснот особистості здобувача освіти. Гуманітаризація характеризує освітянську діяльність у вищій школі, що зорієнтована на взаєморозуміння, підтримання та суб'єкт-суб'єктні взаємини між викладачем і студентом. Вона нездійсненна без мобілізації саме цього внутрішнього особистісного потенціалу здобувачів вищої освіти [16].

Додамо, що на особливу увагу заслуговують особливості гуманізаційних процесів, дотичних до розвитку вищої *технічної* освіти. У своїй дисертації І. Кузнєцова вивчила специфіку процесу гуманізації та гуманітаризації підготовки спеціалістів технічного профілю (на прикладі вищих морських технічних навчальних закладів) [135]. Авторка обґрунтувала концептуальні засади згаданого процесу, експериментально підтвердила їхню вагомість і запропонувала методіку їхньої реалізації.

Крім того, дисертантка наголосила на важливості врахування національних традицій, звичаєвих форм поведінки студентів під час розв'язання проблем гуманізації та гуманітаризації в закладах вищої технічної школи. Також довела доцільність звернення особливої уваги на розвиток рівня науки, культурного

середовища та практичної реалізації набутих знань у майбутній професійній діяльності фахівців технічного профілю [135].

Спираючись на положення психологічної науки про те, що людина у своєму розвитку використовує два складники (чуттєвий, тобто емоційний, і раціональний, тобто розумовий), що мають, за констатацією вченої, балансувати між собою, вважає саме цей баланс вагомим для реалізації пізнавальної діяльності особистості. Неузгодженість між такими компонентами, на думку авторки, полягає у специфіці технократичного типу мислення, коли «людське життя позбавляється своєї інтелектуальності і зводиться до рівня простої матеріальної сили» [7, с. 18]. Як приклад «дегуманізації» суспільної свідомості дослідниця наводить трагедію Чорнобиля 1986 р., що була наслідком зниження рівня людяності [135, с. 18].

Такі міркування варто взяти до уваги під час надання освітній діяльності гуманістичної спрямованості як нагальної для розв'язання проблеми діяльності вищих закладів технічного профілю.

Прикметно, що вищезгадана праця не є поодиноким випадком. Останнім часом науковці зосереджуються на всебічному осмисленні особливостей гуманітаризаційного освітнього процесу закладів вищої технічної освіти. Зокрема, П. Скляр і Т. Уманська [233], у межах розгляду співвідношення та шляхів упровадження гуманізації та гуманітаризації у вищій освіті України, наголошують на назрілій доцільності гуманістичних змін у технічній вищій освіті. Так, упродовж аналізованого в роботі періоду в Україні (1998) набули значної актуальності студії, присвячені особливостям гуманізації вищої технічної освіти. М. Добрускін [57], який комплексно вивчив особливості гуманітаризації та гуманізації у вищій технічній школі як сукупність соціокультурних завдань навчальних закладів у педагогічному процесі формування гуманістично-центрованої особистості, її цілісності й гуманності, підсумовує, що в руслі такого підходу гуманітаризація має реалізовувати вищенаведені настанови в діяльності вищих технічних освітніх закладів, які

створюють відповідні умови для навчання та виховання здобувачів освіти [57, с. 20].

На завершення уточнень низки визначень співвідношення та взаємозв'язку гуманізації і гуманітаризації, тобто як висновок із вищенаведеного аналізу, відзначимо потребу оптимального поєднання інформаційно-технологічного та гуманістичного підходів для побудови ефективної вищої освіти не лише в Україні, а й у всьому світі. Пошук шляхів такої оптимізації триває в різних регіонах світу.

Водночас національна специфіка освітніх систем зумовлює оригінальність таких шляхів, що слугує для науковців підставою вважати гуманізацію освітнього процесу в ЗВО інструментом підвищення його ефективності. Для цього дослідники намагаються нівелювати дилему між інтелектуалізацією особистості та розвитком її духовності, а також зосереджуються на оптимізації процесу гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої освіти у ЗВО гуманітарного та природничо-наукового профілів.

Відтак гуманізація у вищій освіті передбачає утвердження повноцінної дієспроможності студента в умовах демократичного середовища, що позитивно сприяє вияву самоцінності людини як особистості, забезпечує їй можливості повної самореалізації й саморозвитку; спрямована на створення особистісно-зорієнтованого простору освіти, що сприяє діалогічному спілкуванню як засобу формування гуманістичних міжособистісних взаємин.

Гуманізація та гуманітаризація постають цілісними та взаємопов'язаними частинами єдиного педагогічного процесу професійно-особистісного формування й підготовки фахівця у вищій школі: одна з них зорієнтована на продукування умов для теоретико-методологічного обґрунтування процесу становлення гуманістичної свідомості здобувача вищої освіти як майбутнього фахівця, а інша покликана практично втілювати теоретичні здобутки у педагогічний процес ЗВО. Варто погодитися із переконаннями С. Гончаренка [38] в тому, що гуманізація і гуманітаризація мисляться двома самостійними теоретичними постулатами, що, водночас, відзначаються певною взаємодією.

Характеризує останні спільність цілей і завдань у освітній гуманістичній діяльності ЗВО. За словами вченого, «саме так вони й розглядаються у світі» [38, с. 2].

Узагальнене тлумачення власне процесу гуманітаризації вищої освіти стосується не лише окремих, локальних, реформацій у галузі вищої освіти, а й загального державотворення в суспільстві, спрямованого на гуманістичний розвиток. За такого підходу доцільно вирізнити у згаданому процесі дві компоненти, а саме: особистісно-центровану, що зумовлює наукову потребу розкриття спектра життєво значущих аспектів і ціннісних орієнтацій самореалізації особистості, та культурологічну, що зорієнтована на розкриття взаємозв'язку людини та культури в історичній перспективі. Відтак, незважаючи на статус таких двої аспектів як самостійних наук щодо предмета їхнього вивчення, у процесі гуманізації вищої освіти вони постають конкретними змістовими компонентами та набувають відображення у своєрідних формах педагогічного процесу вищої школи.

Дотичним до процесу гуманізації постає насамперед гуманістично-моральний світогляд. У ході вивчення проблем світогляду американські дослідники Д. Гудінг і Дж. Леннокс увиразнили властивий сучасному етапу розвитку цивілізації надзвичайно колосальний приріст знань, що вимагає від освіченої людини прилучення до сукупності всіх галузей знань і взаємозв'язків між ними. Учені доводять, що «моральність не є абсолютною системою, що задана Богом. Це релятивна емпірична система, яка підлягає доробленню та постійному вдосконаленню в світлі розуму й людяності, а також умов, які зазнають змін» [46, с. 336].

Специфіка проблеми пропонованого дослідження передбачає увагу й до інших підходів до її вивчення. Окремі з них базовані на культурологічному аспекті проблеми гуманізації та гуманітаризації вищої школи. Так, К. Міквабія вказує, що в руслі такого підходу одним із найбільш важливих завдань гуманітаризації є засвоєння студентами знань про світову культуру та її сутнісне значення для формування гуманістичних якостей, як-от: справедливість,

людяність, чесність, гідність [153].

У такому ключі слушною, на наш погляд, видається думка М. Добрускіна [57] про те, що інтелігентність – це вагома якість здобувача освіти, яку можна набути у вищій гуманізованій школі [57]. Автор наголошує на тісному взаємозв'язку гуманізації та гуманітаризації із прогресивним культурним суспільним розвитком, за якого ЗВО зобов'язані не лише готувати фахівців певних галузей, а й виховувати культурно освічених і гуманістично зорієнтованих особистостей [63].

На такому тлі І. Кузнецова наполягає на значенні гуманітаризації освіти як засобу гуманізації [135]. На переконання відомого українського філософа В. Андрущенка, гуманітаризація освіти передбачає формування гуманістичного світогляду шляхом розвитку гуманістичної діяльності [6]. У доробку М. Берулави [17] також ідеться про нерозривний зв'язок гуманізації та гуманітаризації як єдиного процесу [17].

Когорта інших вітчизняних дослідників розглядає категорії гуманізації та гуманітаризації як незалежні методологічні підходи до розбудови освітньої системи. Таке, цілком виважене, на наш погляд, бачення обстоює С. Гончаренко [39], який першим в українській педагогічній науці запропонував вичерпну дефініцію гуманітаризації як «переорієнтації пріоритетів у визначенні освітніх ідеалів, відмови від утилітарно-технічного підходу до освіти як системи підготовки кадрів, робочої сили, з нехтуванням людиною та духовними цінностями і спрямування освітнього процесу на формування передусім духовного світу особистості, гуманітарного і систематичного мислення» [38, с. 3]. Науковець чітко виокремлює спільні ознаки гуманізації та гуманітаризації освіти як утвердження в освітньому процесі ідеї раціонального антропоцентризму, тобто рішуче повернення до особистості здобувача освіти, акцентування наукового пошуку на всебічному аналізі, для якомога повнішого вияву здібностей і реалізації потенційних можливостей [38, с. 77].

Найбільш відомі концепції гуманізації та гуманітаризації вищої освіти постають на аксіологічних засадах, за яких ціннісна орієнтація особистості

зумовлена об'єктивною потребою в захисті її гідності, визнанні особистих прав на свободу, щастя, створення належних умов, які сприяють вільному волевиявленню й розвитку здібностей. Такий підхід означає зміну всього комплексу людських цінностей і водночас кожної конкретної людини.

Позиції учасників педагогічного процесу зазнають суттєвих трансформацій завдяки набуттю статусу вільної самодіяльної особистості. Відтак мірою гуманізації мислиться наявність відповідних умов для вияву особистісної ідентичності та повної самостійності у виборі шляхів і перспектив, обраних здобувачем освіти як прерогативи власного професійного зростання в конкретній галузі. Для цього у педагогічному середовищі ЗВО має бути створено особливі, комфортні умови для психологічного забезпечення особистості. Це вимагає психологічного супроводу для надання освітньому процесу гуманістичного змісту та форми.

Описаний підхід призводить до поступового формування у ЗВО гуманістичного середовища та зони комфорту для здобувачів освіти. Специфічну роль у такій системі пріоритетів відіграє облаштування атмосфери комфорту, психологічної безпеки, тому дослідники наполягають на важливості психологічного супроводу будь-якого гуманістично спрямованого педагогічного процесу.

Цілком резонним у межах аналізу дисертаційної проблеми, на наш погляд, є висновок Г. Балла [13] про пріоритетне значення для гуманістичного підходу діалогічної стратегії міжособистісних взаємин [13], оскільки ще Г.Сковорода наголошував: «людина вільна і має право на вибір між добром і злом» [243].

Зауважимо, що, попри теоретичну неоднозначність трактування змісту поняття «гуманізація», останній нерідко обмежують механічними змінами у навчальних планах, тобто наповненням їх більшою кількістю гуманітарних дисциплін. Погоджуємося із зауваженнями науковців П. Скляра і Т. Уманської [233] про те, не кількість, а якість викладання дисциплін із гуманістичним складником має стати основною метою. Тому ряд педагогів і психологів цілком справедливо, на нашу думку, констатує, що процес гуманітаризації вищої освіти

має зазнати якісних змін не тільки шляхом кількісного збільшення гуманітарних дисциплін, а саме внаслідок трансформації самоствавлення людини та її ставлення до інших людей, до навколишнього оточення, реформаційних новацій у суспільному розвитку. Наголосимо, що саме вищезгадані обставини припускають поєднання в освітньому процесі гуманітарних і технічних дисциплін [233].

Упродовж досліджуваного історичного періоду (1985–2012 рр.) серед науковців точилася активна дискусія про співвідношення гуманітарних і природничих наук, а також наявність у них гуманістичного складника.

Зокрема, для уточнення співвідношення між згаданими вище поняттями певний інтерес для нас мають міркування Г. Гачева [37] про те, що гуманітарні науки надають перевагу вивченню людини, її взаємодії в суспільстві, а особливістю природничих наук є те, що вони опрацьовують предмети, які незалежні від людини, виникають самостійно, а не створені нею [37, с. 5].

На такому тлі видається очевидним, що у період утвердження техногенної цивілізації, протистояння двох культур (гуманітарної та природничо-наукової) досягло свого апогею, розділивши не тільки цілісність духовної культури суспільства, а й внутрішній світ людини на два дисоціативні простори. Це спричинило появу життєвої потреби організації культурного діалогу, що знайшло відображення в тенденціях гуманітаризації освіти [233].

Перший підхід до осмислення процесу гуманітаризації увиразнює значний потенціал предметів соціально-гуманітарного циклу. Гуманітаризація в такому значенні – це, передусім, зростання частки гуманітарного знання в загальній підготовці будь-якого фахівця, а відтак збільшення кількості підготовлених у галузі гуманітарних наук фахівців. У контексті вищої школи йдеться про посилення культурологічної та соціально-гуманітарної компонент освіти процесу, акцентування уваги на вивченні суспільних дисциплін, як-от: економічна теорія, соціологія, політологія, історія, констатацію їхнього пріоритету для формування світогляду молоді [53].

Інший підхід до проблеми гуманітаризації пов'язаний із процесом

здійснення міждисциплінарних зв'язків. Справді, сьогодні будь-яку вагому проблему неможливо розв'язати у межах парадигми лише однієї конкретно взятої науки. Важливим аспектом наукового пошуку постає міждисциплінарний підхід, сутність якого вчені спроектовують на наявність природної взаємодії у педагогічному процесі, міждисциплінарного діалогу, єдність якого полягає у формуванні цілісного світогляду (Л. Бурлаков, Г. Гаврина, В. Ільченко, В. Розумовський, О. Яворук та ін.).

Гуманізація вищої освіти передбачає її гуманітаризацію як зміну освітніх програм і планів вищої школи для посилення гуманітарного складника у межах розвитку гуманістичних потенціалів, закладених у змісті педагогічної діяльності ЗВО. У такому сенсі видається важливим дотримання вимог до розвитку загальнолюдської, суспільної й особистісної спрямованості в теорії та практиці педагогічної діяльності.

У контексті вищенаведеного розглянемо сутнісний зміст процесу гуманізації та гуманітаризації української вищої освіти. На нашу думку, останній полягає в тому, що:

- гуманізація та гуманітаризація полегшує процес навчання, олюднюючи його шляхом застосування особистісно-зорієнтованої технології;
- вектором процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти постає не лише засвоєння знань, розвиток умінь і навичок, формування компетентностей, а й повна самоактуалізація та самореалізація здобувача вищої освіти;
- гуманізація та гуманітаризація освіти спрямовує особистість як активного самостійного здобувача знань, що зумовлює самостворення й актуалізацію внутрішніх психологічних потенціалів для самоствердження та самореалізації в суспільному середовищі.

Одним із актуальних завдань гуманітаризації змісту вищої освіти є також забезпечення деполітизації та деідеологізації засвоєння студентами наукових знань. З такого приводу Т. Радзіняк [211] обґрунтовує, що у межах гуманістичної стратегії освітні цілі доцільно формулювати «від людини», що

мислиться не засобом, а найважливішою метою освіти. Основним завданням у такому разі є не переформатування того, що дане людині від природи, а виявлення її здібностей, задатків, креативного потенціалу, а також створення максимально сприятливих умов для його актуалізації. Гуманістичний розвиток освіти передбачає підсилення закладених у ній гуманістичних традицій та ідеалів, що стане істотним поштовхом до виходу з означеної кризи та до всебічного розвитку суспільства» [211, с. 45]. Автор пропонує такий шлях розв'язання означеної проблеми: «головним завданням, яке ставиться перед гуманітаризацією освіти, є взаємозбагачення та взаємодоповнення знань з окремих предметів, що має сприяти створенню єдиного образу світу. Така освіта має відзначатися зорієнтованістю на розвиток глибоких і дійових знань, мисленнєвих операцій, досвіду творчої діяльності» [211, с. 45].

Під час аналізу різних концепцій гуманної освіти українські дослідники гуманізації вищої освіти Г. Балл [13], С. Гончаренко [38], І. Зязюн [101; 102; 104], М. Романенко [216] й інші виявляють однаковість у баченні того, що всебічний розвиток людини зумовлює її рух до гуманізму, що є безальтернативною перспективою реформування вищої школи. Як констатує М. Романенко: «Якщо раніше основним компонентом навчально-виховного процесу були знання, то зараз – особистісний розвиток і формування цілісної особистості» [216, с. 24].

Вважаємо досить повним тлумачення терміна «гуманізація освіти», запропоноване С. Гончаренком [38] для української «Енциклопедії освіти» (2008 р.). Науковець зазначає, що йдеться про більш важливе – нові уявлення про найвищу мету всього навчально-виховного процесу: «Гуманізація освіти – один із нових соціально-педагогічних принципів, який відображає спрямованість розвитку освіти на гуманні стосунки в суспільстві як загальнолюдську цінність» [38, с. 56].

Українські вчені приділяли багато уваги розкриттю педагогічних механізмів реалізації процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти. Зокрема, В. Андрущенко вказує на окремі обов'язкові аспекти інтенсифікації

зазначеного процесу. Перший аспект дотичний до нагальної потреби змістового, гуманістичного наповнення людиноцентризмом дисциплін природничо-технічного профілю для формування світоглядних позицій майбутніх фахівців [6].

Другий аспект полягає в зміні парадигми викладання дисциплін гуманітарного профілю шляхом надання їм більшого динамізму, відкритості та демократизму навчально-виховному процесу ЗВО, тим самим, на думку вченого, уможливаючи подолання авторитарності останнього й особистісного страху здобувача освіти щодо висловлювання своєї думки, а відтак наповнення вищої освіти загальнолюдськими цінностями [8].

Погоджуємося із висновком Т. Сулятицької [229] про те, що «гуманізацію», тобто «олюднення», освіти у найбільш загальному плані можна характеризувати як побудову стосунків учасників освітнього процесу на основі зміни стилю педагогічного спілкування – від авторитарного до демократичного. Гуманізація націлена на актуалізацію окремих аспектів концептуальних педагогічних змін, спрямованих на повагу до здобувача освіти, формування самостійності, налагодження гуманних, міжособистісних стосунків. Крім цього, надзвичайно важливою є увага до наявного духовного потенціалу здобувача освіти та прагнення до його розвитку [229, с. 3].

У пропонованому дослідженні гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України дотримуватимемося концептуальних поглядів аксіологічної наукової школи доктора педагогічних наук, професора Ю. Пелеха, що відзначаються орієнтацією на формування ціннісно-духовних основ студентської молоді [191, с. 107]. Серед засадничих постулатів аксіологічного підходу незаперечним видається вияв тенденцій в усіх складниках системи вищої освіти, як-от: мета, зміст, форми й освітня діяльність, що у нинішніх умовах потребують реформаційних змін [191, с. 108].

Більш узагальнене бачення аксіологічного підходу передбачає охоплення таких гуманістичних компонент, як: національна концентрованість змісту та форм вищої освіти; доступність освіти; розвиток самостійності в освоєнні знань

студента за умови зменшення безпосереднього контролю педагога у процесі засвоєння знань; збільшення творчої компоненти вищої освіти, що означає активізацію індивідуальних потенціалів пізнавальної активності студента; створення умов для особистісної самореалізації студента за умов партнерського підтримання викладача; упровадження суб'єкт-суб'єктних взаємин у педагогічному процесі; практикування самооцінювання в освітній діяльності студента; зменшення тотального контролю засвоєння знань зі збільшенням можливостей для особистісного самоствердження й розвитку гуманістичних якостей і особливостей здобувачів освіти.

Вважаємо, що аксіологічний підхід є прогресивним у сучасній світовій педагогічній науці, тому поняття «гуманізація» тісно пов'язане з новоєвропейською гуманістичною парадигмою освіти [190, с. 107]. Відомо, що освітня система України інтегрується до цивілізаційно зорієнтованого гуманістичного розвитку суспільства, у якому від людяності залежатиме стан гуманізованого суспільства загалом і кожної особистості в ньому зокрема. Визначальною ціннісною якістю майбутнього випускника вищої школи має стати духовність, серед показників якої – сформований комплекс моральних цінностей: гідності, поваги, творчості, відповідальності перед власною совістю, а також потреба виконання функції духовного референта, взірця для наслідування [8, с. 322].

Солідарні з Ю. Пелехом [191], положення концепції якого відображають взаємозумовленість, багатоаспектність гуманізації та гуманітаризації, що характеризують різнобічні вектори реформування вищої освіти. На думку професора, орієнтація вищої освіти України на гуманізацію та гуманітаризацію досі залишається остаточно невивченим явищем з огляду на величезний його потенціал для подальшого розвитку української вищої освіти [191, с. 107].

Загалом освітній аспект відображає особливий підхід до викладання різних дисциплін. Такий гуманітарно-гуманістичний підхід є *особливою світоглядною та науковою перспективою* обґрунтування методології, що дасть змогу за допомогою досліджуваного предмета розкрити у здобувача освіти його

людський потенціал і спланувати власні кроки на шляху до ефективної самоактуалізації, самореалізації творчих сил і можливостей.

Такий підхід уможлиблює розгляд гуманізації та гуманітаризації української освіти в сутнісній єдності, вказуючи їхнє місце та роль у загальній системі духовного виховання. Цьому сприяє формування гуманітарного мислення як утілення єдності логіко-дискурсивної, образної, емоційно-забарвленої, мотиваційної компонент цілісної свідомості людини, що виражають природні та соціально-культурні рівні людського буття; зміцнення основ цілісного світогляду та цілісної картини світу; посилення аксіологічної спрямованості знання в контексті проблем людини, суспільства, світової цивілізації; звернення до глибинних витоків етнонаціональної традиції, синтез різних рівнів знання (буденного, міфологічного, релігійно-конфесійного, наукового й ін.); розкриття духовного потенціалу особистості, формування стратегії спрямованості до вищих ідеалів, які притаманні всім духовним традиціям людства; людинолюбство, практика людяності та переконаність у правильності обраного шляху; розвиток самоврядування особистості, здатної самостійно формувати ідеали, цілі та шляхи їхньої реалізації; виховання морально-вольових рис і якостей характеру для розв'язання проблем власної життєдіяльності [191].

Зважаючи на вищенаведений науковий дискурс, доцільно згадати незаперечний висновок М. Добрускіна про те, що «гуманізацію освіти можуть гальмувати як технократизм, так і вузький гуманітаризм» [57, с. 15].

На завершення аналізу наукових доробків українських і зарубіжних науковців із проблеми гуманізації та гуманітаризації вищої школи відзначимо, що підтримуємо імператив дослідника української етнопедagogіки й етнопсихології М. Стельмаховича, який за народною традицією акцентує увагу на тому, що «знання без людяності нічого не варті» [238, с. 55]. Тому, на думку вченого, гуманне ставлення до особистості вихованця має бути покладено в основу системи національного виховання.

У контексті пропонованого дослідження погоджуємося із висловленими

під час аналізу сутнісного змісту понять «гуманізація» та «гуманітаризація» твердженнями П. Скляра й Т. Уманської [233] про те, що формування самовизначення належить до здобутків гуманістичної педагогіки як перспективного напрямку педагогічної науки та має забезпечити супровід гуманізації вищої освіти [233, с. 36].

Відтак процес гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України у дисертації тлумачимо як її парадигмальну основу, що зумовлена об'єктивними суспільними потребами на шляху відновлення державного суверенітету, гуманістичного реформування всіх напрямів її життєдіяльності.

Практична реалізація згаданого процесу має базуватися на врахуванні та творчому використанні здобутків історико-педагогічного українського та зарубіжного досвіду в його сучасній інтерпретації.

Педагогічний супровід процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти відзначається спрямованістю на науково-методичне забезпечення відповідних умов, форм, методів, утілення технологій, що сприяють особистісній самоідентифікації здобувача вищої освіти, його самоствердженню, самовираженню, саморегуляції, саморозвитку як повноцінного й повноспроможного громадянина української держави.

Отже, як підсумок представленого у підрозділі констатуємо, що сутність процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти зумовлює наявність двох складників – *особистісно-психологічного* (прикметний активізацією ролі здобувача освіти в індивідуальному підході до навчального процесу) та *культурологічного* (полягає у засвоєнні культурних цінностей у процесі вивчення певних навчальних курсів).

З огляду на вищевикладене постає апріорі зрозумілим, що процеси демократичного державотворення в Україні потребують не лише грамотних у своїй справі фахівців, а й гуманістичних особистостей. Сформувати таку особистість уможлиблює тільки процес гуманізації та гуманітаризації української вищої освіти, що вимагає використання позитивних надбань історії педагогіки, особливо в досліджуваній період (1985–2012 рр.), прикметний

теоретичним і практичним утіленням гуманізації в діяльність ЗВО. Цінним здобтком означеного історичного зрізу є популяризація у вищій освіті, особливо наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть, особистісного підходу до організації освітньої діяльності (підхід передбачав спрямованість освітньої діяльності на особистість студента, повагу до його гідності, настанов, індивідуально-особистісного саморозвитку).

За умов розгортання педагогічного процесу на основі індивідуального підходу до студента гуманізація охоплює такі конкретні завдання:

- чітке усвідомлення цілей гуманістичної вищої освіти;
- прийняття особистісних ціннісних орієнтацій;
- гармонізація, удосконалення, олюднення всієї системи відносин, формування системи взаємин на основі солідарності та співробітництва;
- створення сприятливих умов для вияву та розвитку гуманістичних якостей студента;
- розвиток взаємин на основі щирості та поваги, особистісної гідності між усіма учасниками освітнього процесу ЗВО.

Висновки до першого розділу

У розділі проведено теоретичний аналіз ключових понять дисертації, обґрунтовано методологічні засади дослідження, виявлено сутність, напрями, різнобічні аспекти й особливості гуманізаційних перетворень у вітчизняній вищій освіті окресленого періоду, концептуалізовано змістово-сутнісні, концептуально-методологічні та визначально-процесуальні засади гуманізації й гуманітаризації вищої освіти України; визначено змістову основу методології дослідження як сукупність трьох взаємопов'язаних концептів – методологічного *(відображення у працях науковців взаємозв'язку та взаємодії різних методологічних підходів до вивчення проблеми гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України)*, технологічного *(структурне обґрунтування змісту основних позицій дослідження завдяки загальнонауковим методам)* й історичного *(бачення гуманізму у вищій освіті як її причетності до потенціалу*

найкращих особистісних чеснот людини: духовної повноти, альтруїзму, творчої активності, доброї волі, самоврядування, уміння виконувати складні практичні завдання та ін.), що сприяли реалізації його мети; скласифіковано, систематизовано та схарактеризовано у філософсько-методологічному вимірі філософсько-ідеологічне поняття «гуманізація», уточнено тлумачення ключових термінів.

Шляхом узагальнення напрацювань із проблеми дисертації запропоновано авторські дефініції таких понять, як: «освіта» – соціальний масштаб; рівень освіти; профіль освіти; «вища освіта» – характеристика рівня освіти; «гуманізм» – родова основа, що охоплює поняття «гуманізація» та «гуманітаризація»; «гуманність» – сукупність особистісних намірів і переконань людини, яка сама може вплинути на свої цінності, а відтак виявляє одну з найбільш важливих ознак спрямованості особистості, що має право на саморозвиток і самореалізацію внаслідок перетворення власних природних задатків і здібностей на реальні творчі можливості.

Уточнено, що термін «гуманітаризація» належить до понять, які позначають не лише інтелектуальні досягнення людини, а й наявність у неї чеснот, потрібних для спілкування, а також встановлено його взаємозв'язок із поняттям «гуманізація педагогічного процесу» у вищій освіті як формування світогляду, який у найкращий спосіб сприяє її причетності до потенціалу кращих особистісних якостей, що формує виражену індивідуальність усебічно та гармонійно розвиненої особистості.

На ґрунті аналізу напрацювань із проблеми дисертації запропоновано авторське визначення поняття «гуманізація та гуманітаризація вищої освіти» у трьохаспектному вимірі, а саме як:

а) *особистісно гуманно-концентрованого чинника, що передбачає становлення й розвиток ціннісного та морально-психологічного базису гуманістичних взаємин між учасниками педагогічного процесу, спрямованого на забезпечення індивідуальної особистісної самоідентифікації;*

б) *парадигмальної основи теоретико-методологічного обґрунтування*

наукових підходів до дослідження проблеми;

в) *практичної реалізації* обґрунтування концепції гуманізації та гуманітаризація української вищої освіти.

Установлено, що гуманізація освіти дотична до її гуманітаризації; доведено взаємозв'язок згаданих понять як двох взаємозалежних складників єдиного процесу підготовки фахівця; наголошено, що гуманізація освіти зумовлює формування гуманістичних міжособистісних стосунків, зокрема між викладачем і студентом в умовах освітнього процесу вищої школи.

Унаслідок осмислення положень гуманно-концентрованого, системного, діяльнісного, аксіологічного підходів *визначено процес гуманізації та гуманітаризації вищої освіти* як посилення уваги до проблеми духовного становлення особистості, яке детерміноване загальним рівнем досягнутої культури та її духовної компоненти із сукупністю життєво значущих надбань, що відбивають найкращі людські якості.

Розглянутий у розділі пласт наукової інформації дає змогу зробити низку узагальнень.

1. Українська педагогічна, психологічна та філософська думка з проблеми гуманізації та гуманітаризації вищої освіти розвивалася впродовж досліджуваного періоду та розвивається на сьогодні відповідно до світових тенденцій, передусім – європейських.

2. Особливості генези гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України полягають у тому, що її підґрунтя складають достатньо гострі й актуальні в будь-який із проаналізованих хронологічних зрізів проблеми. Однак відмінності останніх зумовлені висуненням у кожную історичну епоху нових вимог до вищої освіти людини, спроможної активно діяти за конкретних культурно-історичних і соціальних умов, а це, відтак, значно впливало на бачення сутності гуманізації та гуманітаризації освітньої діяльності ЗВО.

3. Генеза процесу гуманізації і гуманітаризації вітчизняної вищої освіти є тривалою в часі та позначеною змінністю на певних історичних етапах соціальних викликів і завдань вищої освіти.

4. Протягом ХХІ століття саме гуманістичні принципи мають залишатися одними з найбільших пріоритетів української педагогіки, тобто виступати фундаментальними підвалинами педагогічного процесу.

Основні положення розділу опубліковано в таких наукових працях [76; 77; 78; 79].

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИКА ГУМАНІЗАЦІЇ ТА ГУМАНІТАРИЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ (1985–2012 рр.)

Відповідно до предмета й завдань дослідження у підрозділі схарактеризовано практику процесу розвитку гуманістичного складника вищої освіти впродовж періоду від 80-х років ХХ століття до 2012 року ХХІ століття.

У змісті розділу проаналізовано особливості еволюції, описано основні етапи, реформації та шляхи розвитку, інноваційні технології у практиці української вищої освіти означеного періоду, розроблено рекомендації щодо її гуманізації та гуманітаризації.

2.1. Шляхи розвитку гуманізації і гуманітаризації вищої освіти в контексті наукової парадигми

Упродовж досліджуваного в дисертації періоду питання гуманізації вищої освіти України було ключовим у гуманістичних концепціях навчання і виховання, сферою наукових інтересів багатьох науковців.

У працях українських педагогів і психологів обґрунтовано методологію процесу гуманізації та гуманітаризації, визначено напрями та шляхи її практичної реалізації у вищій освіті (Ш. Амонашвілі, Г. Балл, М. Берулава, І. Бех, В. Біблер, Г. Васянович, С. Гончаренко, М. Євтух, І. Зязюн, А. Капська, Г. Костюк, В. Кремень, В. Лозова, В. Лутай, А. Макаренко, Ю. Мальований, Т. Поніманська, Г. Пустовіт, В. Рибалка, В. Семиченко, О. Сухомлинська, В. Сухомлинський, А. Сущенко й ін.); вивчено особливості процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти (Є. Барбіна, Р. Беланова, Л. Бобко, Г. Дашутін, Т. Буяльська, І. Герасимова, О. Корольчук, П. Кравчук, О. Пехота, М. Повночовий, Л. Сохань та ін.), а також вищої технічної освіти (О. Бобіна, І. Кузнєцова, Т. Уманська й ін.).

Посутнім для дослідження є окреслення вищезгаданими науковцями

підходів до реалізації процесів гуманізації та гуманітаризації в системі української вищої освіти. У такому ключі поділяємо твердження вчених (Ш. Амонашвілі, Г. Балл, К. Гавриловець, С. Гончаренко, Є. Цветкова, В. Маслов, А. Сманцер, В. Старжинський, Є. Шиянов та ін.) про потребу переорієнтування практики гуманізації вищої освіти, насамперед, і всієї системи навчання у ЗВО на формування неповторної, яскравої індивідуальності, унікальної духовно-моральної особистості [5; 13; 38, 313], спроможної не тільки бути компетентним у професійній діяльності, а й мати розвинену систему національних, загальнолюдських і моральних цінностей, сповідувати й утверджувати у повсякденному житті й у всіх сферах життєдіяльності моральні ідеї та гуманістичні принципи [152]. Педагогічний процес у ЗВО повинен розкривати «свою людську, істинно гуманну суть» [234]: індивід із його системою моральних та індивідуальних принципів постає в центрі освіти, у процесі навчання та виховання якої чільне місце належить розвитку особистості, її соціалізації, формуванню компетентності, умінь і спроможності до самооцінювання та рефлексії [69].

У площині вищенаведених міркувань вважаємо, що обґрунтування концептуальних положень, конституювання нової освітньої парадигми передбачає її всебічне переоцінювання під кутом зору сучасних вимог гуманістично-концентрованих позицій, з огляду на суспільні та методологічні реалії практики наукових розвідок про розвиток вітчизняної вищої освіти кінця ХХ – початку ХХІ століття (1985–2012 рр.).

Для систематизації аналізу особливостей розвитку процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України в досліджуваний період умовно розподіляємо його на два етапи:

- перший – радянсько-авторитарний (1985–1990 рр.);
- другий – суверенно-демократичний (1990–2012 рр.).

Розгляд загальних особливостей розвитку вітчизняної вищої освіти на першому з виокремлених етапів дає підстави стверджувати, що в середині 80-х рр. ХХ ст. в Україні кількісно переважали ЗВО педагогічного й інженерно-

технологічного профілей [111], що підлягали підпорядкуванню центральним органам виконавчої влади [111, с. 5].

На думку В. Барана [14], істотними помилками в діяльності вищої школи цього періоду, які спричинили невідповідність останньої до 1990 р. суспільним запитам щодо підготовки професійних фахівців, була її очевидна інертність, залежність від інформаційної скутості, неврахування досягнень світового досвіду роботи ЗВО [14].

Крім того, орієнтиром тематичної спрямованості наукових досліджень була партія, що ставила перед радянськими вченими завдання оптимізації системи підготовки висококваліфікованих фахівців, виконання якого унеможлиблювала відсутність науково-обґрунтованої моделі фахівця-випускника. Так, Л. Рижак [21] у своїй студії вищої школи вирізнув окремі нагальні на той час для розв'язання проблеми, а саме: «поєднання у моделі фахівця специфічних професійних вимог з вимогами формування загальних особистісних якостей, без яких будь-який професіонал не в змозі виконувати свої функції; врахування у моделі фахівця не лише стратегічних компонентів – якостей особистості, необхідних представникам усіх спеціальностей під час професійної діяльності, а й динамічних, які мали б можливість швидко змінюватись у зв'язку з розвитком науки й технології в усіх сферах суспільного виробництва; організації управління впливів, здатних забезпечити інтенсивну зацікавленість викладачів і студентів у максимально успішному засвоєнні останніми обраної спеціальності» [218, с. 104]. Проблему дегуманізації освіти, зокрема й вищої, ні влада, ні вчені не визнавали такою, що властива СРСР. У малоприємному становищі опинялися ті науковці, які йшли проти авторитарної командно-адміністративної системи [255].

Певне послаблення партійного тиску на науку відбулося в епоху «Перебудови». Попри постановку перед теоретиками та практиками вищої школи завдання формування образу особистості фахівця, на роки «перебудови» припадає оцінювання вченими освітньої політики [78]. Так, А. В. Долженко [58] вказує на причини кризи вищої освіти та її дегуманізації: «система

переслідування найкращих представників професури, «виселення» їх за межі вузів призвела до падіння інтелектуального рівня та морального авторитету вищої школи. Це реакція на її реальну роль у житті суспільства. Невипадково, що серед найбільш активних пропагандистів перебудови лише тільки де-не-де миготять прізвища вузівських викладачів, зате набагато частіше звучать імена тих, хто колись працював у наших університетах і вузах, але потім зазнав вигнання з них, а не відчувши підтримки від своїх колег, більшість із яких не тільки не заперечувала, а й навпаки, підтримувала такі репресивні заходи» [58, с. 16].

У руслі дослідження особливостей означеного періоду розвитку тогочасної вищої школи вважали за доцільне визнати раціональними висновки дисертації О. Рудчик [212] про те, що етап модернізації вищої освіти у період «перебудови» відзначався неоднозначністю та нестабільністю, ознаками чого слугували: збільшення обсягів навчального навантаження викладачів ЗВО; виділення із державного бюджету на освіту мізерних коштів; постійне зростання рівня безробіття серед освітян; відсутність підтримки ЗВО виробничими, науковими установами; загрозливе панування у навчальному процесі формалізму та догматизму, що призводило до байдужого ставлення студентства до вищої освіти та зниження результатів навчання; недостатня інваріантність навчальних планів, програм та їхня невідповідність до суспільних соціально-економічних запитів; хаотичність політики розвитку вищої освіти та відсутність її перспективного бачення.

На тлі такого становища з усіх державних трибун лунали промови про «турботу» й «піклування» про розвиток вищої освіти, що створювало позитивне враження для громадськості щодо допомоги ЗВО, намагання оновити концептуальні засади діяльності вищої школи, частковий початок децентралізації та демократизації, гуманізації й індивідуалізації [212, с. 43].

З огляду на таку кричущу ситуацію початок крайньої межі пропонованого дослідження – 1985 р. – у середовищі теоретиків і практиків педагогіки вищої школи ознаменований значним зацікавленням проблемами гуманізації та

гуманітаризації вищої освіти. Зокрема, науковці намагалися осмислити гуманітаризацію навчального процесу як засіб засвоєння й освоєння студентами гуманістично-зорієнтованих особистісних цінностей, основи їхньої життєдільності [212]. Прикметною ознакою цього періоду стало прагнення працівників вищої освіти вводити до навчальних програм більшу кількість гуманітарних дисциплін і збільшувати кількість форм позанавчальних занять (факультативів, гуртків, секцій) [212].

Утім пріоритетною особливістю цього етапу розвитку процесу гуманізації та гуманітаризації української вищої освіти слугувало явище закономірного поєднання консервативних тенденцій із прогресивними (інноваційними), що розкривало взаємозалежність суспільно-політичних перетворень і змін у функціонуванні ЗВО [40, с. 102]. Саме в цей період суспільно-політичний розвиток України супроводжували реформаційні процеси, що, логічно, відбилися на стані вищої освіти: 1985 рік започаткував новий історичний етап із узагальненою назвою «Перебудова», а декларовані лідером КПРС М. Горбачовим значні реформування економіки, трансформації в суспільному житті системно вплинули й на вищу освіту.

Шляхом аналізу процесів трансформацій у системі вищої освіти України встановлено, що згадані суспільні зміни періоду «Перебудови» мали статус стартових для втілення комплексу кардинальних новоутворень також і в напрямі гуманізації та гуманітаризації вищої освіти. Радянська влада легітимізувала важливі для вищої освіти документи, що детермінували на її гуманізаційний стан [40]. Керівництво СРСР тлумачило соціальні зміни під гаслом «Перебудови» також і як одну з особливостей гуманізаційного розвитку вищої освіти, а пріоритетом навчання та виховання визначало формування всебічно-розвиненої особистості. Так, у політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові КПРС (25.02.1986) Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов назвав завданнями суспільних зрушень, серед іншого, підвищення ефективності навчання та підготовку молоді до самостійного життя та праці, виховання свідомих будівничих нового суспільства [40, с. 6].

Додадо позитиву гуманізації вищої освіти на цьому етапі й те, що обраний курс реформ передбачав створення єдиної системи тісних зв'язків вищої та середньої спеціальних шкіл із галузями народного господарства, інтенсифікацію рівня навчання та перепідготовки кадрів, більш ефективне використання фахівців на виробництві. У звітній доповіді М. Горбачов акцентував на проблемі формування особистості, її світогляду, ролі суспільних наук у такому процесі. Гуманізацію й навчання, й виховання планували здійснювати шляхом прищеплення за допомогою суспільних наук цінностей та ідеалів і для особистості, і для всього суспільства, адже, як зазначали, «час ставить питання про широкий вихід суспільних наук на конкретні потреби практики; вимагає, щоб учені-суспільствознавці чутливо реагували на зміни, що відбуваються в житті, тримали в полі зору нові явища, робили висновки, здатні правильно орієнтувати практику... Атмосфера творчості, яку партія утверджує в усіх сферах життя, є особливо плідною для суспільних наук» [200, с. 101].

Звісно, пріоритетним складником процесу становлення особистості залишалася керівна роль партії в ідеологічній пропаганді, котра теж творила світогляд громадянина. Відтак за умов адміністративно-командної системи суспільні науки слугували ідеологічним інструментом політичного ладу. Як було сказано партійним лідером: «глибинні джерела радянського патріотизму – в суспільному ладі, в нашій гуманістичній ідеології. Соціалізм – це суспільство високої моральності. Наше виховання буде тим плідотворніше, чим енергійніше утверджуватимуться ідеали, принципи і цінності нового суспільства», тому що «ніщо не підносить людину вище, ніж знання.... Які знання, цінності, моральні норми буде закладено в інформування населення і систему освіти – проблема насамперед політична» [199, с. 105]. Така позиція партійного лідера щодо ідеологічної пропаганди партії, на нашу думку, вивищувала нездоланий бар'єр повноцінному впровадженню гуманізації в систему вищої освіти СРСР.

Так само суперечливими були і його твердження про прерогативу розвитку особистості з акцентом на вищості інтересів соціуму. М. Горбачов стверджував: «...людське життя, можливості його всебічного розкриття – найбільша цінність,

інтереси суспільного розвитку – над усе. На це КПРС орієнтується у своїй практичній діяльності [199, с. 22].

Так, у Постанові Центрального Комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР від 18 березня 1987 р. «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні» йдеться про очевидність на тлі здобутків вищої освіти низки негативних тенденцій, які вимагають негайного усунення. Розглянемо витяги із вищезгаданої постанови:

1) «...необґрунтоване зростання випуску фахівців не супроводжується належним підвищенням якості їхньої підготовки. Рівень навчання і виховання, науково-дослідної діяльності у вищій школі не повною мірою відповідає завданням пришвидшення соціально-економічного розвитку країни...»; «...чимало вузів, що не забезпечують якісну теоретичну і практичну підготовку випускників; у навчальному процесі акцент роблять на розширення обсягу матеріалу, що призводить до перевантаження..., завдає шкоди розвитку навичок самостійного творчого мислення»;

2) «...відбулося невиправдане дроблення спеціальностей, що негативно позначилося на загальнонауковій і професійній підготовці...»;

3) «затягнулося становлення значної кількості нових вузів...»;

4) «не приділено належної уваги індивідуальній роботі з майбутніми фахівцями...»;

5) «не відповідають сучасним вимогам організації навчального процесу нормативи чисельності студентів, що припадають на одного викладача. Багато навчальних закладів відірвані від виробництва, слабко пов'язані з академічними та галузевими науковими установами...»;

б) «випускники інженерно-технічних, сільськогосподарських, економічних вузів ... виявляються не готовими до створення і використання техніки та технології нових поколінь, не отримують належних навичок застосування сучасних засобів автоматизації технологічних процесів... Випускники медичних вузів через недостатню клінічну підготовку часто не вміють поставити діагноз і забезпечити правильне лікування» [6, с. 1].

Перелічені негативні тенденції, на нашу думку, зумовлювали й відсутність єдиного центрального органу керівництва закладами вищої освіти та надмірно велика бюрократична система управління.

Так, уже тоді 896 ЗВО підлягали підпорядкуванню 74 союзним і республіканським міністерствам і відомствам, які своєю чергою неналежно виконували покладені на них обов'язки.

У Постанові «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні» до переліченого кола негативних тенденцій додали проблеми матеріально-технічного оснащення ЗВО. Як було зазначено: «внаслідок недостатніх асигнувань відстала матеріальна база...; Абсолютно незадовільне забезпечення навчальних закладів електронно-обчислювальною та іншою сучасною технікою. Спостерігається нестача навчальних приміщень, бібліотек, гуртожитків. Участь міністерств ... у зміцненні навчально-лабораторної бази вузів і технікумів та оснащенні їх новим обладнанням незначна, має епізодичний, необов'язковий характер» [6, с. 1].

У плинності науково-технічного прогресу вищеописані неузгодженості спричинили появу розриву між рівнем підготовки фахівців і запитами суспільства, а також, зрозуміло, не сприяло гуманізації освітнього процесу ЗВО.

Ефективна гуманізація та гуманітаризація освітнього процесу потребувала перегляду ролі та суспільного становища викладача, тому в рішенні Пленуму було задекларовано найважливіше завдання партійних і державних органів у цьому напрямі, а саме: «підтримувати творчий, новаторський пошук, максимально вивільняти час для основного – навчання і виховання учнів» [3, с. 1].

Конструктивним рішенням на той час було ухвалення рішення про розширення демократичних форм управління ЗВО. Надбанням стало впровадження колегіальних форм в управлінні, виборності та звітності керівників навчальних закладів та їхніх найбільших підрозділів.

Гуманізацію та гуманітаризацію освітнього процесу було передбачено шляхом перегляду статусу суспільних дисциплін. У вищезгаданій постанові

навели перелік рекомендацій щодо їхньої методики викладання та ролі у процесі оновлення змісту вищої освіти.

Реалізацію ідеї створення системи безперервної освіти, а також упровадження принципів гуманізації та гуманітаризації на базі закладів такого типу убачали у побудові якісно нової освітньої моделі – «системи цілісного процесу формування особистості радянської людини» [3, с. 2].

Відтак визначальну роль в осмисленні принципів гуманізації та гуманітаризації змісту освіти на теоретичному рівні делегували радянським ученим. Припускаємо, що причина цього полягала у невідповідності партійного керівництва до якісного оновлення вищої освіти, позаяк навіть сам М. Горбачов «був однаково щирим у прагненні кардинально змінити систему і бажанні зберегти сталість, у переконанні, що неможливо «продовжувати так жити», й у відчуттях, що «соціалізм укорінений у народі, укорінений у кожному з нас»» [7, с. 37].

Тож саме радянські вчені досягли певного успіху в дослідженні проблеми гуманізації та гуманітаризації вищої освіти. З огляду на це в умовах сучасної реформи змісту вищої освіти, упровадженні принципів гуманізації та гуманітаризації варто скористатися їхніми науковими здобутками, а саме – теоретичним обґрунтуванням можливих шляхів реалізації ідеї навчання та виховання гармонійно-розвиненої особистості студента. Про це потрібно пам'ятати й не відкидати, апелюючи до нездатності радянських педагогів розв'язати означену проблему, а також до історичної неперспективності та анахронічності в сучасних умовах ХХІ століття їхніх концепцій.

Парадоксально, що впродовж радянського періоду, науковці, на відміну від державних чиновників, спромоглися теоретично обґрунтувати поняття «гуманізація та гуманітаризація освіти», дослідити їх як один зі шляхів реформації вищої освіти [72, с. 151].

Проблему формування моделі особистості радянського фахівця традиційно контролювала держава й активно вивчали радянські науковці-педагоги відповідно до принципів філософії марксизму-ленінізму. Варто зазначити, що до

початку «Перебудови» було сформовано чітку політику становлення всебічно-розвиненої особистості фахівця, а вчені розробляли цю ідею та пропонували різні підходи її реалізації. Такі заходи здійснювали згідно з державною політикою, обґрунтовували радянські ідеологи. Знаннєва парадигма та технократичний підхід до формування образу фахівця вищої школи ідеалізувало радянське керівництво, а в умовах «холодної війни» протиставляло капіталістичному світу, що зазнавав кризи, зокрема й в освіті

Проблема формування образу особистості фахівця в епоху до «Перебудови» не є метою пропонованого дослідження, однак для розуміння специфіки спрямованості реформи вищої школи в епоху «Перебудови» на принципах її гуманізації, гуманітаризації, демократизації і т.п., а також відмінності нового образу фахівця варто виокремити визначальні ознаки освітньої політики попереднього періоду (до квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС).

Вказівником шляхів реалізації освітньої реформи була партія. Так, проблему розвитку особистості радянського студента, його творчих якостей і ролі гуманітарних дисциплін відображено у постановах ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук і підвищенню їхньої ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.), «Про заходи щодо подальшого вдосконалення вищої освіти в країні» (1972 р.), постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про подальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» (1979 р.) та ін. Окремо варто зупинитися на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС у спробі освітньої (загальна середня і професійна освіта) реформи I пол. 80-х рр., адже в постанові йшлося про те, що: «...формування нової людини – не лише важлива мета, а й неодмінна умова комуністичного будівництва» [4, с. 27]. Виконуючи постанову цього Пленуму, Верховна Рада СРСР у своїй постанові від 12 квітня 1984 р. окреслила основні напрями освітньої реформи, а також сформулювала вимоги до образу радянського фахівця. Важливо в такому аспекті згадати про офіційно проголошену зумовленість реформ: «курс партії на планомірне і усебічне

вдосконалення розвиненого соціалізму, повніше розкриття його гуманістичної природи, подальше підвищення творчої активності людини» [200]. Насамкінець у постанові було вказано: «Цілі реформи благородні, високоморальні, гуманні» [200].

Квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС відкрив нову сторінку в історії вищої освіти СРСР загалом і УРСР зокрема. Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов визнав наявність кризи в СРСР та ініціював початок періоду реформ, зокрема у вищій освіті.

Ідеологи офіційно визнали помилки, яких припустилися в освітній політиці. Так, у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу 25 лютого 1986 р. М. Горбачов заявив: «керівництво КПРС вважає своїм обов'язком чесно і прямо сказати партії і народові про наші огріхи у політичній і практичній діяльності, несприятливі тенденції в економіці та соціально-духовній сфері, про причини таких явищ. Упродовж низки років, і не тільки через об'єктивні фактори, а й із причин насамперед суб'єктивного порядку, практичні дії партійних і державних органів відставали від вимог часу, самого життя. Проблеми в розвитку країни наростали швидше, ніж зазнавали розв'язку. Інертність, застиглість форм і методів управління, зниження динамізму в роботі, наростання бюрократизму – все це завдавало немалої шкоди справі. У житті суспільства почали проступати застійні явища» [200, с. 2].

Оцінив реальний стан розвитку вищої школи М. Горбачов у привітанні ЦК КПРС Всесоюзному з'їзду працівників народної освіти, де сказав: «у цій сфері взяв гору валовий, по суті справи екстенсивний підхід. Формалізм і нівелювання у навчальному процесі, прагнення до однаковості закривали дорогу для вияву талантів і здібностей молодих людей. За великої насиченості народного господарства випускниками вищої школи виник дефіцит фахівців високого класу. За все це країна дорого заплатила зниженням авторитету знань, відставанням у науці, духовним зубожінням у повсякденному житті» [200, с. 8–9].

Тому реформа вищої освіти мала сформувати нові ціннісні складники

образу фахівця, що відповідали би принципам гуманізації та гуманітаризації вищої освіти, спрямованості навчально-виховного процесу на потреби студента.

Висуваємо припущення, що керівництво країни вважало виходом із такого становища перебудову навчально-виховного процесу у проєкції задоволення потреб гармонійно-розвиненої особистості. У Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 18 березня 1987 р. «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні» йдеться про потребу якісного оновлення навчального процесу, а саме про: «рішучий поворот від масового, валового навчання до посилення індивідуального підходу, розвитку творчих здібностей майбутніх фахівців, спираючись на активні форми та методи навчання: семінарські та практичні заняття, дискусії, моделювання виробничих і практичних ситуацій. Одним з основних способів розвитку аналітичного і творчого мислення має стати неодмінна участь студентів у наукових дослідженнях, реальних проектних і конструкторсько-технологічних розробках» [200, с. 2].

Кінцеву мету реформи вбачали у зміцненні статусу вищої освіти. У рамках пропонованого дослідження гуманізації і гуманітаризації змісту вищої освіти доречно розглянути шляхи реалізації таких принципів на ґрунті ухваленої постанови. Партійне керівництво визнавало доцільним:

1) зменшити завантаження студентів обов'язковими аудиторними заняттями, удосконалювати організацію самостійної роботи, а також розвивати навчання за індивідуальними планами;

2) збільшити кількість факультативних курсів і дисциплін за вибором, забезпечити всебічний розвиток змагальності студентів в опануванні знань;

3) підвищити відповідальність студентів та учнів за результати навчальної праці, забезпечити вимогливе й об'єктивне оцінювання їхніх знань;

4) подолати вузьковідомчий, дисциплінарний підхід до побудови номенклатури спеціальностей, значно скоротити їхню загальну кількість, започаткувати формування фахівців широкого профілю, які поєднують глибокі фундаментальні знання та ґрунтовну практичну підготовку, орієнтовану на

конкретну галузь;

5) упровадити нові навчальні плани та програми, впорядкувати систему їхнього регулярного оновлення з огляду на новітні досягнення науки, техніки та культури, сучасних вимог практики;

6) посилити індивідуальний підхід до комплектування різних груп студентів залежно від рівня їхньої теоретичної та практичної підготовки, надати всім громадянам змогу отримання додаткових знань з окремих дисциплін чи циклів відповідних дисциплін;

7) запровадити довготривалі форми професійної орієнтації молоді, ширше використання методів психологічної та педагогічної науки, що забезпечують виявлення і розвиток нахилів та здібностей молоді [200, с. 2].

У постанові відображено бачення образу власне фахівця, його якостей, заснованих на принципах «комуністичного гуманізму». Такий фахівець, на думку ідеологів, «повинен мати ґрунтовну марксистсько-ленінську підготовку, сучасне економічне мислення, навички управлінської, організаторської та виховної роботи, застосовувати активні методи використання електронно-обчислювальної техніки за профілем своєї діяльності, відзначатися високою загальною культурою, знанням іноземної мови. Його повинна вирізняти ініціатива і відповідальність, потреба постійного оновлення та збагачення своїх знань, здатність сміливо ухвалювати новаторські рішення й активно впроваджувати їх у життя» [200, с. 2].

Перерахованих складників не було у баченні ідеологами образу фахівця до початку реформи епохи «Перебудови». Насправді впровадження основних завдань реформи відбувалося не досить ефективно. Доказом цього є постанова КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про підвищення ролі Державного комітету СРСР з науки і техніки в управлінні науково-технічним прогресом в країні» від 17 липня 1987 р., що розкривала «серйозні недоліки в підготовці наукових кадрів» і принципи розвитку академічних наук [88, с. 373].

На переконання укладачів вищезгаданої постанови, «академічна наука зобов'язана забезпечувати ... розвиток фундаментальних досліджень із

найважливіших напрямів суспільних, природничих і технічних наук як основи для неухильного руху країни шляхом прогресу» [88, с. 379–380].

Спроба перегляду процесу реформування вищої освіти, оцінювання досягнень поставлених завдань, окреслення шляхів нівелювання суперечностей, надання реформі якісно нового змісту припала на Пленум ЦК КПРС, який відбувся 17–18 лютого 1988 р. Так, у доповіді члена Політбюро, секретаря ЦК КПРС Є. К. Лигачова «Про хід перебудови середньої і вищої школи і завданнях партії по її реалізації» було викладено сутність цього багатогранного процесу. На думку доповідача, «перебудова є багатограним процесом. Але всі починання та дії, з яких вона складається, мають зрештою загальний знаменник – поворот до людини, до її безпосередніх потреб та інтересів» [8, с. 1]. Є. К. Лигачов наголошував, що у «керівних органах, в активі партії, в широких колах громадськості склалося чітке розуміння, що без серйозних змін у системі народної освіти, без повороту всього суспільства до назрілих тут проблем нам не набрати високих темпів творення...» [8, с. 1].

Під час аналізу процесу реформування вищої освіти за період від Постанови квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС до лютого (1988 р.) доповідач зазначив, що справу обмежують малозначущі зміни.

У доповіді Є. К. Лигачова було визнано найважливіші причини такого становища, серед яких:

1) обмеженість реформи «косметичними» заходами, відсутність бачення проблем у підготовці гармонійно-розвиненої особистості: «Реформа базувалася на думці, ніби система народної освіти потребує тільки певного вдосконалення. Не було взято до уваги, що ... зміст роботи, її науково-педагогічне, кадрове та матеріально-технічне забезпечення, управління, нормативні основи вимагають докорінного оновлення» [8, с. 1];

2) нерозробленість демократичних механізмів впливу суспільства й освітян, адже реформу «не було підкріплено створенням механізмів залучення... всього суспільства. Саме тому мало що поки знає безпосередні змін ... на кафедрах і факультетах вузів. Перебудову вищої та середньої шкіл гальмує й те,

що до неї по-справжньому не залучено вирішальну постать – учителя, викладача. Досі не втягнуто у вир змін учнівські та студентські колективи» [8, с. 2];

3) відсутність єдиного центру керівництва реформою, тому що: «Секретаріат ЦК КПРС, відділи ЦК, Рада Міністрів СРСР недостатньо контролювали виконання рішень..., не добилися стійкої уваги до розвитку освіти міністерств і відомств, місцевих партійних і радянських органів» [8, с. 2];

4) інструктивність і надмірна бюрократичність органів контролю. Із цього приводу Є. К. Лигачов констатував: «вища школа насилу вибирається з нетрів всіляких інструкцій, розпоряджень і звітів, якими обвивали її багато років» [8, с. 2].

З огляду на увиразнені проблеми в доповіді було запропоновано шляхи поглиблення процесів перебудови вищої освіти на принципах соціалістичного гуманізму. Йдеться про:

1) «масштабне технічне переоснащення..., перехід до нормативного планування розвитку ..., створення у перспективі умов для їхньої часткової самоокупності» [8, с. 2];

2) «усунення відомчих перепон і реалізації єдиної державної політики в галузі народної освіти, тісну взаємодія всіх типів навчальних закладів, наукових і виробничих колективів в інтересах ефективного використання матеріальних ресурсів та інтелектуального потенціалу суспільства» [8, с. 2];

3) «залучення через механізми демократії у процес оновлення та розвитку народної освіти всіх суспільних сил країни, відмова від командних методів управління народною освітою, підвищення самостійності та відповідальності колективів навчальних закладів, максимальне передання повноважень їм, а також місцевим Радам народних депутатів і територіальним органам управління» [8, с. 2];

4) «докорінне перетворення системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, реорганізацію науково-дослідної роботи в галузі народної освіти з орієнтацією її на завдання перебудови середньої і вищої шкіл» [8, с. 2];

5) «у вузах і технікумах більш наполегливе та рішуче проведення заходів із

переходу до самоврядування.... Професорам і студентам, обраним до вчених рад, спільно із громадськими організаціями брати безпосередню участь в управлінні вузами. Партія відштовхується від того, що управління народною освітою – справа трудящих мас, їхніх громадських і державних організацій. Принцип самоврядування повинен знайти відображення в Статуті школи, професійно-технічного училища, а також у Статуті вищого навчального закладу, перегляд яких назрів» [8, с. 2];

б) посилення ролі Академії наук СРСР як інтелектуального та наукового центру освітньої реформи. Як було зазначено в доповіді: «тривалий час роботу академії та підвідомчих їй установ критикують за відхід від гострих проблем розвитку народної освіти, відрив від життя, келейність, за відсутність належної гласності, демократизму.

Настав час піти на глибоку реорганізацію... Перший крок – вивести її із підпорядкування Міністерства просвіти СРСР, перетворити на загальносоюзну, міжвідомчу, об'єднуючу науково-дослідні організації системи народної освіти, влити в неї свіжі сили, відчинити двері перед талановитими вченими та педагогами-практиками, рішуче розсунути її наукові кордони. Це має бути справді нова академія, з новим статутом...» [8, с. 3].

Перспективним поставало спрямування завдань перебудови змісту вищої освіти на формування індивідуальних особливостей особистості. Так, у доповіді Є. К. Лігачов зазначив: «найважливіше, основне – навчити молодь навчатися, трудитися, створювати у школярів, студентів, образно кажучи, критичну масу знань і навичок, здатну до саморозвитку в процесі подальшої освіти та самоосвіти людини відповідно до нескінченного різноманіття вимог життя» [8, с. 2].

Важливу роль у такому процесі відводили суспільним дисциплінам. Як було констатовано в доповіді: «на вузівських семінарах... не вистачає вільного обговорення актуальних питань, аргументованих оцінок, солідного наукового аналізу процесів і явищ, що відбуваються сьогодні на очах молоді» [8, с. 3]. Запропонований підхід до встановлення значення суспільних наук для

перебудови вищої освіти дає підстави припустити, що їх було обрано інструментом гуманізації та гуманітаризації.

Бар'єром на шляху до гуманізації та гуманітаризації змісту вищої освіти в умовах протистояння капіталістичним країнам був низький рівень обміну фахівцями. Аналогічна негативна тенденція виявлялася властивою й відносинам між республіками СРСР. Розв'язання таких проблем вимагало втручання вищого керівництва держави. Як стверджував Є. К. Лигачов: «потрібно більш рішуче розвивати кооперативні зв'язки для підготовки фахівців. У поточній п'ятирічці передбачено щорічно приймати до ВНЗ у порядку кооперації між республіками 2,3 тисячі осіб (в одинадцятій – 1,8 тисячі). Це, звісно, мало, потрібно знайти можливості для подальшого розвитку співпраці» [8, с. 4].

Секретар ЦККПРС назвав шляхи поглиблення процесів перебудови вищої освіти на принципах «соціалістичного гуманізму», серед яких: «Масштабне технічне переоснащення..., перехід до нормативного планування розвитку..., створення у перспективі умов для їхнього часткового самоокуповування»; «усунення відомчих перешкод і провадження єдиної державної політики усфері народної освіти»; «залучення через механізми демократії у процес оновлення та розвитку народної освіти всіх громадських сил країни»; «докорінне перетворення системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, реорганізація науково-дослідної роботи у сфері народної освіти з орієнтацією її на завдання перебудови середньої та вищої школи»; «проведення у ВНЗ і технікумах заходів із переходу до самоврядування» [5, с. 2].

Найбільш дієвими інструментами гуманізації і гуманітаризації вищої освіти було обрано суспільні дисципліни, що мали потенціал щодо формування індивідуальних якостей особистості. У Постанові Пленуму ЦККПРС «Про хід перебудови середньої і вищої школи та завдання партії з її реалізації» від 18 лютого 1988 р. визначили ключові проблеми та вказали шляхи їхнього подолання.

Важливим аспектом пропонованого дослідження є з'ясування позиції радянського керівництва щодо залученню широкого кола громадськості до

проблеми пошуку шляхів виходу із ситуації гальмування заходів реформи. Тому дисертація передбачає аналіз діяльності Всесоюзного з'їзду працівників народної освіти (Москва, 20–28 грудня 1988 р.).

Так, у привітанні ЦККПРС до делегатів з'їзду керівництво партії публічно визнало, що «системі освіти було завдано серйозних збитків. За все це країна дорого заплатила зниженням авторитету знань, відставанням у науці, духовним зuboжінням у повсякденному житті» [199, с. 8–9].

Тому «наша довгострокова політика – участь діячів культури та науки, усіх інтелектуальних сил країни у навчанні та вихованні молодого покоління» [1, с. 11].

Реалізацію принципів гуманізації і гуманітаризації доповідач визначив так: «гуманітарне знання дає змогу здолати технократичне та вузькопрофесійне мислення, виховати духовно багату особу, орієнтовану на загальнолюдські цінності»; «викладати з вивченням актуальних проблем перебудови суспільства, з філософським осмисленням досягнень сучасної науки і техніки. Докорінно змінити зміст усіх політичних предметів»; «значно розширити самостійність навчальних закладів щодо формування навчальних програм... виділити більше часу для спецкурсів, пов'язаних із профілем підготовки. Під час розроблення програм із гуманітарних наук слід акцентувати на їхньому гуманістичному сенсі. Потрібно поставити в центр їх людину з її пошуками та сумнівами».

У контексті дослідження процесу впровадження у вищу освіту принципів гуманізації та гуманітаризації посутньо розглянути основні положення доповіді Голови Державного комітету СРСР з народної освіти Г. О. Ягодіна «Через гуманізацію та демократизацію до нової якості освіти».

Так, у вищезгаданій доповіді проголошено потребу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти з огляду на особливості проблем, що постали перед суспільством і державою. Серед таких варто виокремити:

- 1) швидкі темпи науково-технічної революції, що «вимагає постійного поповнення знань людей про навколишній світ, їхнього вміння працювати за нових умов»;

2) криза техногенної цивілізації з огляду на «розрив між технічною могутністю людини і рівнем розвитку її соціальної свідомості, моральності»;

3) глобальні проблеми людства (ядерна загроза, екологічна, продовольча проблеми), які можна подолати лише завдяки міжнародній співпраці, «підвищенню культури народів, гуманізації освіти»;

4) подолання наслідків епохи «застою», адже «існуючі в ... країні проблеми освіти є водночас і причиною, і наслідком застійних явищ у житті ... суспільства»;

5) реалізація прагнень громадян до знань і становлення системи безперервного навчання, адже, на думку Г. Ягодіна: «суспільству, що розвивається, потрібен, необхідний культ знань..., освіченість і висока культура народу – це висока ефективність праці, раціональна економіка, науково-технічний і соціальний прогрес. І водночас прагнення до освіти, до пізнання світу – це новий спосіб життя, це одна з найбільш піднесених духовних потреб людини» [5, с. 14–15].

Із матеріалу доповіді Г. Ягодіна зрозуміло, що гуманізація вищої освіти постає на таких основних принципах:

1) розвиток особистості – найважливіший зміст усієї навчально-виховної роботи ВНЗ і для цього: «вуз, професор – для студента!» [5, с. 26];

2) розвиток національної культури – складника освіти та виховання, адже «соціалістичний інтернаціоналізм – не безнаціональний» [5, с. 30];

3) розвиток демократичних принципів ВНЗ шляхом упровадження «Положення про вищий навчальний заклад», тобто коли «кожен вуз розробить свій статут, у якому знайдуть відображення національні, регіональні, професійні й інші його особливості» [5, с. 44];

4) сучасний вуз – центр культури, тому, «крім підготовчих відділень, факультетів підвищення кваліфікації, навколо вузу необхідно зібрати безліч різних курсів, консультаційних та інших служб, що надаватимуть платні та безкоштовні освітні послуги всім охочим» [5, с. 45];

5) міжнародна співпраця в галузі вищої освіти й обмін кадрів. Так,

«1988 року у 88 країнах світу було командировано близько 40 тисяч викладачів, науковців, студентів та учнів. Із них в обмінах із соцкраїнами взяли участь понад 34 тисячі осіб. У тричі збільшилася кількість таких обмінів зі Сполученими Штатами» [5, с. 46].

Серед основних принципів гуманітаризації доповідач назвав такі:

1) пріоритет у формуванні особистості природничих і гуманітарних наук: «Саме гуманітарне знання дає змогу подолати технократичне та вузькопрофесійне мислення, виховати духовно багату особистість, орієнтовану на загальнолюдські цінності, що має розвинене почуття політичної та моральної відповідальності» [5, с. 28–29];

2) потреба перегляду їхнього змісту, вдосконалення структури, форм і методів викладання: «Значна частина студентів не відвідує лекції, тому що особливе неприйняття у молоді викликає догматизм, неприкрита апологетика, нав'язливе повторення прописних істин, далеких від реальної суспільної практики» [5, с. 29];

3) викладання дисциплін із вивченням актуальних проблем перебудови, суспільства, із філософським осмисленням досягнень сучасної науки і техніки, нових економічних відносин: «Це дає змогу посилити практичну орієнтацію, докорінно змінити зміст усіх політичних предметів» [5, с. 29];

4) значне розширення самостійності навчальних закладів у формуванні навчальних програм із суспільних наук, виділення більше часу для спецкурсів, пов'язаних із профілем підготовки: «Під час розроблення програм із суспільних наук акцентувати на їхньому гуманістичному сенсі. Поставити в центр їх людину з її пошуками та сумнівами. Марксистсько-ленінське суспільствознавство повинно акумулювати все прогресивне та позитивне в соціально-культурному досвіді людства» [5, с. 30];

5) визнання важливості естетичної освіти і виховання емоцій під час формування особистості: «Змінити ставлення до виховання емоційної культури – значить збагатити внутрішній світ людини... І навчити людину естетично сприймати природу і життя суспільства, цінувати витвори мистецтва – означає

вести в його життя особливий вимір, зробити більш ємним, різноманітним і цікавим... Увійшовши в світ прекрасного, людина не розлучиться з ним ніколи» [5, с. 30].

У Резолюції Всесоюзного з'їзду працівників народної освіти знайшли відображення шляхи реалізації принципів гуманізації та гуманітаризації вищої освіти. Рішення з'їзду передбачало доручення «Держосвіті СРСР спільно з Всесоюзною радою з народної освіти, міністерствами і комітетами союзних республік розглянути шляхи гуманізації та гуманітаризації всієї сфери освіти, виробити рекомендації із заходів щодо виправлення незадовільного становища з викладанням і вивченням предметів та дисциплін суспільного, гуманітарного й естетичного циклів, залучити до виконання таких завдань кращих творчих сил країни» [200, с. 271].

Важливим для пропонованого дослідження є висвітлення поняття «соціалістичного суспільства, збудованого на принципах радянського гуманізму». На той час загальновідомим було твердження, що «соціалізм – це суспільство, на прапорі якого написано «Все в ім'я людини, все для блага людини» [202, с. 3]. Не підлягало жодному сумніву, що соціалізм збудовано та країна вступила в етап розвиненого соціалізму. На цьому етапі КПРС вважала, що в СРСР «панує справді гуманістична марксистсько-ленінська ідеологія, для народних мас відкрито доступ до всіх джерел знання, створено передову соціалістичну культуру, що вбирає в себе все найкраще із загальносвітової культури..., а також створено дедалі більш сприятливі умови для всебічного розвитку особи» [201, с. 3].

Гуманістичну спрямованість навчання та виховання у новій редакції Програми КПРС було закріплено як пріоритетний напрям реформування змісту вищої освіти в ході Перебудови. Варто відзначити, що поняття «гуманізація освіти» потрактовували як справу «ідейно-політичного, трудового і морального виховання радянських людей, формування гармонійно розвиненої, суспільно-активної особи, яка поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту та фізичну досконалість», а також визначали як основну ціль діяльності вищої

школи [200, с. 6]. Водночас в умовах тогочасної політичної системи заходи реформи періоду «перебудови» так і не були належно реалізованими та залишилися декларативним міфом партійних ідеологів [202].

Як зазначає науковець К. Корсак, у СРСР система вищої освіти взагалі не існувала. Освітня політика держави мала «спрямування на розбудову таких закладів освіти, які повинні були готувати заплановану кількість замовленої якості «кадрів» (спеціалістів) для народного господарства» [119, с. 62]. Перелічені негативні тенденції, на думку дослідника, були зумовлені й відсутністю єдиного центрального органу керівництва закладами вищої освіти та надмірно великою бюрократичною системою управління. В умовах науково-технічного прогресу це призвело до розриву між рівнем підготовки фахівців і запитами суспільства, а також своєю чергою не сприяло гуманізації освітнього процесу ЗВО [121].

Зазначимо, що позитивним наслідком горбачовської «перебудови» для процесу гуманізації та гуманітаризації стали суттєві новації в системі української вищої освіти. Процес гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої освіти на цьому етапі прогресував, зокрема завдяки такому освітньому рухові, як педагогіка співробітництва, що пов'язана з іменами Ш. Амонашвілі, І. Волкова, Є. Ільїна, С. Лисенкова, М. Щетиніна, І. Зязюна, О. Захаренка, В. Шаталова, які стали ініціаторами широкої педагогічної дискусії, пропагуючи «гуманістичні традиції у педагогіці» [5, с. 70].

Упродовж описуваного періоду на всій території СРСР педагоги об'єднувалися у творчі групи, обмінювалися досвідом, вивчали ідеї та принципи педагогіки співробітництва [47, с. 60]. Найважливішим своїм завданням новатори вважали практичну реалізацію реформ у закладах та установах шкільного рівня, звільнення освіти від ідеологічних догм і партійних заборон [183]. Презентуючи гуманістичний підхід, активісти прагнули практично зреалізувати ідею всебічного гармонійного розвитку особистості учня [184, с. 6–7].

Зазначимо, що пріоритетними напрямками освіти цього періоду були

втілення у шкільну практику потужних гуманістичних тенденцій, новаторство та запровадження гуманістичних принципів педагогіки співробітництва, що детермінувало поступову переорієнтацію навчального процесу від принципів адаптаційної (знаннєвої) парадигми до парадигми особистісно зорієнтованого навчання [40, с. 213].

Ефективна гуманізація та гуманітаризація вищої освіти вимагала перегляду ролі та суспільного становища викладача. Тому найважливіше завдання партійних і державних органів із цього питання, за рішенням Пленуму, полягало в тому, щоб: «підтримувати творчий, новаторський пошук, максимально вивільняти час для основного – навчання і виховання учнів» [3, с. 1].

Конструктивним на часі було ухвалення рішення про розширення демократичних форм управління ЗВО. У такому ключі цінним надбанням стало впровадження колегіальних форм управління, виборності та звітності керівників навчальних закладів та їхніх підрозділів. Відтак гуманізацію та гуманітаризацію пов'язували із переглядом статусу суспільних дисциплін. В ухваленій як наслідок постанові вмістили перелік рекомендацій щодо їхньої методики викладання та ролі у процесі оновлення змісту вищої освіти [255].

Логіку реалізації ідеї створення системи безперервної освіти, а також упровадження принципів гуманізації та гуманітаризації в закладах означеного типу спроектували на створення якісно нової освітньої моделі – «системи цілісного процесу формування особистості радянської людини» [3, с. 2]. З огляду на суперечливість і декларативність заходів освітньої реформи часів М. Горбачова комуністична партія вирішила доцільним змінити панівний авторитарний режим на тлі залишення старих ідеологічних догматів марксизму-ленінізму [119].

Загалом оцінювання ролі вищого керівництва та партії СРСР періоду «перебудови» у процесі реформи вищої школи та впровадження принципів гуманізації та гуманітаризації слугує підставою для низки висновків. Представимо їх.

1. Гуманізацію та гуманітаризацію вищої освіти здебільшого пов'язували з

діяльністю Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, який не лише її ініціював, а й прагнув реалізувати в новій системі безперервної освіти.

2. Гуманізацію навчання та виховання комуністичні ідеологи тлумачили як формування на основі суспільних наук цінностей та ідеалів не лише особистості, а й усього суспільства; складником принципу слугувала ідеологічна пропаганда комунізму, комуністичної моралі та радянського патріотизму.

3. Реалізацію гуманізації й гуманітаризації передбачали шляхом перебудови структури та змісту системи вищої освіти на тлі підвищення вимог до якості теоретичної та практичної підготовки фахівців, посилення індивідуального підходу (гуманізація мала забезпечити навчання та виховання гармонійно-розвиненої творчої особистості фахівця).

4. Керівну роль у вказаному процесі відіграло партійне керівництво, а впровадження принципів гуманізації та гуманітаризації відбувалося за схемою «згори-вниз», тобто від центру до периферії, що здебільшого супроводжувалася декларативністю процесу, «половинчатістю» розпочатих змін і «косметичними» заходами.

5. За умов системної кризи влади партійна номенклатура сприймала реформу як особисту забаганку Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова та його соратників.

Після розгляду впливу «перебудови» на процес гуманізації та гуманітаризації вищої освіти стверджуємо про, по-перше, її тлумачення комуністичними ідеологами як формування суспільними науками цінностей та ідеалів не лише особистості, а й усього суспільства (складником принципу виступала ідеологічна пропаганда комунізму, комуністичної моралі та радянського патріотизму); по-друге, трактування її практичної реалізації як наслідку перебудови структури та змісту системи вищої освіти разом із підвищенням вимог до якості теоретичної та практичної підготовки фахівців, посилення індивідуального підходу (гуманізація мала забезпечити навчання та виховання гармонійно-розвиненої творчої особистості спеціаліста) [121].

Відтак події середини 80-х – початку 90-х рр. XX ст. відзначалися

пролонгованим, неочевидним радянсько-авторитарним реформуванням вищої освіти та науки, що відбувалося в нестабільному суспільно-політичному просторі країни. Перед вищою школою стояли ті самі, що й у попередні роки завдання, як-от «кузні кадрів» для виробництва й промисловості цілого народногосподарчого комплексу [53]. Учені досліджували окремі аспекти освітньої реформи, а саме: формування особистості фахівця, яке до 1985 р. проходило на основі незмінної загальнодержавної політики в дусі ідей марксизму-ленінізму [54].

Водночас зазначимо, що кінець ХХ ст. прикметний закладенням теоретичних і практичних підвалин реалізації процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України. Цей етап реорганізації вищої освіти особливий інноваційними починаннями, втіленням змін у наукову діяльність ЗВО. Зокрема, набуло поширення функціонування наукових осередків, лабораторій для впровадження здобутків науки в освітній процес [212].

Варто погодитися із висновками Є. Пінчука [182], що на межі ХХ століття вища освіта України стикнулася із черговим вибором шляху власного перспективного розвитку. Йшлося про з'ясування її призначення в суспільстві: чи перебувати далі на залишковому принципі бюджетного фінансування, чи стати стимулом для суттєвих зрушень в економіці країни, поліпшення умов соціального становища населення, ресурсом конкурентностпроможності, національної безпеки країни [182, с. 8].

Вищевикладене дає змогу виокремити найважливіші тенденції розвитку гуманізації та гуманітаризації вищої освіти, а саме: раціоналізм, технократизм, занепад духовності, підміна одвічних духовних цінностей тимчасовими цінностями певного політичного режиму, дегуманізація.

Розвитку гуманізації вищої освіти, на другому етапі (1990–2012 рр.), притаманні зміни соціальних умов життєдіяльності населення, активний перехід до ринкової економіки. Це вимагало синхронізації розвитку вітчизняної вищої освіти із загальними тенденціями розвитку людського суспільства [212, с. 151]. Процес гуманізації в цей період тривав в умовах освітніх реформвань, що

передбачали:

1) увагу до потреб та інтересів особистості під час створення системи новітніх ЗВО з орієнтацією на підвищення освіченості й культури суспільства;

2) вступ до неперервної системи підготовки фахівців за окремими освітніми ступенями для створення рівних умов здобуття повної освіти відповідно до кваліфікаційних вимог [212, 152].

Убачаємо гуманістичний сенс реформувань вищої освіти в її наближенні до потреб, запитів, інтересів особистості, набуття нею ознак гуманізації [3].

Пріоритетними тенденціями гуманізації вищої освіти в цей період стали:

1) надання студентам змоги повного саморозвитку, самостворення, реалізації власних творчих планів і намірів; 2) забезпечення умов для неперервної освіти; 3) утілення наукових розробок у практику вищої освіти; 4) прагнення до нівелювання кордонів між гуманітарними та природничо-науковими дисциплінами; 5) активне впровадження інноваційних технологій особистісно-зорієнтованого навчання, розвиток багаторівневої, ступеневої вищої освіти [47].

Погоджуємося з висновками О. Рудчик [212], яка вивчала специфіку реформування вищої освіти України на початку ХХІ ст., про те, що в цей період у державних документах про освіту, гуманізацію та гуманітаризацію вищої освіти було офіційно визначено пріоритетним напрямом її перспективного розвитку [76, с. 40]. Розпочате впродовж 1991–1995 рр. реформування системи вищої освіти в напрямі її гуманізації та гуманітаризації регламентували такі державні документи, як: Закон України «Про освіту» (1991) (освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами) [93]; Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття») (1995) (гуманістична спрямованість постає основоположним принципом перспективного розвитку освіти) [66]; Проект Концепції гуманізації та гуманітаризації освіти в Україні (1995) (освіта набула трактування, як утвердження на всіх рівнях і формах освітнього процесу, в якому людина постає найвищою соціальною цінністю, із найповнішим розкриттям її здібностей і задоволення різноманітних освітніх потреб [204,

с. 153]; Закон України «Про вищу освіту» (2002) [90] та Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті (йдеться про «гуманістичний характер освіти») [168].

Додамо, що такі державні документи про освіту конкретизували підзаконні акти, постанови, де процес гуманізації та гуманітаризації вищої освіти набував відображення в конкретних ухвалених рішеннях, як-от: перегляд змістової компоненти вищої освіти для визначення її обов'язкової для засвоєння студентами частини серед гуманітарних дисциплін; упровадження низки актуальних курсів і спецкурсів для формування гуманістично спрямованої свідомості студентів; реалізація змін у процесі викладання соціально-гуманітарних дисциплін; апробація нових методик інтерактивного навчання; практика певного поширення автономії ЗВО у доборі змісту програм гуманітарних дисциплін; розроблення й уведення авторських програм і курсів, власних викладацьких методик їхнього викладання; покращення методичного супроводу навчання шляхом виходу друком нових підручників і посібників із гуманітарних дисциплін; надання крайнській мові викладання у вищій школі статусу обов'язково рекомендованої [212].

Загалом описуваний період процес гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої освіти відзначався окресленням системних обрисів завдяки справді виявленій, реальній турботі держави про розвиток вищої школи.

Попри це, упровадження та пошук нової моделі гуманітарної освіти тривав в умовах ексакалації в державі значних економічних і моральних негараздів. Вища школа не мала належного кадрового та матеріального забезпечення, професорсько-викладацький склад не завжди був готовий до роботи в нових умовах, відчутним став брак навчально-методичного забезпечення викладання дисциплін.

За таких обставин багато викладачів самостійно розробляли власні концептуальні підходи до читання соціально-гуманітарних дисциплін, теоретично обґрунтовували та практично реалізовували різні інваріативні підходи до практичного втілення гуманізації та гуманітаризації освіти у вищій

школі [212, с. 23].

Зазначимо, що з огляду на позбавлення в цей період вищої школи достатньої державної фінансової підтримки освітяни самі виявляли інтерес до налагодження тісних контактів із виробничою сферою, брали активну участь у наукових розробках [217, с. 159].

Це увиразнює зміну вищою школою за нових умов суспільно-економічного розвитку вектора подальшої діяльності на втілення в освітній процес змістових концентрів, спроектованих на підготовку фахівців різних галузей виробничої сфери.

У межах аналізу розвитку процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України в досліджуваний період звертаємо особливу увагу на положення та висновки студій, присвячених проблемам теорії та практики гуманізації вищої освіти, автори яких – І. Кузнецова, А. Сущенко [135, 273]. Науковці обґрунтовують, що «вбачають мету гуманізації у формуванні гармонійної цілісної особистості студента, її загальнокультурному розвитку, що розглядається як важлива передумова її професійного становлення і самореалізації [136].

Погоджуємося із С. Гончаренком і Ю. Мальованим [39] у тому, що «гуманізація освіти – це відображення в освітньому процесі тенденції гуманізації сучасного суспільства, коли людська особистість визначається найвищою цінністю, а утвердження блага людини є найважливішим критерієм суспільних відносин» [38, с. 6]. Гуманітаризація освіти, – за С. Гончаренком, – це переорієнтація освіти із предметно-змістового принципу навчання основам наук на вивчення цілісної картини світу й насамперед – світу культури, світу людини, на формування у молоді гуманітарного й системного мислення [39, с. 77].

Зрозуміло, що провісником і суспільним фундаментом змістових гуманізаційних трансформацій вищої освіти за сучасних умов є, безумовно, інформаційна революція. Її вплив зумовив принципові зміни, пеедусім, у тих компонентах системи соціальної життєдіяльності, що безпосередньо пов'язані із

соціалізацією молодого покоління, його підготовкою до соціальної адаптації в соціумі. Під впливом вказаних обставин вища школа постала перед вибором шляху власного розвитку, що вимагало сформованості нової філософської парадигми, базованої на гуманноцентризмі.

Філософсько-освітній центристський напрям мав суттєві соціально-педагогічні засади. Передусім ідеться про перетворення внаслідок інформаційної революції знання на елемент суспільного виробництва. Знання набули виміру тієї постійної змінюваної частини структурно-соціального прогресу, що потребувала особистісно-професійної переорієнтації. Від особистості вимагали готовності до трансформації власної успішної адаптації, уміння не лише брати її до уваги у своїй життєдіяльності, а й прогресивно попереджувати та бути готовою до самопрограмування власної діяльності. Це спричинило перегляд сутності та цільового призначення знань, які із накопиченого багажу інформації стали засобом самореалізації особистості, першоосновою успішності якої вже мислилися не самі по собі знання й навіть не вміння їх ефективно застосовувати, а насамперед, уміння виявляти спроможність до ефективного, самостійного здобуття та засвоєння для того постійного вироблення навичок і здатності у межах нової соціальної реальності самозмінюватися та самопрограмувати розвиток власних життєвих сил.

Відтак особистісний розвиток потенційних спроможностей людини під дією інформаційної революції набуває значення не лише основи саморозвитку, а й динаміки суспільного прогресу, а найважливіша тенденція подальшого розвитку вищої освіти – її орієнтації на нові суспільні запити та потреби людини. Вища школа, тому, зобов'язана створити сприятливі обставини для якомога більш повного саморозкриття всіх природних задатків, нахилів, здібностей людини для забезпечення її успішної життєдіяльності у будь-якій соціальній сфері.

Прикметно, що згадана гуманно-центрична переорієнтація вищої школи повинна супроводжуватися змінами її структурно-функціонального аспекта, що також призводить до набуття нею іншої ролі та місця в соціумі.

Нові виклики інформаційного суспільства споктовані на гуманістичні перетворення сьогоденної системи вищої освіти на таку, що комплексно реагує на соціальні трансформації й організує здобування знань, власне, на основі природного потенціалу самих здобувачів. За таких умов функціонування вищої школи (що вже нічим не відрізняється за від сфери виробництва) видається постійно активним детектором усіх соціальних змін. Це привносить певні зрушення й у власне освітній процес ЗВЗ: навчання стає не самоціллю, а засобом розвитку природних можливостей і здатності кожного здобувача вищої освіти для його саморозвитку. Зосередження уваги на цьому вагомому напрямі саморозвитку особистості поступово стимулює трансформації освітнього процесу вищої школи.

Цікаво, що вищенаведене не є абсолютно оригінальним підходом до розгляду проблеми гуманізації та гуманізації вітчизняної вищої освіти. Схожі підходи вже обґрунтовували у певних сучасних дослідженнях теоретиків педагогіки. Сутність таких підходів полягала у пошуках оптимального співвідношення між основними складниками освітньої діяльності ЗВО. Попри це, змінною субстанцією постає співвідношення останніх. У педагогічному процесі вищої школи набуває прерогативи професійно-особистісний розвиток, а не просто здобуття знань. Така ситуація потребує динамічних змін процесу підготовки фахівців ЗВО, а саме – переорієнтації засобів і мети. На зміну просто опануванню знань приходить їхнє набуття як визначального засобу формування та розвитку особистості. Всебічність розвитку здобувача вищої освіти перетворюється із простої тези на програму дій ЗВО.

Наголошуємо, що вищезазначене не означає заміну навчання виховною роботою серед студентства. Оскільки трансформації гуманістичних технологій освітньої діяльності вищої школи мають відбиватися й на тому, що система виховної роботи зазнає спрямування на творення системи цінностей і життєвих пріоритетів студента, новітня педагогічна наука вищої школи відзначається акцентуванням на обґрунтуванні й теоретико-методологічного, й функціонально-процесуального складника вищої освіти. Здобутки науковців дають змогу

стверджувати про обґрунтування ефективних методик навчання та виховання, практична реалізація яких повинна супроводжуватися комплексними змінами, що охоплюють навіть життя освітнього закладу та постають базисом для переорієнтації з авторитарної на гуманно-центричну моделі педагогічного процесу вищої школи. Для реалізації вищезазначеного доцільне застосування нових методів особистісно зорієнтованого навчання у межах досягнення випереджального розвитку здобувача освіти.

Іншою, не менш вагомою, проблемою для педагогів вищої школи під час упровадження технологій особистісно зорієнтованої освіти є активний пошук резервів для інтенсифікації власної діяльності у потенційних можливостях здобувачів освіти щодо самореалізації їхньої активності в ході пізнавальної діяльності. Без розв'язання такої проблеми на теоретичному рівні практична діяльність унеможливить отримання позитивного результату.

Представники гуманістичної педагогіки, з огляду на напрацьовані дослідження та творчі доробки науковців, розробили досить аргументовану концепцію, що ставить процес гуманно-центричної переорієнтації освіти на надійне підґрунтя психології. Орієнтирами для цього слугують природні задатки здобувачів освіти та їхня зацікавленість у вдосконаленні та розвитку власних здібностей.

Базовим теоретичним положенням гуманно-центричної переорієнтації освітнього процесу ЗВО є принцип природовідповідності. Саме наявність у здобувачів бажання навчатися зумовлює концептуальні підходи до практичного втілення ідей гуманістичної педагогіки. Так, Д. Узнадзе [233] на основі власних експериментів і узагальнення досягнень світової психологічної науки вказав, що функції саморозвитку пробуджуються у студентів у цілком конкретний час і дуже важливо їх використати для формування цілісної та гармонійної особистості. Тому розвиток особистості стає умовою ефективного навчання студентів у вищій школі на ґрунті саморозвитку.

Гуманно-центрична переорієнтація освітньої діяльності вищої школи, а також зміст навчання та виховання передбачає органічне поєднання

різнопланових компонент і визначає ефективну природу педагогічного процесу загалом. У контексті особистісно-гуманістичного розвитку студента такий зміст не обмежений механічним поєднанням згаданих компонент, адже ознакою гуманістичного розвитку постає цілісна особистість, передумовою формування якої є створення у ЗВО відповідного педагогічного середовища.

Комплекс діяльності гуманно-центрично орієнтованої вищої школи відзначається спрямуванням на збереження та збагачення умов створення гуманістичного середовища в освітньому закладі, що спроектоване на потреби розвитку студентів і формування якого відбувається на основі надбань психологічної науки. Важливо, що гуманістичний розвиток студента є цілісним процесом, не розчленованим на окремі компоненти. Відтак під час упровадження гуманістичних змін у педагогічний процес ЗВО варто брати до уваги згадані вище обставини, що детермінують розвиток гуманізму.

Тому вищенаведені авторські теоретичні положення гуманно-центричної переорієнтації освітнього процесу вищої школи визначатимемо з огляду на їхні практичні аспекти, що, безумовно, сприятимуть реалізації останніх.

Наголосимо на тому, що будь-які зміни, реформації та перетворення у вищій школі мають бути зорієнтованими на особистість студента як їхній пріоритетний концентр. Зважаючи на те, що для практичної реалізації гуманістичної педагогіки у стінах вищого навчального закладу такого узагальненого положення вочевидь недостатньо, сформулюємо його в іншій, більш практичній інтерпретації, поставивши конкретне запитання.

Що ж реально варто вважати змістом гуманістичного освітнього процесу у вищій школі? На нашу думку, прерогативу повинне становити виявлене студентом бажання навчатися, розширювати свої природні задатки, нахили та здібності, зрештою – пізнавальну активність як потенційний резерв самовдосконалення.

Найвагомішим є перетворення студента з дитини на дорослу, гуманну людину, його соціалізація під час професійної підготовки у ЗВО. Тому зміст гуманістичного становлення студента вищого освітнього закладу складає процес

його дорослішання й саморозвитку. Постійною турботою педагогічного штату закладу мусить бути створення умов для такого навчання й виховання.

У руслі цього підходу сама дитина, власне студент перетворюється на рушія, суб'єкта навчально-виховного процесу, таким самим, як і педагог, що цьому сприяє. Завданням останнього мислиться забезпечення умов гуманно-центрично орієнтованої вищої освіти (такі умови не передбачають виконання студентом функції самотворення не лише для задоволення природного потягу, реагування тільки на підсвідомі потяги до самореалізації, а повністю, усвідомлено, із задіянням власних вольових якостей і механізмів свідомої самоорганізації).

Зміст гуманістичного освітнього процесу у вищій школі – це не що інше, як життєдіяльність студента у всіх його формах, організоване зусиллями педагогів і самих студентів для того, щоб досягти адекватного людській природі й ефективного розвитку студента для становлення його як дорослої повноспроможної особистості, що мислиться основною сутністю гуманно-центрованої діяльності.

Саме на практичну реалізацію такої діяльності зорієнтована гуманістична педагогіка у процесі гуманізації та гуманітаризації вищої освіти. У такому ключі засадничою ідеєю постає положення про те, що істинна природа педагогічного процесу заснована на пріоритетності внутрішніх джерел освіти та розвитку студента. Зовнішні організаційні впливи потрібні для надання цьому процесу відповідної вмотивованості та впорядкування. Водночас він може набувати ефективності лише в разі узгодженості із психологічними механізмами саморозвитку студента та сприяння розкриттю його можливостей.

У такому ракурсі варто розглядати проблему форм, методів, технологій організації педагогічного процесу підготовки студентів. Незаперечною видається теза про те, що лише свобода дій студента є приязливою для його саморозвитку. Проте така свобода не мислиться вседозволеністю, а тому має бути узгодженою з організацією навчально-виховного процесу ЗВО. Тому саме оптимальне співвідношення свободи та дисципліни гарантує усвідомлення свободи й у

вищому навчальному закладі, й після його закінчення в реальному житті.

У такому вимірі завдання організації гуманістичного навчання студентів постає непростю справою, оскільки вимагає на загал, у кожній конкретній ситуації чітко уявляти те, які організаційні обмеження сприяють чи не сприяють розвиткові студентів. Також велику роль відіграє власне сприйняття здобувачами освіти таких обмежень, розуміння ними їхньої конструктивної ролі. Студенти повинні бачити логічність обмежень, правильно сприймати їх гуманістичну сутність. Водночас власне ситуації обмежень повинні забезпечити самостійний вибір і власну за них відповідальність. Такий підхід потребує тактовності й толерантності педагога. Упровадження вказаного підходу вимагає від педагогічного складу вищої школи належного знання психологічних рушіїв пізнавального розвитку й особливостей гуманно-центричної системи цінностей самого педагога.

Іншим аспектом змісту обмежень життя студентів у вищій школі мають бути норми дорослого життя, що передбачають підготовку до дорослого життя.

Вищенаведене дає змогу зробити висновок про те, що гуманістичний розвиток студента у вищій школі зовсім не означає стихійний перебіг його життя: у набутті творчих і соціоорієнтованих якостей, що уможливають адаптацію в суспільній сфері міжособистісних взаємин, передусім, повинен бути зацікавлений студент, тому його діяльність у вищій школі вимагає постійного суспільного контролю.

Зауважимо, що гуманістична педагогіка такий контроль не регламентує насиллям над психікою здобувача освіти чи нав'язуванням йому відсторонення від її сутності гуманістичних орієнтирів життєвого розвитку.

Базовою основою гуманістичної педагогіки постає положення про те, що потенціал доброти властивий кожному індивіду від моменту його народження. Тому, незважаючи на можливості та наявність певного негативу в людській психології, педагогічний вплив повинен бути гуманістичним за своєю суттю, а отже таким, що культивує розвиток добра, взаєморозуміння ув кожного здобувача освіти.

Для практичного втілення вищезазначеного підходу педагогам вищої школи доцільне використання особистісно зорієнтованих форм і напрямів освітньої діяльності студентів, що позитивно позначаються на розвитку їхньої гуманно-центричної системи цінностей. Звертання до внутрішнього світу студента має виступати стрижневим орієнтиром гуманістичних впливів у вищій школі. Для гуманно-центричної переорієнтації вищої школи варто брати до уваги інтереси, потреби, мотиви та життєві наміри студентів: для розкриття внутрішнього потенціалу студента педагогам раціонально сприймати його позитивні надбання й, застосовуючи різні форми та методи, нівелювати гіпотетичні негативи. Такий підхід дає змогу увиразнити творчий потенціал особистісного гуманістичного розвитку, утвердитися як носія високих моральних якостей.

Відтак тільки зі зверненням до духовного потенціалу студента педагог вищої школи зможе сприяти створенню гуманно-центричного середовища у ЗВО. Таке положення фігурує у багатьох працях відомого науковця Ш. Амонашвілі [5]. Зокрема, у своїй книзі «Роздуми про гуманну педагогіку» вчений наголошує, що «діти не народжуються з порожніми руками, вони несуть з собою заряд творення матеріальних і духовних цінностей, вони у змозі створити їх, тому і народжуються, щоб створювати і творити. Тільки потрібно допомогти їм розкритися і ще потрібно щоб суспільство, суспільні явища не спотворювали їх долю... Кожна дитина є неповторність і наділена від природи особливим, також неповторним комплексом можливостей, здібностей. Є і інші, спільні для всіх можливості і здібності, але є й своя родзинка у кожного... Я її розглядаю як зернятко, у якому зберігається суть місії, якщо допомогти йому розвинутися, вирости, створити умови дорозичливості, то дитина, ставши дорослою, принесе оточуючим її людям якість, хоч маленьке полегшення, якусь радість... Таких буде більшість. Але будуть і такі, які створять, скажімо так, «чудо» для людства» [5, с. 27].

Для практичного втілення такого постулату гуманістична педагогіка пропонує педагогам доторкнутися своєю душею до внутрішнього світу студента,

базового компотента налагодження міжособистісних і партнерських стосунків.

Узагальнимо, що практичним фундаментом гуманізації та гуманітаризації вищої школи постає гуманістична педагогіка та міжособистісна комунікація педагогів і студентів. Проте базисом такої співпраці є духовний світ студента, що визначає його найважливішу грань. Комунікативні зв'язки між ними має налагодити педагог, але власне зміст визначає студент, що мислиться гарантією їхньої міцності, ненав'язливості та зрештою зумовлює функціонує гуманно-центрично орієнтований освітній вищий заклад.

Для цього педагоги мають використати особистісно зорієнтовані технології та намагатися подолати можливі статусно-функціональні бар'єри комунікації, що властиві авторитарній педагогіці. Як наслідок – взаємини між педагогом і студентом набуватимуть ознак неформальної співпраці, щирості та довірливості. Така зміна ціннісних орієнтацій у міжособистісному спілкуванні вкрай важлива для гуманізації та гуманітаризації педагогічного процесу вищої школи.

Загалом практичне втілення одного з основних положень гуманістичної педагогіки – це створити у вищій школі середовище міжособистісного спілкування гуманістичного змісту та спрямованості шляхом утвердження у ній особистості студента.

Пропонований підхід до тлумачення змісту освітнього процесу та форми організації життєдіяльності студентів, яка спрямована на їхній розвиток, дає змогу предметніше визначитися й у царині відповідних методик гуманістичної педагогіки.

На нашу думку, процес гуманно-центричної переорієнтації вищої освіти потребує широкого залучення індивідуалізованих методик, оскільки педагог зобов'язаний знати індивідуальні особливості студентів як особистостей та прагнути досягти розкриття їхніх здібностей, формування особистісних якостей і особливостей.

Тому внутрішня мотивація й особистісні надбання досвіду студентів постають об'єктивно потрібними для індивідуалізації педагогічного процесу у ЗВО. Це вимагає розширення ролі самонавчання, що за сучасних умов

інформаційного суспільства та комп'ютеризації є цілком реальним.

Для індивідуалізації освітнього процесу вищої школи, його гуманізації та гуманітаризації інформаційна революція дала низку переваг, адже уможливила наближення навчального процесу до особистості кожного студента, тим самим забезпечивши збагачення особистісних потенціалів.

Перерахуємо й негативні моменти такого підходу. Широке впровадження комп'ютерних технологій у вищу освіту значно обмежує міжособистісну комунікацію та збільшує «відлюднення» освіти від реального життя студента. Компенсаторним складником за такої ситуації, на наш погляд, може бути розширення зони неформального спілкування педагога та студента, його соціальних зв'язків, індивідуальної активності. Тобто педагоги повинні забезпечувати звуження комп'ютеризованого навчання студентів шляхом відходу від віртуальної реальності.

Наголосимо на таких особливостях змін функцій педагога вищої школи у гуманно-концентрованому освітньому процесі, як функції регулятора. За такого становища педагог не перестає контролювати освітній процес, але здійснює його не тотально, а шляхом контролю лише остаточного результату виконання поставлених перед студентом завдань. Звісно, такий контроль потребує індивідуального підходу до кожного студента. Інша функція педагога, як мотиватора навчання студента під час гуманізації вищої освіти, також зазнає змін: педагог спрямовує свою діяльність на вивчення й урахування у комунікативно-партнерському процесі внутрішньої мотивації студента до навчання для розвитку його особистісної самоактуалізації.

Аналізу особливостей освітнього процесу вищої школи в умовах переорієнтації її діяльності з авторитарної на гуманістично-концентровану передбачає урахування взаємозв'язки між гуманітарним і технічним знанням.

Зазначимо, що українська вища школа нині все ще зорієнтована на випуск фахівців, а не на підготовку особистостей, здатних до саморозвитку й самовдосконалення як професіоналів. Водночас із суспільним розвитком відбувається збільшення викликів щодо вищої освіти в контексті потреби

зростання соціокультурного, гуманітарного складника. Проте це ніяк не означає, що вища школа має збільшувати кількість гуманітарних дисциплін, особливо в закладах технічного профілю. Проблему можна розв'язати шляхом посилення соціокультурного потенціалу вищої освіти, особистісної та соціокультурної переорієнтації змісту та способів викладання природничих і точних наук. На нашу думку, цілком можливим є оптимальне поєднання фахової і загальнокультурної, гуманітарної підготовки.

Як узагальнення вищенаведеного можна зробити висновок про те, що процес гуманізації та гуманітаризації вищої освіти поступово зазнає трансформації як складник загального процесу гуманно-центричної переорієнтації освітньої системи.

Так, у наукових розвідках, які присвячені досліджуваному періоду (1985–2012 рр.), гуманізація та гуманітаризація вищої освіти мали такі форми, як:

- наукове обґрунтування концептуальних засад, ідей, які зумовлюють потребу аксіологічного підходу в освітньому процесі, за умов якого студент постає найвищою цінністю;

- практична реалізація форм, методів і технологій гуманістичної педагогіки, спрямованої на втілення гуманізму як людинотворення у вищій освіті.

Отже, під час дослідження встановлено, що гуманізація та гуманітаризація вітчизняної вищої освіти у наукових доробках учених спроектована на такі положення: повага до особистості, довіра до неї, прийняття її особистісних цілей, запитів й інтересів; належне забезпечення життєво потрібних умов вільного самостворення, саморозкриття найкращих людських якостей і особливостей, здібностей, налагодження дружніх взаємин у міжособистісному спілкуванні на основі сумісної, творчої співпраці в гуманістичному середовищі ЗВО; розвиток ціннісного світобачення й емпатійного досвіду, толерантного ставлення до людей, формування конкурентності й особистісної відданості ідеалам добра та справедливості з виявом доброзичливості, милосердя на основі усвідомлення своєї людської гідності, любові й поваги до людей.

2.2. Трансформації системи вищої освіти України в досліджуваний період

У підрозділі проаналізовано освітні трансформації вітчизняної вищої школи, що впродовж досліджуваного періоду суттєво вплинули на процес її гуманізації та гуманітаризації, а також зроблено спробу побудови періодизації розвитку гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України від 1985 року ХХ століття до 2012 року ХХІ століття. Основними джерелами вивчення проблеми гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України слугували державні документи про освіту й наукові праці, а саме: статті та праці вчених, дисертації, колективні й одноосібні монографії, посібники та підручники з педагогіки, психології, філософії тощо.

Науковий дискурс трансформаційних змін у вітчизняній освіті загалом і гуманістичні перетворення в системі вищої освіти зокрема протягом названого вище періоду складають візії українських і зарубіжних дослідників, які підкреслюють пріоритет проблеми гуманізації та гуманітаризації вищої освіти для її перспективного розвитку. Варто погодитися із позицією більшості вчених, що трансформація галузі вищої освіти України у період 1985–2012 рр. відзначалася спрямованістю на її вдосконалення й адаптацію до потреб і векторів суспільного розвитку [40].

Відповідно до завдань пропонованого дослідження, для системного аналізу гуманістичної трансформації системи вітчизняної вищої освіти на хронологічному зрізі 1985–2012 рр., а також висвітлення специфіки описуваного процесу стратифікуємо періоди її гуманізації та гуманітаризації за такими критеріями розмежування, як суспільно значущі зміни становища ЗВО.

Основною характеристикою першого періоду (1985–1990 рр.) є директивна гуманізація і гуманітаризація вищої освіти України з такою очевидною тенденцією, як намагання очільників освіти авторитарно керувати вищою освітою, корегувати й ідеологічно зорієнтовувати зміст освіти [70].

Аналогічно міркує й О. Дубасенюк [70], яка серед тенденцій розвитку вищої освіти цього періоду виокремлює стандартизацію її змісту, а саме: по-

перше – створення стандартів шляхом підвищення «планки», розширення змісту освіти, по-друге – намагання або скоротити обсяг обов'язкового змісту, або визначити з нього базову освіту, потрібну для всіх. На такому тлі не завжди йдеться про застосування терміна «стандарт», замість якого послуговуються поняттями «базовий (основний) зміст», «стрижень (ядро) змісту», «загальнонаціональний зміст освіти» та ін. Проте сутність їх усіх одна – розроблення державних вимог до базового змісту освіти, обов'язкового для всіх [70, с. 67].

Звісно, що до 1990 р. усі нововведення у вітчизняній вищій освіті підлягали «освяченню» рішеннями КПРС, у яких не містилося згадки про гуманізацію вищої освіти. Попри те, позитивною тенденцією означеного періоду вважаємо те, що тогочасні науковці (Ю. Алексєєв, Е. Белозерцев, В. Миронов, М. Рейнвальд та інші) випереджували владну «еліту» в утвердженні в своїх працях основи гуманізації та гуманітаризації вищої школи [254].

Зауважимо, що на той час вищі заклади освіти постійно підтримували науковий і виробничий потенціал країни, що сприяло зміцненню «зв'язку школи з життям». В. Андрущенко [9] підсумовує, що з огляду на низьку мобільність освітніх установ, незначну варіативність освітніх послуг та їхню відірваність від потреб потенційного роботодавця можемо стверджувати про несформованість ринку освітніх послуг, які задовільнили б і роботодавця, і студента [9, с. 5].

У постанові ЦК КПРС «Основні напрями перебудови вищої та середньої спеціальної школи в країні» (1987) було акцентовано не лише на досягненнях радянської системи вищої освіти, а насамперед, на недоліках, проблемних її питаннях. Так, у документі йшлося про те, що, крім провідними ЗВО, у країні є значна кількість таких ЗВО, які не працюють на належному рівні, їхня звужена фахова компонента освіти негативно позначається на якості підготовки фахівців; навчальний процес перевантажено надмірною інформативністю, що спонукає студента до механічного засвоєння знань, не сприяє розвитку навичок самостійного творчого ставлення до навчання; занедбано індивідуальний підхід до роботи зі студентами; відбувається постійне зростання обсягу робочого

навантаження викладацького складу, що погано впливає на якість його роботи зокрема та навчального процесу загалом; порушено зв'язки вищих навчальних закладів із виробничими підприємствами й установами, що супроводжується зниженням якості підготовки фахівців у вищій школі, які не мають важливих навичок праці на новому обладнанні й техніці, не знають передових технологій виробництва [201, с. 7]. У згаданій постанові вказано на нагальну докорінну перебудову системи вищої освіти відповідно до соціально-економічного розвитку країни, що передбачає зміни підготовки фахівців з огляду на реальні потреби виробництва. Утім такі рішення не було спроектовано на реальні можливості держави, що опинилася в економічній кризі, а відтак поставали нездійсненними. У цей період провідні ідеологи КПРС (М. С. Горбачов, Є. К. Лигачов та ін.) визнали наявність системної кризи, що охопила всі соціальні сфери, зокрема – вищої освіти. Це й слугувало детермінантом розгортання негайних змін.

Такими змінами вищеназвані політики вважали гуманізацію і гуманітаризацію системи вищої освіти, що відзначалися потенціалом щодо: посилення статусу вищої освіти, а також створення системи підготовки всебічно-розвиненої особистості радянського фахівця. Розглянемо специфіку втілення таких процесів.

Так, ініціатором трансформаційних зрушень виступило вище керівництво СРСР, тобто процеси реформи мали спрямування «згори-донизу», «із центру до периферії». Для забезпечення реалізації змін було затверджено низку постанов партії, уряду.

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 18 березня 1987 р. визначено шляхи впровадження спектра принципів: навчання за індивідуальним планом; збільшення кількості факультативних курсів і дисциплін за вибором для багатогранного розвитку особи; підвищення відповідальності студентів за навчання (змагальний принцип); скорочення кількості спеціальностей і перехід до формування фахівців широкого профілю; забезпечення відповідності навчальних планів і програм щодо потреб сьогодення; надання вільної

можливості доступу всіх охочих до здобуття знань; удосконалення вступного конкурсного відбору до ВНЗ [201, с. 2–3].

Ще одним із суперечностей радянського керівництва, на наш погляд, є твердження про прерогативу розвитку особистості з акцентом на вищості інтересів соціуму. Із цього приводу М. Горбачов зазначав: «...людське життя, можливості його всебічного розкриття – найбільша цінність, інтереси суспільного розвитку – понад усе. На це КПРС орієнтується у своїй практичній діяльності. Ми виходимо з того, що основний напрям боротьби за сучасних умов – створення належних, справді людських матеріальних і духовних умов життя для всіх народів, забезпечення придатності для життя нашої планети, дбайливе ставлення до її багатств. І насамперед до найбільшого багатства – власне людини, її можливостей» [177, с. 24–25]. У системі координат марксизму-ленінізму проблема вільного розвитку особистості зазнавала нівелювання концепцією пріоритету вищості інтересів суспільства та держави.

Світоглядні позиції Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова відображала нова редакція Програми КПРС, затверджена XXVII з'їздом КПРС 1 березня 1986 р. Посутнім для пропонованого дослідження видається висвітлення поняття соціалістичного суспільства, вибудованого на принципах радянського гуманізму. Так, популярно звучав лозунг «соціалізм – це суспільство, на прапорі якого написано: «Все в ім'я людини, все для блага людини» [202, с. 3]. Констатували, що соціалізм збудовано і країна вступила в етап розвиненого соціалізму. На цьому етапі КПРС вважала, що в СРСР «панує справді гуманістична марксистсько-ленінська ідеологія, для народних мас відкрито доступ до всіх джерел знання, сформовано передову соціалістичну культуру, що вбирає в себе все найкраще із загальносвітової культури..., а також створено дедалі більш сприятливі умови для всебічного розвитку особистості» [202, с. 3].

Гуманістичну спрямованість навчання і виховання у новій редакції Програми КПРС було закріплено як визначальний напрям реформування змісту вищої освіти в ході перебудови. Варто відзначити, що формулювання поняття

«гуманізація освіти» співвідносили зі справою «ідейно-політичного, трудового і морального виховання радянських людей, формування гармонійно розвиненої, суспільно-активної особи, яка поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість», що, на переконання делегатів з'їзду, мислиться засадничою ціллю функціонування вищої школи [202, с. 6].

Під час розгляду діяльності партії крізь призму розв'язання проблеми впровадження гуманізації у зміст вищої освіти та науки варто зазначити, що її політика мала векторами низку умов, серед яких:

1) «створення сприятливих умов для динамічного прогресу всіх галузей знання, концентрація кадрів, матеріальних і фінансових ресурсів на найбільш перспективних напрямках, покликаних інтенсифікувати досягнення обраних економічних і соціальних цілей, духовний розвиток суспільства»;

2) «забезпечення потреб народного господарства у фахівцях, які поєднують високу професійну підготовку, ідейно-політичну зрілість, навички організаторської, управлінської діяльності»;

3) «створення всім трудящим сприятливих можливостей для продовження освіти, безперервного розширення й оновлення знань, постійного зростання їхньої загальної культури та професійного рівня»;

4) «забезпечення необхідних можливостей для самодіяльної художньої творчості народу, розвиток здібностей, збагачення соціалістичного способу життя, формування здорових потреб і високих естетичних смаків» [202, с. 6–7].

Перераховані умови, на нашу думку, розкривають позицію КПРС з означеного питання, представлену в новій редакції Програми КПРС, водночас власне реформа вищої освіти, оновлення її змісту були повністю контрольованими вищим партійним керівництвом, що своєю чергою не сприяло якісним змінам через збереження інструктивності та надмірної бюрократичності органів контролю із реалізації реформи, яку проводили за принципом «згори-донизу». Водночас за наявної політичної системи заходи реформи так і не були належною мірою вжиті та залишилися декларативним міфом партійних ідеологів.

Цікаво, що на той час поширеною була практика неодноразових спроб оцінення реформи для поглиблення процесів змін та усунення недоліків, однак повністю вдалими їх не визнавали внаслідок об'єктивних і суб'єктивних факторів.

На реалізацію заходів освітньої реформи значно впливала ідеологія загалом і її ідеологи зокрема. Так, Є. Лигачов, який упродовж 1985–1988 років обіймав посаду секретаря ЦК КПРС з ідеології, окреслив такі шляхи впровадження гуманізації: технічне переоснащення навчального процесу; уніфікація системи ВНЗ і перехід на самоврядування; залучення громадськості; посилення ролі Академії наук СРСР. Гуманітаризацію потрактовували як змогу більш ефективного використання гуманітарних дисциплін у навчально-виховному процесі, формування нового образу фахівця, що відповідав панівним ідеологічним догмам КПРС [201].

Всесоюзний з'їзд працівників народної освіти (Москва, 20–28 грудня 1988 р.) став іще однією спробою залучити громадськість до проведення реформи. Унаслідок цього в Резолюції відобразили шляхи реалізації принципів гуманізації та гуманітаризації вищої освіти, а також проголосили доцільність розроблення та вжиття заходів із виправлення незадовільного становища [88].

В аналогічному становищі, тобто без належного фінансування та підтримки, опинилася вища освіта. У навчальних планах і програмах ЗВО не було суттєво зменшено кількість обов'язкових дисциплін, які пропонували для вивчення студента, та збільшено обсяг його самостійної роботи [201, с. 93].

Гуманізаційні аспекти у вітчизняній вищій освіті цього періоду набули вияву в активізації підготовки фахівців заочної форми навчання. Так, у постанові ЦК КПРС і РМ СРСР від 13 березня 1987 р. № 325 «Про заходи з докорінного поліпшення якості підготовки й використання спеціалістів з вищою освітою в народному господарстві» [201, с.15] ішлося про потребу істотних змістових і якісних змін у заочній освіті, зокрема спрощення умов вступу на заочне навчання, що сприяло його популяризації та підвищення рівня доступності [88]. У постанові наголошували, що університетська освіта як засаднича компонента

вищої освіти має забезпечувати поєднання у навчанні студентів оптимальні обсяги теоретичної та прикладної підготовки, диференціацію й індивідуалізацію навчання, симбіоз студентської науки із творчим навчанням; започаткування відкриття нових факультетів, кафедр для підготовки фахівців за новими спеціальностями [213]. Як наслідок – при університетах запрацювали спеціальні відділення та факультети підвищення кваліфікації й перепідготовки [212].

Відродно, що на другу половину 80-х рр. ХХ ст. припало запровадження нових форм і методів освітньої діяльності студентської молоді, серед яких – моделювання виробничих і практичних ситуацій, самостійно-творчої роботи, гуманітаризація та часткова комп'ютеризація навчання, практика проєктної діяльності, уведення додаткових спеціальностей і спеціалізацій, зміна підходів до оцінювання навчання досягнень студентів, зокрема започаткування поточної атестації. Цей період також особливий популяризацією активного студентського руху, зумовленого різноманітними заходами соціально-культурного виміру, поширенням гурткової роботи за інтересами, проведенням факультативів, конференцій тощо.

До негативних тенденцій освітнього розвитку вказаного періоду належать: певне скорочення витрат держави на освіту, невідповідність матеріально-технічної бази освітніх установ потребам замовника освітніх послуг; невідповідність чисельності випускників і потреб народного господарства, що призводило до масового безробіття молоді через неможливість працевлаштування; звільнення багатьох викладачів через перевантаження та соціальну незахищеність.

Однак майже всі пропоновані партійними очільниками освітні реформи залишилися декларативними внаслідок браку коштів у державному бюджеті країни [170, с. 32]. На наш погляд, приреченість реформи на невдачу зумовлювало її ініціювання партійним керівництвом, що видавало директивні накази та постанови, ігноруючи потребу розроблення наукового психолого-педагогічного супроводу та фінансові спроможності держави [170, с. 62].

У контексті вищенаведеного поділяємо думку науковців, які у своїх

студіях справедливо, на наше переконання, називають цей період «етапом розвитку альтернативної освіти» [123, с. 46]. Так, у докторській дисертації Н. Терентьєвої [254] чітко виокремлено основні проблеми, що постали перед вищою освітою цього періоду, а саме: низька якість педагогічного процесу; відсутність наукового обґрунтування ефективного навчання; валюнтаризм у плануванні кількості щорічно підготовлених фахівців; загальне зниження якості підготовки кадрів у закладах вищої освіти [254]. На противагу цьому автор вказує й певні позитивні тенденції, як-от: гарантування державою безкоштовної освіти, наявність в окремих університетах достатньо підготовленого викладацького складу, формування позитивного іміджу вищої освіти, що зрештою позитивно позначилося на її гуманізації та гуманітаризації [254].

Як підсумок аналізу особливостей гуманізації і гуманітаризації вищої школи в цей період маємо змогу констатувати, що в середовищі викладачів вищої школи не було одностайного сприйняття пропонованих нововведень, тому дехто невідступно працював за вказівками освітніх керівників, інші ж із належним ентузіазмом втілювали нові концептуальні положення [40, с. 60]. Тому закономірно, що, як зазначають науковці, «в результаті в освіті, як зрештою й у державі, в останні роки існування Радянського Союзу спостерігалось своєрідне двовладдя – формально освітні заклади продовжували діяти в загальносоюзному руслі, однак реально багато інновацій запровадили без дозволу із центру» [40, с. 60].

Загалом цей період прикметний тенденціями послаблення централізації та посилення впливу на систему вищої освіти демократичних суспільних змін, частковою гуманізацією та гуманітаризацією педагогічного процесу.

Другий період (1990–1995 рр.) гуманізації і гуманітаризації вищої освіти особливий тим, що впродовж нього українська система вищої освіти стала активною компонентою «значних змін у духовному житті суспільства, в контексті загальноцивілізаційних трансформацій, зумовлених значним поширенням нових освітніх технологій та істотним розширенням можливостей і потреб індивідуального, особистісно-професійного розвитку людини». Під час

дослідження тогочасних реформ науковці наполягають, що останні «були зорієнтовані на створення нової системи освіти в Україні, збереження й примноження здобутого в радянські часи досвіду, та одночасно з внесенням суттєвих коректив у цілі, завдання й зміст освітянського процесу» [40, с. 24].

Зазначимо, що відлік трансформаційних перетворень розпочав Указ Президента України «Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні», датований листопадом 1995 р., який передбачав не лише загальні напрями, а й конкретні кроки, засоби, шляхи їхньої реалізації [89]. Утім у згаданому документі не було закрито питання фінансових ресурсів, потрібних для реалізації запланованого на практиці. Попри це, гуманістичні за змістом нововведення цього періоду знайшли значну соціальну підтримку: заходами, що сприяють гуманізації та гуманітаризації вищої освіти поставали такі запропоновані на державному рівні ініціативи, як оптимізація мережі закладів вищої освіти; поступовий перехід до ступеневої системи навчання; упровадження нової, досить ефективної системи контролю якості навчально-виховного процесу; формування нормативно-правового поля освіти; створення концепції гуманітарної освіти.

Вагомим кроком на шляху гуманізації освітнього процесу варто вважати вихід системи вищої освіти на новий щабель, пов'язаний із започаткуванням підготовки фахівців нових спеціальностей. Вища освіта України стала університетською, завдяки чому національні університети налагодили контакти із зарубіжними партнерами.

Значним стимулом гуманізації вищої освіти України виступило приєднання її до Лісабонської конвенції, що уможливила визнання кваліфікацій у галузі вищої освіти [202, с. 142].

Функціонування системи вищої освіти України в означений час регламентував комплекс державних нормативно-правових документів, серед яких – Конституція України, закони України «Про освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про мови в Українській РСР» та ін. У документах було обґрунтовано потребу гуманізації та гуманітаризації вищої

освіти як нагальну та невідкладну [88].

Другий період гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої освіти відзначався реальними спробами реформувати систему вищої освіти на гуманістичних засадах. Потужного поштовху процесам гуманізації та гуманітаризації вищої освіти надали нові процеси державотворення та інституціоналізації. Історики педагогіки зазначають, що «уперше в українських реаліях основи гуманізації освіти було закладено в нормативних документах, якими визначені напрямки реформувань у вищій освіті 90-х рр. ХХ ст. Гуманістичний підхід розглядався як вагома можливість подолання попереднього знеособлення» [7].

Такі зауваження було взято до уваги під час формулювання завдань Державної національної програми «Освіта Україна ХХІ століття» (1993р.), у якій проголошено, що: «Гуманізація освіти полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, розкритті її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпеченні пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи» [65, с. 3].

Гуманізації вищої освіти також сприяли й суттєві зміни змістового аспекти навчання студентів. Так, із навчальних планів ЗВО було вилучено курси ідеологічного профілю, у системі вищої освіти впроваджено викладання державною мовою. Детальніше конкретні кроки, засоби, шляхи реалізації гуманітаризації вищої школи було окреслено в листопаді 1995 р. відповідно до Указу Президента України [88].

Другий період позначений поживанням у науковій спільноті педагогів і психологів інтересу до питань удосконалення гуманітарної підготовки випускників ЗВО, розвитку її форм і методів в умовах навчально-виховного процесу. Учені зосереджували увагу на гуманітаризації навчально-виховного процесу як засобу опанування гуманістичних цінностей, загальнолюдської культури. У цей період гуманітаризувати освіту намагалися здебільшого за допомогою кількісних методів, тобто шляхом збільшення кількості

факультативів, гуртків із різних видів мистецтв, часто завдяки механічному вставленню у навчальні плани гуманітарних дисциплін природничого циклу [254, с. 48]. Н. Терентьева [254] справедливо, на наш погляд, наголосила на таких пріоритетних напрямках державної політики щодо розвитку вищої освіти, як:

- особистісна орієнтація вищої освіти;
- формування національних і загальнолюдських цінностей;
- створення для громадян рівних можливостей у здобутті вищої освіти;
- постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу;
- запровадження освітніх інновацій та інформаційних технологій;
- формування в системі освіти нормативно-правових і організаційно-екномічних механізмів залучення й використання позабюджетних коштів;
- підвищення соціального статусу і професіоналізму працівників освіти, посилення їхньої державної і суспільної підтримки;
- розвиток освіти як відкритої державно-суспільної системи;
- інтеграція вітчизняної вищої освіти до європейського та світового освітніх просторів [254, с. 33].

Упродовж другого періоду гуманізацію та гуманітаризацію вищої освіти розглядали як основний вектор її подальшого розвитку. Науковці шукали відповідь на низку запитань, зокрема й на запитання, якою повинна бути гуманітаризація вищої освіти. Так, Л. Федотова стверджує про потребу розроблення методичних рекомендацій для інтенсифікації світоглядної і методологічної гуманістичної спрямованості навчального процесу [285, с. 71]. Для практичного втілення такого завдання було запропоновано широко впроваджувати активні форми організації навчального процесу й увиразнено значення гуманітарних предметів для формуванні гуманістичного світогляду студентів [138, с. 151].

Вищепроведений аналіз дає змогу зробити висновок, що процес гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України у період 1990–1995 рр. відзначався вагомністю та суттєвими гуманістичними зрушеннями в системі

вищої освіти України, які тривають і дотепер: розбудову Української держави уможлиблює розвиток освітньої галузі саме на гуманістичних засадах.

Найбільш чіткими тенденціями цього періоду стали: практичне втілення кваліфікаційних рівнів, стандартів, наукових основ забезпечення якості освіти тощо.

Третій період (1995–2004 рр.) пов'язаний із нормативно-правовою інституалізацією процесу гуманізації та гуманітаризації вищої школи. Найвиразнішою ознакою періоду слугувало розроблення нових державних нормативних документів з питань демократії, гуманізаційних заходів у сфері освіти щодо прав людини. Відрадно, що вся документальна база набула наукового обґрунтування у проєкції міжнародних стандартів [88].

Варто погодитися із констатацією М. Семенової [262] про особливу складність оцінювання результатів модернізації вітчизняної освіти на рубежі століть, а відтак для побудови логічного причинно-наслідкового дослідження важливо стисло схарактеризувати ситуацію, що склалася в освітній сфері на кінець 1990-х років [262, с. 55]. Науковець зауважує, що на той час уже було розроблено та поетапно реалізовано програму системного реформування всіх ланок освіти [262, с. 57]. Тому суттєвим для періоду доцільно визнати переосмислення та реформування законодавчої бази, що сприяла позитивному розвитку закладів вищої освіти.

На наш погляд, такі заходи спричинили поступальні зрушення в галузі вищої освіти. Йдеться про проведення значної роботи над нормативними документами для їхнього узгодження із основним законом держави, розроблення й ухвалення законів України «Про освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту» [88].

Сприятливим детермінантом процесу гуманізації і гуманітаризації вищої освіти було набуття чинності 2001 року «Комплексу нормативних документів для розробки складових системи стандартів вищої освіти» [89]. Цей документ містив перелік нових вагомих вимог до освіти та професійної підготовки фахівців у вищому освітньому закладі.

Рушійним фактором гуманізації вищої освіти потрібно вважати й те, що 2003–2004 навчальний рік відповідно до наказу Міністерства освіти та науки України «Про впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу» від 30.12. 2005 року та згідно з рішенням колегії Міністерства освіти і науки України від 24 березня 2005 року, наказу Міністерства освіти і науки України від 29.07. 2005 р. № 454 «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» увійшов в історію освіти як рік запровадження кредитно-модульної системи – фундаменту освітньої діяльності ЗВО III–IV рівнів акредитації [150]. Документ легітимізував «нові принципи організації навчального процесу щодо розширення можливостей студентів у виборі змісту програми навчання, забезпечення гнучкості в системі підготовки фахівців для їх адаптації до швидкозмінних вимог національного та міжнародного ринків праці, стимулювання студентів і науково-педагогічних працівників у досягненні високої якості підготовки фахівців з вищою освітою та підвищення престижу української вищої школи на світовому рівні» [150, с. 45].

Аналіз особливостей процесу гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої школи в цей період увиразнює таке основне завдання державної політики в галузі вищої освіти, як створення умов для гуманістичного розвитку особистості здобувача освіти та його творчої самореалізації.

Це передбачало оновлення змісту освіти, упровадження нових підходів до організації педагогічного процесу із прерогативою демократичних цінностей [6]. Пріоритетними напрямками державної політики, що сприяли гуманізації та гуманітаризації розвитку вищої освіти, слугували такі, як:

- «гуманно-концентрована, особистісно-зорієнтована парадигма становлення й розвитку вітчизняної вищої освіти;
- формування гуманістичного світогляду на засадах національних і загальнолюдських цінностей;
- забезпечення доступності здобуття вищої освіти;
- науково обґрунтоване вдосконалення педагогічного процесу для

забезпечення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації;

- практичне втілення освітніх інновацій та інформаційних технологій;
- практикування відкритості та гласності вищої освіти;
- здійснення всебічної інтеграції вітчизняної вищої освіти до

європейського та світового освітніх просторів» [40].

Визначаємо як позитивний фактор у проєкції гуманізації і гуманітаризації вітчизняної вищої освіти в досліджуваній період підписання Україною Болонської декларації [6]. Оцінювання стану функціонування закладів вищої освіти в країні вимагає застосування низки параметрів відповідності, як-от:

- освітньої політики щодо підготовки висококваліфікованих професіоналів і реальної потреби у фахівцях у конкретно-історичний період розвитку держави та суспільства;

- цілей освіти, стандартів вищої освіти й отриманим результатам;

- державних та інших джерел фінансування закладів вищої освіти;

- співвідношення в країні державних, комунальних і приватних вищих навчальних закладів;

- відкритості системи вищої освіти під час входження до світового освітнього простору;

- орієнтація на стандарти світового рівня зі збереженням національних традицій [4].

У країні вживали заходи з інтенсифікації педагогічного процесу вищої школи, для чого запроваджували нові гуманістичні принципи організації навчання, що передбачали надання ширших можливостей студентам у виборі змісту та програм навчання.

Зрушенням у бік гуманізації вищої освіти є набуття чинності 2001 року «Комплексу нормативних документів для розробки складових системи стандартів вищої освіти» [88]. Документ регламентував відповідно до ступеневої освіти (4 ступені) підготовку фахівців, орієнтовану на мобільність і мінливість соціальної та виробничої діяльності, адаптація до яких співвідносна з однією з ознак рівня освіти;

– забезпечення випускникам змоги вибудувати професійну кар'єру за одночасного дотримання принципів соціальної справедливості, відповідальності, загальнолюдських цінностей і моралі;

– диференціація вимог до характеру та змісту освіти і професійної підготовки фахівців із вищою освітою різних освітньо-кваліфікаційних рівнів;

– уведення механізму об'єктивного педагогічного контролю з визначення результатів діяльності системи вищої освіти і навчальних досягнень тих, хто навчається (до такого зараховано технологію стандартизованого тестування).

На підставі вищевикладеного постають очевидними притаманні третьому періоду тенденції: практичне втілення гуманізації та гуманітаризації вищої освіти; удосконалення нормативно-правової бази розвитку вищої освіти.

Четвертий період (2005–2012 рр.) співвідносний із міжнародною інтеграцією вищої освіти України у процесі гуманізації і гуманітаризації, що також мав властиві йому особливості, серед яких – такі якісні зміни вітчизняної вищої освіти, як гуманістичний розвиток вищої освіти у межах Болонського процесу, що зумовив її структурні та змістові трансформації. Період було започатковано розробленням нових освітніх стандартів, надалі – 2008 р. – змінено структуру освітньо-кваліфікаційних рівнів, зокрема вилучено рівень спеціаліста та введено магістерські рівні двох типів: академічного та професійного.

Четвертий період особливий змінами в обсягах і переліку навчальних дисциплін, тобто вилученням попередніх догматичних складників; зміцненням творчих контактів з іноземними закладами освіти; пріоритетом автономії ЗВО, розширенням їхньої правової самостійності; поступовим уведенням системи ліцензування й акредитації; залученням до управління ЗВО громадського контролю; студентською інтеграцією у межах Європейської системи освіти, початком функціонування система студентського самоуправління [19].

Окрім того, на 2005 р. припала зміна знанневої парадигми української вищої освіти на компетентнісну внаслідок впливу Болонського процесу, що супроводжувалася зростанням трансферних можливостей здобувачів вищої

освіти з огляду на орієнтацію на випуск конкурентноспроможного фахівця.

Усі вищезгадані заходи позитивно позначилися на гуманізації та гуманітаризації вищої освіти, ґрунтованих на таких принципах:

- утілення засадничих принципів гуманно-центрованої педагогіки на основі аксіологічного підходу;
- розширення можливостей здобуття вищої освіти в різних формах, набуття компетентностей у системі неперервної освіти;
- адекватного сприйняття історичної минувшини та відповідального ставлення до вибору перспектив подальшого суспільно-гуманістичного розвитку;
- утвердження гуманістичних цінностей світогляду студентів у педагогічному процесі вищої школи шляхом засвоєння здобутків матеріальної та духовної культури людства.

Як зазначено у національній доповіді «Розвиток системи освіти в Україні в 1995–2004 роках»: «...у цих умовах для України особливої актуальності набуває врахування чинників соціально-економічного розвитку, серед яких значна роль відведена людському чиннику. Особливе значення при цьому набуває система освіти. У нових соціально-економічних умовах освіта здобуває високий статус, оскільки саме вона сприятиме переходу до інформаційного суспільства і формування пріоритетів розвитку держави. Високоосвічена молодь – головний стратегічний резерв соціально-економічних реформ в Україні, без якого неможливий подальший розвиток суспільства» [166, с. 77].

Загалом у цей період процес гуманізації та демократизації вищої освіти України відбувається в контексті гуманізаційної парадигми, сутнісна ознака якої – освіта для людини, а не людина для освіти. За такого підходу людина може власними зусиллями, активністю, розумом і почуттями досягати обраних перспектив у майбутньому [102, с. 12].

Такий гуманістичний підхід не є конкретною технологією, а постає системною перебудовою особистісних настанов усіх учасників педагогічного процесу ЗВО, передбачає пріоритети в індивідуалізації, диференціації навчання

студентів, їхній всебічно особистісно-професійний розвиток, що базований на самоактуалізації та самореалізації в активній, творчій діяльності, повну реалізацію природних задатків, нахилів, здібностей [102, с. 122].

Зазначимо, що у цей період науковці та практики доклали чимало зусиль для втілення гуманістичних цінностей вищої освіти, її особистісно-зорієнтованої перспективи.

Прикметно, що розвиток системи вищої освіти саме у ХХ ст. зазнав значних перетворень, а саме: збільшення кількості ЗВО, чисельності викладачів і студентів, зростання переліку спеціальностей і зміна ролі вищої школи. Такі зміни зумовлювали потреби суспільного розвитку, супроводжувалися виникненням нової глобальної економіки (створення Всесвітньої торгової організації та Європейського Союзу), детермінувалися розвитком технологій. Загалом вища освіта в сучасному світі втрачає свої національні традиції та набуває ознак єдиного світового простору.

Вимоги до професійної підготовки фахівця реалізують шляхом розроблення стратегії співпраці, що передбачає зближення планів і програм, створення загального стандарту вищої освіти (на прикладі країн ЄС), побудову системи документації й інформації. Маркером розвитку сучасної вищої освіти є формування двох типів університетської парадигми – «академічного капіталізму» (США, Великобританія, Канада) та соціальноорієнтованої концепції країн Європи, що в умовах 90-х рр. ХХ ст. Радою Європи і ЮНЕСКО була закріплена в нових рамках вищої освіти – Болонському процесі [23, с. 48].

Важливу роль у процесі інтеграції вищої освіти відіграють міжнародні спеціалізовані установи. Так, ЮНЕСКО як установа ООН, досліджуючи світову освіту, діє в напрямі підтримання її цивілізаційного розвитку, зокрема теоретичної основи стратегії освітнього процесу – від законодавчо-правової бази до освітньої практики. Членами ЮНЕСКО є 195 держав, які спільно розв'язують проблеми освіти, а також налагоджують співпрацю між Радою Європи, комісіями ЄС, десятками міжнародних неурядових організацій та об'єднань. У рамках ЮНЕСКО підготовлено міжнародні конвенції, декларації та програми з питань

розвитку освіти; організація працює над теоретичним (розроблення теорії суспільства майбутнього, вимог до освіти і науки) та практичним (підготовка кадрів на рівні вимог XXI ст.) розвитком вищої освіти.

Діяльність ЮНЕСКО впродовж перших років XXI ст. відзначалася суттєвими перетрубаціями у політиці та стратегії, серед яких: відхід від програми «Освіта для всіх»; вихід 2000 р. певної частини заходів програми «Культура світу» на провідні позиції в теоретичних пошуках і практичних кроках; концентрація значних інтелектуальних ресурсів на дослідженні розвитку суспільства майбутнього та ролі в ньому освіти та культури; організація конференції з проблем світової вищої освіти.

Після 2000 р. ЮНЕСКО почало більше уваги приділяти фундаментальним наукам і високим технологіям. Така притаманна ЮНЕСКО тенденція зумовлена наміром ЄС започаткувати «Нове Відродження» – нову епоху всеєвропейського прогресу в аспекті оновлених ідей епохи Відродження. Водночас ЮНЕСКО та Західна Європа стали світовими лідерами у пропаганді ідей гуманізму та нового прогресу, що набуло закріплення на Всесвітній конференції з вищої освіти – 2009: «Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку» (Париж, 5–8 липня 2009 р.). У комюніке конференції зазначено, що міжнародна співпраця в галузі вищої освіти має слугувати «просуванню гуманістичних цінностей і міжкультурного діалогу», а також «сприяти освіті соціально відповідальних громадян, які прагнуть створення світу, захисту прав людей і цінностей демократії», а саме «навчання має і задовольняти, і передбачати соціальні потреби» [23]. Відтак чи не найбільш важливою ланкою концепції стає визначення основної мети вищої освіти, відповідь на питання щодо її спрямованості та результату освітньої діяльності.

Загалом термін «гуманізація вищої освіти в європейському контексті» є поняттям багатовимірним. На тлі напрацювання широкого спектра визначень цього терміна, єдиної, нормативної дефініції на сьогодні немає. Гуманізацію, певною мірою, витлумачують як теоретичну та практичну орієнтацію всієї освітньої системи на забезпечення успішності процесу дорослішання та

соціалізації кожної людини, її ментального, психічного й фізичного розвитку, формування спроможності до екобезпечної діяльності й активної участі в житті суспільства, держави тощо. Гуманізацію освіти регламентують міжнародні правові акти про права людини.

У ракурсі розгляду принципу «гуманізації вищої освіти» в загальноєвропейському вимірі варто згадати Бухарестське комюніке – документ, що слугував завершенням роботи конференції міністрів Європи (третій Болонський політичний форум), який проходив 26–27 квітня 2012 р., був присвячений осмисленню досягнень Болонського процесу та проголосив пріоритети розвитку Європейського простору вищої освіти. Так, учасники конференції подальший розвиток вищої освіти вбачали в тому, що останній буде «переслідувати такі цілі: забезпечення якісної вищої освіти для всіх, покращення здатності випускників до працевлаштування та посилення мобільності як засобів кращого навчання» [23]. Про якісну вищу освіту на конференції було зазначено, що «розширення доступу до вищої освіти є передумовою суспільного прогресу й економічного розвитку» [81].

Відтак навчальні заклади, надаючи студентам змогу всебічного розвитку їхніх здібностей, прищеплення почуття соціальної відповідальності, виховують якості, вагомі для набуття ними статусу гідних членів демократичного суспільства, сприяють змінам, які забезпечували б рівноправність і справедливість у соціумі. Тобто вища школа Європи прикметна плеканням у своїх студентів справжнього творчого ставлення до соціальної дійсності, творення гуманістичного соціального середовища, а не тільки споживання вже створених елементів гуманізму в суспільних зв'язках.

Важливим складником сучасної освіти є якість останньої, що детермінує її престижність, тому запровадження «Європейських стандартів та рекомендацій із забезпечення якості» (ESG) гарантуватиме довіру та привабливість європейського простору вищої освіти.

Вагомий принцип гуманізації вищої освіти – це її доступність для всіх. Право на рівний доступ до вищої освіти регламентують такі міжнародні

документи, як: «Загальна декларація прав людини», «Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти», «Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права людини». Цікаво, що саме доступність вищої освіти виступає проєкцією політики держави в галузі вищої освіти.

Розгляд гуманізації вищої освіти крізь призму принципу доступності передбачає увагу до питання взаємозв'язку підприємницької діяльності та сучасних університетів. Гуманізм вважають створенням умов для найбільш повного вияву та реалізації людських якостей у сучасному суспільстві, а розумна, обмежена певними цивілізованими рамками конкуренція індивідів та їхніх груп лише стимулює кращий вияв ініціативи й індивідуальних здібностей. Підприємницька діяльність західноєвропейських університетів дає змогу студентам набути внаслідок науково-дослідницької та підприємницької роботи кошти, що, зрештою, йдуть на оплату їхнього навчання [3, с. 47]. Тому в зарубіжному варіанті гуманізм полягає в розширенні доступу до вищої освіти.

Іншим присутнім принципом є соціальний вимір вищої освіти, що пропонує «гнучкі навчальні траєкторії й альтернативні шляхи доступу, зокрема визнання попереднього навчання». Такий підхід до навчального процесу задовольняє освітні потреби на всіх етапах життя людини, а наявне «студентоцентроване навчання» залучає студентів як активних учасників навчання [81]. Вища освіта, заснована на увазі до особливостей кожного студента, його соціально-культурного середовища, забезпеченні умов для навчання, сприяє реалізації гуманістичного принципу вищої освіти.

Впливовим елементом європейського гуманістичного освітнього простору називають рамки кваліфікацій, що «покращують прозорість і уможливають більшу відкритість і гнучкість національних систем вищої освіти» [81].

Відродно, що інтеграція України до європейського освітнього простору супроводилася ухваленням Національної рамки кваліфікацій, затвердженої постановою КМУ № 1341 від 23 листопада 2011 року (вступила в дію із 6 січня 2012 р.) і позиціонованої як системний і структурований опис кваліфікаційних рівнів. Національна рамка призначена для застосування органами виконавчої

влади, установами й організаціями, що реалізують державну політику в сфері освіти, зайнятості, соціально-трудових відносин, а також для використання навчальними закладами та роботодавцями у межах розроблення, ідентифікації та співвідношення кваліфікацій [23].

Логіка звернення до Національної рамки кваліфікацій виправдана запровадженням європейських стандартів і принципів забезпечення освіти, а також сприянням міжнародному визнанню отриманих в Україні кваліфікацій.

Зрештою Національна рамка кваліфікацій значною мірою імплементує Європейську рамку, проте має з останньою низку суттєвих відмінностей, а саме:

- наявність десяти, а не восьми кваліфікаційних рівнів, що доцільно пояснювати її доповненням «нульовим» (для дошкільної освіти) та «дев'ятим» (для докторів наук) рівнями (уведення «дев'ятого» рівня є можливим, але за умови встановлення відповідності до Європейської рамки, тоді як виокремлення «нульового» рівня залишається незрозумілим);
- невідповідність змісту окремих термінів і понять (компетентність, комунікації тощо) і національним, і європейським освітнім тезаурусам;
- інше інтерпретування окремих описів рівнів Національної рамки (знання, уміння, комунікації, автономність і відповідальність) у Європейській рамці [81].

Незалежні спостерігачі вважають, що затверджений документ є декларативним і лише атрибутом причетності України до процесу європейської інтеграції: з одного боку, реальної гармонізації української та європейської систем кваліфікацій він забезпечити не може, а з іншого – завдання імплементативної рамки кваліфікацій у національне законодавство залишається невирішеним. Ідеться про те, що до сьогодні не створено інструментів та алгоритмів зближення Національного класифікатора професій і Переліку спеціальностей та напрямів підготовки фахівців із вищою освітою.

З огляду на вищевикладене постає очевидним, що рішення уряду має значення тільки базису для подальшого розроблення нормативних актів, процедур їхньої імплементативної підготовки персоналу незалежних центрів із

розроблення професійних і кваліфікаційних стандартів за компетентнісним підходом, центрів з оцінювання (визнання) кваліфікацій, сегментації переліків напрямів підготовки, спеціальностей у галузеві (секторальні) профілі тощо.

Ознакою потреби подальшої масштабної роботи варто визнати ухвалення спільного наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту і Міністерства соціальної політики України від 20 квітня 2012 року № 448/225, яким затверджено План заходів щодо впровадження Національної рамки кваліфікацій, розрахований на 2012–2015 роки [81]. Попри такі кроки, видається безсумнівним, що лише розроблення понад трьох тисяч нових професійних і п'ятнадцяти тисяч нових кваліфікаційних (освітньо-кваліфікаційних) стандартів за компетентнісним підходом вимагатиме значних людських, часових і фінансових ресурсів.

Відтак апріорі зрозуміло, що якісної трансформації Національної рамки кваліфікацій в ефективний інструмент розроблення, ідентифікації, співвіднесення, визнання, планування та розвитку кваліфікацій можна досягнути лише за умов тісної співпраці між державою, бізнесом, освітою та суспільством.

У контексті пріоритетів гуманізації Європейського простору вищої освіти на період 2012–2015 рр. варто зауважити про досягнення домовленостей щодо «посилення політики розширення загального доступу» до вищої освіти, «створення сприятливих умов студентоцентрованому навчанню», «праці над підвищенням здатності до навчання впродовж всього життя» та «забезпечення запровадження рамок кваліфікацій» [81].

Загалом термін «гуманізація вищої освіти» у європейському контексті – це теоретична та практична орієнтація всієї освітньої системи на забезпечення успішності процесу дорослішання й соціалізації кожної людини, її ментального, психічного і фізичного розвитку, формування спроможності до екобезпечної діяльності й активної участі в житті соціуму, країни тощо. Тому гуманізацією та гуманітаризацією вищої освіти у європейському контексті постає реалізація людиновимірно-орієнтованого навчання, спрямованого на гуманізацію соціального, соціально-політичного та соціально-культурного середовища, тобто

гуманістичні критерії процесу навчання, потрібні для розвитку творчих здібностей і навичок. Це передбачає реалізацію означених принципів від часу вступу до ЗВО, отримання доступу до освіти, у процесі навчання й до відновлення навчання через певний термін («навчання впродовж життя»).

За умов побудови Європейського простору вищої освіти саме гуманітаризація відзначається зорієнтованістю на формування світогляду, мислення суспільства, стимулювання до особистісного розвитку. В інформаційному суспільстві освіта є ключовим елементом розвитку, полем формування нових гуманістичних взаємин, а система освіти потребуватиме уваги та вдосконалення [81, с. 177].

Мета ж гуманітаризації полягає в забезпеченні підготовки особистості до ефективного існування в умовах змінюваності та невизначеності, сприянні формуванню навичок оцінювання проблем і вмінь їх раціонально розв'язувати, стимулюванні потреб продуктивного творчого характеру [81, с. 178].

Спрямованість гуманітаризації вищої освіти передбачає зближення освітньої діяльності та суспільних потреб, модернізацію системи вищої освіти, визначення напрямів і засобів розвитку.

Гуманітаризація вищої освіти в Європі відзначається високою якістю, системним зв'язком освіти й науки, прагненням подолати відчуження гуманітарних, природничих і точних наук, реалізацією мегадисциплінарних підходів в освіті.

Вищу освіту збагачують шляхом раціонального синтезу методів і форм пізнавальної діяльності, набуттям фундаментальних міждисциплінарних знань і вмінь розуміння та прогнозування соціальних процесів. Модернізація змісту вищої освіти, уведення нових наукових знань сприяє взаємозбагаченню гуманітарної та природничої компонент.

Заходи з реформування гуманітарного складника вітчизняної вищої освіти розпочали вживати в середині 80-х років ХХ ст. і націлювали на деідеологізацію навчального процесу без залучення ґрунтовних принципів і наукового забезпечення. Процеси реформування зводили до перегляду змісту гуманітарних

дисциплін і зменшення їхнього обсягу в навчальних планах ЗВО. На середину 1990-х років припало зародження нової системи гуманітарної освіти, що складалася із семи навчальних дисциплін. Надалі позитивну роль у процесі гуманітаризації відіграло впровадження наприкінці 90-х років ХХ ст. і на початку нового тисячоліття державних стандартів вищої освіти, які містили перелік чітко визначених дисциплін соціально-гуманітарного блоку та кількість годин, призначених на їхнє вивчення. Гуманітарний складник зміцнив взаємозв'язок із природничими, технічними та технологічними напрямками освіти і складався з одинадцяти дисциплін. Зрозуміло, що вектором гуманізації та гуманітаризації вищої освіти в Україні виступало подолання кризи в системі освіти, основна причина якої – втрата ціннісних аспектів.

Аналіз європейської освітньої практики дає підстави констатувати, що останній притаманні побудова нової архітектури системи вищої освіти з орієнтиром на взаємоінтеграцію, наближення до спільної структури кваліфікацій і циклів навчання, мобільність, соціокультурна роль освіти, ідея навчання впродовж життя, збалансований розвиток, упровадження національної системи кваліфікацій, стандартів і принципів, формування гуманістичних цінностей на основі принципів гуманізації та гуманітаризації, глобалізації й інтеграції.

Європейська практика не має єдиного тлумачення понять «гуманізація» та «гуманітаризація» вищої освіти, водночас у документах фігурують чіткі дефініції таких термінів з огляду на практичну та теоретичну орієнтацію освітньої системи, спрямовану на соціалізацію індивіда, її розвиток і формування як активного учасника в житті соціуму, держави.

Правова освітня система Європи в аспектах гуманізації та гуманітаризації вищої освіти базована на принципах світових конвенцій про права людини, актах ЮНЕСКО в умовах розгортання Болонського процесу й інших євроінтеграційних явищах. Українська освіта для досягнення відповідності тенденціям розвитку європейського освітнього простору та викликам суспільства зобов'язана реалізовувати концепції гуманізації та гуманітаризації вищої освіти шляхом запозичення європейського досвіду.

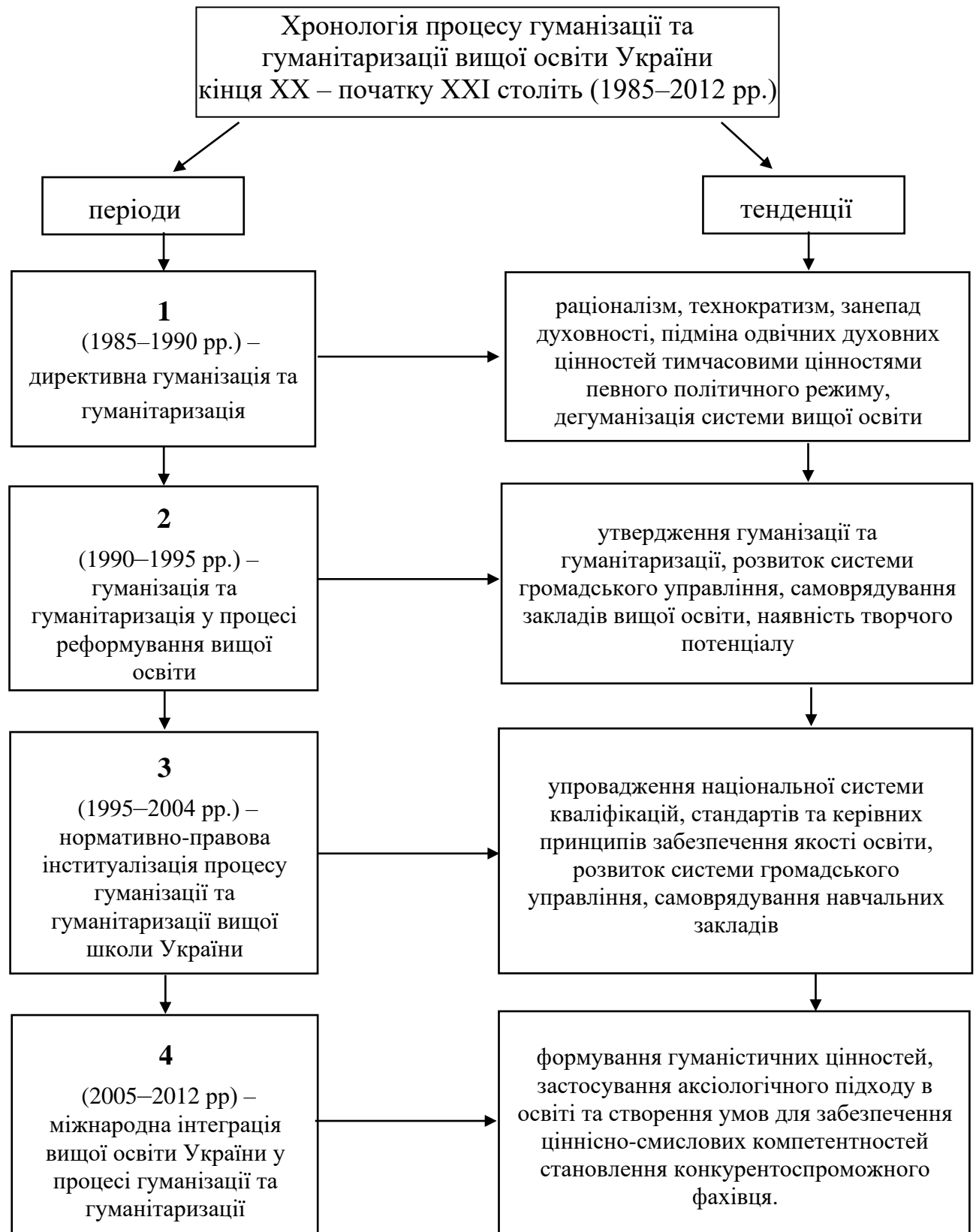

Рисунок 1. Періоди і тенденції у практиці гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця XX – початку XXI століть (1985–2012 рр.)

Джерело: власна розробка

«Від стану освіти і науки та від ефективності державної політики у цих сферах залежить виконання завдання консолідації українського суспільства, формування єдиного гуманітарного, інтелектуального, інформаційного і культурного простору, залежить те, чи зможе Україна посісти гідне місце в сучасному світі» [23].

Термін «гуманізація вищої освіти» – багатовимірний, тобто об'єднує зміст освіти, способи її здобуття, системні завдання, кінцеву мету, міру доступності, можливість вільного доступу тощо, а гуманітаризація як засіб глобальної гуманізації суспільства передбачає насамперед розв'язання проблем розвитку техногенної цивілізації.

Проведений аналіз не вичерпує задекларовану в дисертації проблему, а тому дослідження передбачає комплексне вивчення історичного аспекту сутності, напрямів, шляхів, технологій реформування системи вищої освіти України, впровадження у вищих навчальних закладах принципів гуманізації та гуманітаризації наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть (1985–2012 рр.).

Найбільш очевидними тенденціями означеного періоду стали: формування гуманістичних цінностей, застосування аксіологічного підходу в освіті та створення умов для формування ціннісно-сміслових компетентностей становлення конкурентоспроможного фахівця.

Як підсумок вищенаведеного матеріалу підрозділу констатуємо, що процес гуманізації та гуманітаризації системи вищої освіти в Україні на вказаному хронологічному зрізі тривав на ґрунті загальнолюдських та українських ментальних цінностей, концентр яких – демократія і гуманізм, що постають об'єктивною потребою сучасного інформаційного суспільства.

2.3. Інноваційні технології у практиці функціонування вищої освіти в аспекті її гуманізації та гуманітаризації

Пропонований підрозділ дисертації присвячений обґрунтуванню практичних аспектів організації й упровадження особистісно зорієнтованої технології навчання під час викладання соціально-гуманітарних дисциплін у

вищій освіті наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть (1985–2012 рр.).

Термін «інноваційні технології» є широко застосовуваним у вищій освіті, проте визначеним неоднозначно. Одні вчені – Б. Гершунський, В. Гінецінський, С. Гончаренко, І. Зязюн та ін. – потрактовують поняття «інноваційні технології» як нагально потрібне, продиктоване об'єктивними вимогами впровадження у практику прийомів, способів педагогічних дій і засобів, що охоплюють увесь педагогічний процес, а інші – Г. Кедрович, В. Краєвський, І. Лернер, О. Пехота, О. Пометун, С. Сисоєва – як комплексний, інтегрований процес, що охоплює суб'єкти, ідеї, способи організації інноваційної діяльності та забезпечує результативність нововведення.

Зазначимо, що інколи інноваціями вважають не лише новостворені засоби, а й певні сутнісні зміни, що набувають вияву в новому способі діяльності, стилі мислення та зазнають змін як процес навчання, характер взаємодії його учасників.

У контексті вищенаведеного наголосимо, що в досліджуваний період (1985–2012 рр.), особливо на його початку, у 80-х роках ХХ ст., поставали очевидними ознаки децентралізації та часткової демократизації вищої освіти, гуманізації процесу навчання, певної його індивідуалізації. Цей період ознаменувала поява значної кількості «інноваційних розробок» (посібників, підручників, методичних рекомендацій), хоча не всі належної якості, що негативно відображалось на можливостях застосування [70]. Тому на противагу вищезначеному баченню інновацій актуалізується питання впровадження в системі вищої освіти України інноваційних технологій зі здобуттям державного суверенітету з 1991 року.

Відзначаємо, що актуальність проблеми впровадження інноваційних технологій у практику роботи вищої школи посилюють потреби її модернізації, підвищення якості освітнього процесу. Тому досліджуваний період прикметний інтенсивним упровадженням у ЗВО України інноваційних освітніх технологій, а саме – особистісно-зорієнтованого навчання як прогресивної технології.

Основна відмінність педагогічних інноваційних технологій від

традиційних полягає в тому, що йдеться про *якісно нову сукупність форм, методів і засобів, які використовують у ЗВО для більш раціонального й ефективного навчання студентів* [5]. *Особистісно-зорієнтована технологія* має вагомe значення для процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти, позаяк охоплює чітко виокремлену мету, принципи, методи та прийоми оптимізації освітнього процесу. Саме це, на наше переконання, у ході вивчення ролі та місця інноваційних технологій у процесі гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України аналізованого періоду уможливило констатацію пріоритетності серед таких *особистісно зорієнтованої технології*.

У наковій спільноті всебічно обґрунтовано згадану технологію [320, 323], зокрема осмислено: окремі психолого-педагогічні особливості особистісно-зорієнтованої технології навчання (К. Абульханова-Славська, О. Асмолов, Г. Бал, І. Бех, Є. Бондаревська, В. Давидов, В. Моляко, А. Петровський, В. Рибалка, В. Столін, В. Татенко, Т. Титаренко, І. Якиманська); філософсько-педагогічні аспекти (С. Гончаренко, І. Зязюн, О. Киричук, В. Кремень, С. Подмазін, О. Савченко й ін.).

Вищеназвані й інші вчені виявляють *одностайність* у визначенні особистісно-зорієнтованої технології однією із провідних засобів гуманізації освіти. Прикметно, що в досліджуваний період (1985–2012 рр.) предметом пильної уваги науковців виступали філософсько-педагогічні основи особистісно-зорієнтованого навчання (І. Зязюн, В. Кремень, С. Сисоєва й ін.), особливості особистісно зорієнтованої освіти (С. Гончаренко, О. Савченко й ін.), технології особистісно зорієнтованого навчання (Є. Бондаревська, В. Сериков, І. Якиманська й ін.), порівняльний аналіз традиційного й особистісно зорієнтованого навчання (О. Виговська, С. Рудаківська й ін.). Задекларовану в дисертації проблему опрацьовували відомі українські психологи (Г. Бал, І. Бех, В. Моляко й ін.). Так, І. Бех прерогативою особистісно зорієнтованого навчання визнає людину, «навколо якої ґрунтуються всі інші суспільні пріоритети» [18, с. 14]. Незважаючи на значну кількість опублікованих розвідок, проблема гуманізації освітнього процесу у вищій школі засобами особистісно

зорієнтованого навчання не набула належного відображення у науковій літературі, що додає їй актуальності й у контексті вивчення гуманізації та гуманітаризації вищої освіти.

Упродовж періоду 1985 – 2012 рр. дослідники виявляли значний інтерес до обґрунтування основ згаданої технології. Тому в дослідженні акцентовано на її характеристиці як однієї із перспективних технологій, використовуваних у гуманізації вищої школи. До прикладу, вивчаючи проблему практичного втілення такої технології, В. Бучківська [22] справедливо, на нашу думку, зауважує, що реалізація особистісно зорієнтованого підходу впродовж навчання у ЗВО потребує забезпечення певних умов, серед яких:

1) здатність студентів до саморефлексії, розвиток умінь і навичок критичного самооцінювання та вільного вибору засобів і способів самореалізації;

2) практикування діалогічних форм і методів педагогічної взаємодії на основі поваги та гідності студентів;

3) формування емпатійного взаємсприйняття всіх учасників педагогічного процесу ЗВО, створення гуманістично зорієнтованого освітнього середовища [22].

Під час розгляду методології згаданої технології автор визначає освітній процес ЗВО як такий, що базований на особистісно орієнтованому підході та вимагає від усіх його учасників дотримання певних принципів, а саме:

1) принципу значущості іншої людини, її самоцінності та неповторності;

2) принципу пробудження самоусвідомлення (позитивних якостей, недоліків тощо);

3) принципу продукування моральних знань, сутність якого полягає в такій організації освітнього середовища, за якої всі знання, здобуті в ході навчання, набувають реалізації у практичному досвіді;

4) принципу забезпечення свободи вибору: неповторність, особливість тієї чи тієї особистості має вияв саме в її виборі – видів, темпу, середовища діяльності, джерел інформації тощо;

5) принципу особистісного впливу педагога на формування особистості студента системою власних цінностей, світоглядом, характером, звичками, способом спілкування [22, с. 5].

Відтак особистісно зорієнтована технологія навчання передбачає набір ситуацій, коли студент творчо знаходить вихід із них, адаптує їхнє вирішення до своїх задумів, інтересів і критично їх оцінює [4].

Особистісно зорієнтоване навчання забезпечує перетворення студента із пасивного спостерігача на активного суб'єкта засвоєння знань і досвіду. Тому педагог ЗВО, під час організації навчання за цією технологією, повинен брати до уваги гуманістичні принципи, створювати умови особистісно зорієнтованого навчання й орієнтуватися на такі методичні рекомендації:

- у ході організації навчальних занять намагатися стимулювати особистісне саморозкриття, рефлексію особистого досвіду студентів;
- зацікавлювати змістом навчання та процесом здобуття знань;
- широко практикувати діалогічні форми інтерактивного навчання, надавати змогу вільного самовираження у вербальному й невербальному аспектах із дотриманням культури спілкування;
- застосовувати роздатковий матеріал, технічні засоби навчання;
- справедливо оцінювати результати навчання, залучати до самооцінювання;
- практикувати суб'єкт-суб'єктну взаємодію у взаєминах викладача та студента, сприяти гнучкості й варіативності навчання;
- вдаватися до індивідуалізації та диференціації навчання для розвитку студентства за індивідуальними траєкторіями з огляду на їхні культурні потреби та творчі здібності;
- схвалювати творчі прагнення студентів до пошуку авторських способів виконання завдань на основі їхнього самоаналізу та колегіального оцінювання;
- пропонувати студентам фрагменти ділових ігор, альтернативних способів вирішення тих чи тих ситуацій, дискусійних питань для більшого самовираження;

– постійно контролювати темп заняття, чіткість виконання завдань студентами з увагою до їхніх інтересів, можливостей, рівня засвоєння навчального матеріалу.

Загалом згадана технологія уможлиблює реалізацію переваг гуманістичного навчання у вищій школі, позаяк сприяє виведенню міжособистісних взаємин усіх учасників педагогічного процесу на суб'єкт-суб'єктний рівень, що забезпечує налагодження між ними партнерських стосунків. Таке перетворення можливе лише за умов наявності відповідної позиції викладача та його готовності до послугування інноваційними методиками гуманно-центрованої спрямованості.

Проблеми впровадження вказаних технологій у практику ЗВО тривалий час залишаються дискусійними в українському науковому середовищі. У педагогічних колах уже досить довго триває обговорення доцільності використання означеної технології у вищій школі, проте вона так і не набула достатнього поширення в особистісно-зорієнтованому навчанні та формуванні індивідуальної освітньої перспективи здобувачів освіти [220].

Упродовж досліджуваного періоду ставлення до застосування особистісно зорієнтованої технології в ЗВО було різним. Так, у радянську епоху проблема формування моделі особистості радянського фахівця традиційно перебувала під контролем держави й поставала предметом активного вивчення радянськими вченими-педагогами на основі принципів філософії марксизму-ленінізму. Важливо, що до початку «перебудови» було сформовано чітку політику становлення всебічно розвиненої особистості фахівця, а вчені наполегливо розробляли цю ідею, пропонуючи різні підходи до її втілення. Такі кроки відповідали державній політиці, яку обґрунтовували радянські ідеологи. Освітню парадигму та технократичний підхід до формування образу фахівця вищої школи ідеалізувало радянське керівництво, а в умовах «холодної війни» протиставляло капіталістичному світу, що перебував у «кризовому» стані, зокрема й в освіті [314].

У ході дослідження виявлено, що особистісно зорієнтований підхід

ґрунтується на методологічних принципах гуманістичної психології, засадничими положеннями якої є: самоцінність особистості, глибока повага та емпатія до неї, увага до її індивідуальності, розвиток особистісних цінностей.

Тому психолого-педагогічна література пропонує бачення особистісно зорієнтованого навчання, що постає на фундаменті теорії діяльності, за якою індивід засвоює зміст і способи діяльності шляхом вияву власної активності [220, 326].

Підтримуємо висновки Т. Шепеленка [310] про те, що «оволодіння способами навчальної діяльності створює для студентів можливості для самовизначення та самореалізації в процесі пізнання. За таких умов студент стає ключовою фігурою, активним «учасником навчально-виховного процесу, здатним здійснити на нього суттєвий вплив, перебудувати його у відповідності з проблемами своєї особистості, інтересами саморозвитку» [310, с. 17].

У значному переліку теоретичних концепцій особистісно зорієнтованого навчання, передусім, на виокремлення заслуговує психолого-дидактична концепція І. Якиманської [320, 323] та дидактична модель особистісно зорієнтованої освіти В. Серикова [23] як такі, що найбільше співвідносні з новими потребами освіти [332].

Солідарні із твердженням І. Якиманської [320], яка наголошує, що особистісно зорієнтоване навчання створює умови для саморозвитку [229, с. 31].

У контексті пропонованого дослідження присутнім видається осмислення моделі особистісно зорієнтованої освіти В. Серикова [235]. Підґрунтям моделі автор обрав ідею створення особистісно зорієнтованих ситуацій (навчальних, пізнавальних, життєвих), що припускають самореалізацію особистісних спроможностей здобувачів освіти [235]. В. Сериков [234] розробив педагогічну технологію створення ситуацій, які детерміновані ідеєю реалізації: життєвого контексту, діалогічності та рольової взаємодії її учасників. У педагогічній діяльності, як стверджує автор, особистісний підхід, як і індивідуальний, передбачає увагу до особливостей студента, проте відрізняється від останнього тим, що метою особистісно зорієнтованого підходу є розвиток індивідуальності

студента, а метою індивідуального – засвоєння студентами знань, умінь і навичок, обов'язкових для кожного. Тому особистісно зорієнтований підхід сприяє розвитку яскравого й індивідуального, а індивідуальний підхід – спрямований на формування соціально-типового. Цей принцип відображає важливу відмінність згаданих підходів [234, с. 306].

З огляду на вищевикладене зазначимо, що носієм конкретних нововведень мислиться викладач. Тому впровадження інноваційних педагогічних технологій неможливе без інноваційної спрямованості педагогічної діяльності, що також вимагає гуманізації.

Погоджуємося із твердженням А. Сущенко [235], що гуманістично-педагогічна діяльність – «це активна гуманістично спрямована самореалізація педагога у вільному виявленні ним людяності у почуттях, свідомості та професійних діях з метою гармонійного всебічного розвитку і саморозвитку, унікальності і своєрідності суб'єктів педагогічного процесу» [235, с. 49].

Варто визнати особливо справедливими концептуальні положення відомого психолога І. Беха про те, що «створення викладачем сприятливих умов для розвитку, саморозкриття, самоутвердження кожної особистості, що потребує організації діяльності, спрямованої на усвідомлення вихованцем себе як особистості, на його вільне і відповідальне самовираження» [18, с. 197]. У контексті вищезначеного зазнають змін рольові функції викладача вищої школи до набуття ним статусу посередника, консультанта, партнера, який супроводжує активну пізнавальну діяльність студентів. Тим самим викладач займає позицію порадики, помічника у здобутті освіти студентами.

Педагог повинен опанувати методику особистісно зорієнтованого навчання у ЗВО: з огляду на реалізацію навчання на основі власної активності студента завдання викладача полягає в тому, щоб ненав'язливо контролювати хід його навчальної діяльності, організувати самостійну пізнавальну діяльність, навчати самостійно здобувати знання та застосовувати їх на практиці. Задля цього викладач повинен добирати методи, технології навчання, які б не так давали змогу засвоювати готові знання, як набувати потрібні знання самостійно, із

різних джерел, формувати власну точку зору, виробляти вміння аргументувати, оперувати раніше здобутими знаннями для отримання нових. Педагогу ЗВО варто брати до уваги засоби стимулювання навчальної діяльності студентів з огляду на таку гуманістичну функцію, як надання студентові впевненості у власних силах [185]. Для впевненості людини в успішності майбутньої діяльності має особливе значення позитивний досвід попередньої аналогічної діяльності, тому, організуючи навчальну діяльність студентів, викладачеві потрібно давати студентам посильні завдання, поступово ускладнюючи їх. Це забезпечуватиме створення ситуації успіху та посилюватиме гуманістичну основу навчання.

Аналіз практики досліджуваного періоду розкриває те, що використання особистісно зорієнтованої технології, обґрунтованої вітчизняними науковцями, складає певне методичне підґрунтя сучасної гуманізації та гуманітаризації вищої освіти: особистісно орієнтована технологія сприяє втіленню гуманістичної спрямованості навчально-виховного процесу, найважливішими цілями якого залишаються якісна професійна підготовка, формування гармонійно розвиненої особистості з огляду на індивідуально-особистісні здібності та властивості; на тлі інтеріоризації важливого значення набувають персоніфікація, прагнення до самоактуалізації, самореалізації й інші внутрішні механізми індивідуального саморозвитку особистісних здібностей кожного здобувача знань.

Отже, впровадження особистісно зорієнтованої освітньої технології у процес викладання дисциплін соціально-гуманітарного циклу у вищій школі обґрунтоване змістом сучасного етапу формування національної системи освіти, характером майбутньої професійної діяльності студентів. Таке навчання сприяє якісному засвоєнню навчального матеріалу, вихованню духовно багатой, національно свідомої особистості українського громадянина, суб'єкта повноцінної суспільної життєдіяльності.

Визначаючи пріоритетним особистісно зорієнтований підхід, наголошуємо на його впливі на всю вищу освіту: мету освітньої діяльності; змістові освітні компоненти; технологічний процес й методику навчання. Оскільки підвалинами

особистісно-зорієнтованого підходу у вищій освіті мають слугувати положення гуманістичної педагогіки, зацікавленість науковців теоретико-методологічними засадами особистісно-зорієнтованого навчання постійно зростає. Означена проблема демонструє логіку розв'язання в руслі інтегративного наукового підходу, що передбачає залучення фахівців різних галузей гуманітарної науки, як-от: філософів (Г. Васянович, І. Зязюн, В. Кудін), психологів (І. Бех, Г. Бал, В. Рибалка, С. Максименко, В. Семиченко), педагогів (О. Пехота, С. Сисоєва). Посутнім видається звернення до досвіду зарубіжних дослідників особливостей упровадження особистісно зорієнтованого навчання (Д. Мілікен, Ч. Купісевич, А. Харгрівз та ін.).

Таблиця 1

Структурно-організаційна модель особистісно-орієнтованої технології освітнього процесу на засадах гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України (узагальнений досвід історико-педагогічного дослідження практики періоду 1985–2012 рр.)

Етапи освітнього процесу	Педагогічна мета		
	Завдання проектування	Шляхи реалізації проекту	Завдання гармонізації міжсуб'єктної взаємодії
дидактично-смісловий	визначення умов ефективного особистісно-зорієнтованого навчання, ціннісних орієнтацій та пізнавальних потреб студента	настанова щодо набуття досвіду, внутрішнє спонукання студента до навчальної діяльності	умотивований пошук студентами наукових шляхів, розв'язання особистісно-значущих проблем та їхнє осмислення
процесуально-змістовний	визначення психолого-педагогічних умов пізнавальної діяльності студентів	психологопедагогічний супровід студентів в актуальному проблемному полі	актуалізація безперервного пошуку студентом індивідуальних траєкторій засвоєння змісту навчання

Продовження таблиці 1

ціннісно-визначальний	визначення ціннісної готовності й здатності до ефективної освітньої діяльності студента до взаємодії з викладачем	позитивна емоційнопсихологічна атмосфера суб'єкт-суб'єктних зв'язків, зацікавлення студента змістом навчання	особистісний взаємоінтерес викладача та студента у творчій співпраці
пошуково-актуалізаційний	актуалізація форм і методів оцінювання та самооцінювання, самоаналізу та контролю в навчанні	педагогічне стимулювання пізнавальної активності студентів	пошук студентом нових контекстів ситуативного використання набутих знань
рефлексивно-ситуативний	обґрунтування умов формування настанов і переконань студентів на основі засвоєння знань, норм, цінностей, ідеалів	створення під час занять ситуацій успіху на основі творчої рефлексії та взаємодопомоги	подальший розвиток позитивної «Я–концепції» студента із властивою самоповагою, самоствердженням
духовно-творчий	створення програми гуманізації взаємин у системі «особистість – колектив»	створення умов для самореалізації студента на основі творчого ставлення до змісту освітнього процесу	пошук студентом шляхів духовного самовдосконалення

Джерело: власна розробка

І вітчизняні, і закордонні науковці виявляють однаковість у тому, що особистісно зорієнтоване навчання має значні перспективи в аспекті гуманізації та гуманітаризації освіти, формування світоглядних цінностей і орієнтацій на основі власного світосприйняття та світобачення.

Особистісно зорієнтоване навчання уможливорює всебічний розвиток студента, прищеплення самостійності, ініціативності, відповідальності, критичного мислення й інших особистісних якостей. В умовах ЗВО студент

перестає бути пасивним об'єктом навчання, а займає позицію активного засвоювача знань, результатом чого стає підвищення рівня його самопізнання, самоосвіти, самовиховання, саморозвитку. Йдеться про вияв власної самобутності й індивідуальності, нарощування найкращих людських особливостей характері та якостей, що стануть надійною опорою у майбутній життєдіяльності.

У контексті аналізу згаданої технології навчання у ЗВО суголосно висновкам С. Подмазіна [185] ствердимо про те, що основна мета особистісно зорієнтованої освіти постає психолого-педагогічною супровідною підтримкою людини, сприяння розвитку її можливостей до «самореалізації, саморозвитку, адаптації, саморегуляції, самозахисту, самовиховання, що є необхідним для становлення самобутнього особистісного образу й діалогічного, безпечного способу взаємодії з людьми, природою, культурою, цивілізацією» [185, с. 142].

Отже, матеріал підрозділу дає змогу констатувати, що базисом інноваційної особистісно зорієнтованої технології є гуманістичні засади, що увиразнює доцільність її застосування у процесі гуманізації та гуманітаризації української вищої освіти.

2.4. Рекомендації для практики гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України

Матеріал підрозділу 2.3 про особистісно зорієнтовані технології потребує доповнення шляхом розроблення методичного супроводу та рекомендацій для практики гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України, що й обрано метою пропонованого підрозділу.

Виклад методичних рекомендацій, укладених на засадах вивчення передового та масового досвіду гуманізації та гуманітаризації вищої освіти впродовж досліджуваного періоду, на нашу думку, варто розпочати із порад для викладацького складу ЗВО. Йдеться про професійну спроможність та особистісні якості педагогів вищої школи.

У напрацюваннях науковців доведено, що визначальними особистісними

якостями викладача вищої школи, без належного рівня розвитку яких він не опанує технології особистісно зорієнтованого навчання, є такі, як: сформоване ціннісне ставлення до особистості студента, його розумового й духовного розвитку; толерантність, щирість і відкритість у стосунках; знання та прийняття принципів педагогічного гуманізму; оперування інноваційними педагогічними технологіями; уміння створювати та постійно збагачувати культурно-інформаційне та предметно-розвивальне освітнє середовище й ін. [149].

У методичному контексті для особистісно зорієнтованих технологій навчання у вищій школі властиві:

- інваріантність методичних прийомів, що активізують інтелектуально-творчу діяльність здобувачів освіти;
- зрозумілість цільових завдань і мети навчальної діяльності;
- чіткий добір і комплектування кейсів навчальної інформації для імітаційно-ігрової та проблемно-ситуаційної моделей;
- синтез різноманітних видів навчання (проблемного, програмованого, ігрового, діалогічного, модульного й ін.);
- опора на самореалізацію й самоактивацію студентів;
- широке практикування індивідуально-творчої участі кожного студента;
- активний пошук виходу із проблемних ситуацій;
- опора на творчий потенціал, індивідуальні можливості та здібності студентів;
- педагогічна взаємодія, співпраця та співтворчість у системі стосунків «викладач – студент»; свобода вибору ролей, завдань-ситуацій і забезпечення кожному студенту успіху в навчальному процесі [149].

Використання особистісно зорієнтованої технології вимагає від викладацького складу ЗВО вміння вирішувати такі питання:

- установлювати послідовність, зміст гуманітарних дисциплін у вищій школі;
- наповнювати новим змістом гуманітарні дисципліни у ЗВО, з'ясувавши їхнє місце серед нормативних, вибіркокових дисциплін і дисциплін, які підлягають

додатковому вивченню;

– забезпечити розвиток системи особистісно зорієнтованої освіти для стимулювання інтелектуального розвитку студентів.

Виконання переліку таких завдань потребує від ЗВО пошуку відповідей на низку запитань, які стосуються:

– актуальності, якості програм освітньо-професійної підготовки у ЗВО, що полегшує випускникові пошук роботи й адаптації до сучасних соціальних стандартів, зокрема в його регіоні;

– можливості здобуття студентом додаткової освіти під час навчання в університеті; сприяння цим його подальшій кар'єрі та можливостям знайти роботу на регіональному ринку праці;

– культури, етики ділових стосунків, соціально-психологічного клімату в університетському середовищі, що далі буде підлягати впровадженню на місці роботи;

– соціального, ділового іміджу ЗВО, іміджу його персоналу, привабливості ЗВО як інтелектуального та духовно-просвітницького центру в регіоні.

На основі вивчення накопиченого до сьогодні досвіду пропонуємо для педагогічних працівників ЗВО практичні рекомендації та пропозиції щодо впровадження особистісно зорієнтованої технології навчання в освітній процес гуманізації та гуманітаризації вищої школи, які охоплюють:

– запровадження гуманістичних традицій взаємин усіх учасників педагогічного процесу на основі дружби, взаємоповаги, толерантності, взаєморозуміння;

– індивідуальний підхід до студентів, визнання розвитку кожного студента у власному темпі та з індивідуальними психофізіологічними відмінностями, здібностями та можливостями;

– виконання індивідуальних завдань на основі знання особливостей темпераменту, характеру, інтересів і потреб, мотивації навчальної діяльності студентів;

- організацію інноваційно-гуманістичного освітнього середовища;
- застосування інтерактивних форм навчання;
- розвиток ініціативи студентів у плануванні, організації та проведенні занять;
- використання методів заохочення та стимулювання навчальної діяльності;
- створення креативної атмосфери та ситуації успіху під час занять;
- сприяння кооперації, інтеграції, сумісному виконанню навчальних завдань для співпраці та самоуправління.

Реальні кроки на шляху гуманізації та гуманітаризації ЗВО передбачають:

- 1) розширення у навчальних планах обсягу гуманітарних дисциплін, наповнення їх темами, що сприятимуть формуванню гуманістичного світогляду студентів (змістову компоненту згаданих дисциплін мають складати питання особливостей людських взаємин у демократичному суспільстві, перспектив життя у співдружності європейських народів);
- 2) пропагування здорового способу життя та заохочення до фізичного й духовного самовдосконалення;
- 3) самоусвідомлення власної ментальності та національної самобутності на основі знання культурних народних традицій;
- 4) продуктивне засвоєння європейських мов шляхом мовної практики під час застосування різних форм обміну студентами, що увиразнює логіку запровадження широкої державної підтримки європейської та світової інтеграції студентів, програм взаємообмінів студентами);
- 5) творча робота над спільними проектами як перспективний напрям гуманітаризаційної співдружності із зарубіжжям унаслідок реалізації програм подвійного диплома, спільних наукових центрів, освітніх програм, які уможливають адаптацію українських навчальних планів, програм до європейських стандартів;
- 6) створення європейського інформаційного середовища на основі популяризації інформаційних ресурсів;

7) практика студентського самоуправління як засобу формування громадянської компетентності шляхом залучення студентів до організації громадських організацій, участі у волонтерській діяльності;

8) набуття студентом нагоди впродовж навчання у ЗВО не просто готуватися до майбутнього життя, а жити тут і тепер, виявляти свою громадянську позицію, формувати гуманістичні погляди, опановувати сенси демократичних норм людського співіснування;

9) можливість усвідомлення студентом упродовж навчання у ЗВО залежності успіху його майбутньої життєдіяльності, насамперед, від нього самого (тільки працею людина самоутверджується і досягає життєвого успіху).

Для ефективного виконання вищезгаданих завдань у кожному ЗВО видається доцільним створення комплексу супроводу студентів, усебічної допомоги в розв'язанні різних життєвих проблем.

Не менш вагомим є обсяг знань професорсько-викладацького складу ЗВО щодо теорії й практики процесу гуманізації вищої школи. Тому у методичному сенсі вимагає акценту розуміння педагогічними працівниками основних концептуальних положень, а саме:

1) гуманізація та гуманітаризація вищої освіти потребує від кожного педагога поширення й утвердження у педагогічному процесі гуманістичних принципів, зорієнтованих на виховання людяності, вияв любові, турботи про людське благо, поваги до людської гідності;

2) гуманізація освіти й духовність особистості відзначаються безпосереднім зв'язком;

3) повага й особисте сповідання загальнолюдських цінностей зумовлює відродження поваги до людини, її духовності, морально-етичних засад життя;

4) людина має поставати не засобом здійснення чужих ідей і планів, а господарем свого життя, суб'єктом власної життєдіяльності.

Загалом педагоги вищої школи як людино творці зобов'язані виконувати вагому місію шляхом особистісно зорієнтованої освіти, виховувати особистість як найвищу соціальну цінність. Пріоритетом для педагога повинно стати

олюднення виховного середовища у стінах ЗВО. За такого підходу гуманізація та гуманітаризація української вищої освіти мислиться системним і багатоаспектним педагогічним процесом, базованим на об'єктивній, соціально детермінованій вимозі формування морального, професійного й особистісного розвитку здобувача освіти.

Для практичної реалізації такого підходу потрібно сприймати студентів такими, які вони є, з усіма їхніми здобутками, водночас створювати умови для втілення принципів педагогічного гуманізму [244].

Педагогу вищої школи варто культивувати в собі терплячість, уміння не піддаватися роздратуванню через можливі негативні вияви студентів. Неприпустимим є перенесення на здобувачів освіти свого незадоволення світом, власним життям чи їхніми батьками. Гуманність педагога полягає не в тому, що він невимогливий, непослідовний, дає доручення і не перевіряє, а в тому, що ненав'язливо виховує студентів на позитивних прикладах, враженнях, почуттях.

Надзвичайно вагому роль у контексті гуманізації освітнього процесу вищої освіти відіграє оцінювання педагогом результатів виконання роботи студентів. У цьому контексті доречно пригадати слова видатного українського педагога В. Сухомлинського [244], який вважав, що «оцінка має яскраво виражений моральний смисл. У ній закладений стимул, під впливом якого в дитині повинне утверджуватися прагнення бути хорошою і не бути поганою. Завдяки оцінці дитині має бути не байдуже, якою людиною її вважають люди – працювитою чи недбалою» [244, с. 44].

Вагомим методичним аспектом аналізованої проблеми виступає визначення критеріїв і показників ефективності процесу гуманізації та гуманітаризації вищої школи України. За результатами проведеного дослідження рекомендуємо застосування таких критеріїв, як:

- 1) результат формування позитивного гуманістичного середовища та соціально-психологічного благополуччя здобувачів вищої освіти;
- 2) ступінь індивідуалізації та диференціації освітнього процесу з огляду на відмінності в освоєнні знань і психо-фізіологічних особливостей

студентів;

- 3) результативність освітньої діяльності здобувачів вищої освіти;
- 4) забезпечення індивідуальної траєкторії успіху кожного студента;
- 5) рівень розвитку особистісно зорієнтованого виховного середовища.

Згаданими критеріями доцільно послуговуватися для визначення рівня реалізації процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти, а саме: вищого, високого, середнього, низького й елементарного. Для розмежування згаданих рівнів варто оперувати ступенем утілення гуманістичних засад у різні сфери життя ЗВО. У такому вияві критерійна рівнева оцінка складається з таких показників, як:

- 1) елементарний рівень (недостатньо гуманізований педагогічний процес ЗВО);
- 2) низький (процес гуманізації та гуманітаризації відзначається лише певними позитивними змінами у взаєминах здобувачів освіти та педагогів);
- 3) середній (гуманістичні зміни відбулися не тільки у міжособистісному спілкуванні, а й у застосовуваних освітніх технологіях);
- 4) високий (процес гуманізації та гуманітаризації вищої освіти прийнято в діяльності ЗВО на концептуальному рівні, гуманітаризовано змістову та процесуальну компоненти освіти);
- 5) вищий (гуманізація та гуманітаризація вищої освіти притаманна практиці особистісно зорієнтованого виховного середовища ЗВО).

Відомо, що сучасні трансформації в системі освіти зумовлені соціально-економічними процесами в Україні, інформатизацією суспільства, впливом потреб ринку на професійну підготовку та діяльність фахівців.

З огляду на це реформування освіти, розвиток нової педагогіки пов'язують із формуванням вільної, активної, ініціативної особистості. Як відомо, трансформації в системі освіти відзначаються спрямованістю не лише на задоволення інтересів держави та формування особистості молоді за стандартами, а на розвиток реальної науки, вільної людини, її здібностей.

Найважливіші вимоги до розвитку освіти, зокрема вищої, у контексті

сучасних демократичних процесів наведено в додатках (див. додаток В).

Досягнення окреслених завдань можливе за умови зміни не тільки змісту вищої освіти, а й організації навчального процесу у вищій школі, під час якого кожен студент одержує змогу задовольняти власні освітні, професійні, особистісні потреби й інтереси; розвивати здібності, цілеспрямовано опановувати знання, уміння; усвідомлювати власну роль і відповідальність у діяльності, залежність її результатів від особистих зусиль і прагнень.

Прикметно, якщо викладач просто виступає агентом дій та ініціює власну активність, то студент виконує роль пасивного (реактивного) суб'єкта.

За умови, коли студент одержує повноваження у навчальному процесі, має змогу виявляти ініціативу, активність в організації діяльності, тоді стає активним суб'єктом, агентом дій у цьому процесі [133, с. 398–399].

У такому сенсі педагогічна взаємодія ґрунтується на співпраці, налагодженій підтримці рівноправних стосунків, прийнятті й розумінні кожного, організації діалогу. Рівноправність і партнерство суб'єктів навчального процесу у вищій школі спроєктовано на об'єднання викладача та студентів у спільноту, організацію взаємодіяльності із позиції «ми – разом».

Функції викладача та студента в організації навчального процесу мають свою специфіку й визначаються певною відмінністю так само, як педагогічна й навчальна діяльність. Тому їхні суб'єктні ролі в організації взаємодії також відрізняються. У руслі сучасних філософських підходів основна функція викладача полягає у забезпеченні суб'єктної ролі та позиції студента у навчальному процесі. Викладач налагоджує контакт зі студентами, демонструє довірливе ставлення до них, втілює демократичні принципи організації педагогічної взаємодії; організовує навчальний процес, забезпечує педагогічні умови, за яких студент формує вміння суб'єктної поведінки.

У партнерській взаємодії зі студентами викладач виконує функції організатора, опікуна процесу, від рівня облаштування якого залежать їхні суб'єктні властивості. Тому педагогічне керівництво у процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії зі студентами варто розглядати як педагогічний супровід, за

яким викладач скеровує студентів до виконання когнітивних дій, підтримує їх, висловлює власну думку як зворотний зв'язок щодо суджень, пізнавальних і практичних дій. Труднощі викладачів у ході організації педагогічної взаємодії можна пояснити залежністю її структури, особливостей від дидактичної мети, завдань, педагогічної ситуації.

Перерахуємо найважливіші ознаки педагогічного супроводу (педагогічного керівництва) викладача:

- організація діалогу зі студентами;
- зорієнтування та стимулювання студентів до усвідомлення навчально-пізнавальної мети;
- вибір і скерування студентів до застосування когнітивної стратегії виконання розумових і практичних дій;
- використання таксономії запитань, що спрямовують когнітивні, практичні дії студентів;
- дотримання міри втручання у процес навчально-пізнавальної діяльності студентів;
- підтримання самостійного, вільного міркування студентів.

Функції викладача та студента в організації навчального процесу, їхні суб'єктні ролі у міжособистісній взаємодії вирізняються специфікою та певною відмінністю. Під час організації педагогічної взаємодії викладач виконує функції організатора, арбітра процесу, в якому забезпечує належний рівень педагогічного керівництва, педагогічного супроводу студентів як суб'єктів навчально-пізнавальної діяльності.

Аналіз педагогічної теорії та практики вищої освіти дає змогу вважати одним із найбільш ефективних засобів формування досвіду творчої діяльності організацію реальних проблемних ситуацій, що можуть бути спрямовані на порівняння об'єктів і явищ; виявлення їхніх суттєвих ознак; установлення причинно-наслідкової залежності певного явища, що забезпечує вивчення, наприклад, рідного краю шляхом спостереження природних об'єктів та явищ, аналіз їхніх очевидних ознак, оцінювання таких ознак на підставі поставленого

запитання, ухвалення рішення, обґрунтування власної позиції із цього питання, переживання потреби у знаннях про описуваний об'єкт чи явище і, як наслідок, розуміння їхнього значення.

Вагомим напрямом гуманізації освіти є науково-пошукова діяльність студентів. Із власного досвіду відомо, що залучення майбутніх фахівців до виконання дослідницьких завдань із творчого пізнання найближчого навколишнього середовища може відігравати важливу роль у засвоєнні компонент змісту освіти за умови розроблення серії програм науково-дослідної роботи студентів.

Наукова діяльність ЗВО має сприяти обґрунтуванню ефективних шляхів і можливостей викладання гуманітарних дисциплін. Специфіка такого викладання полягає в тому, що гуманітарна освіта відзначається спрямованістю на особистісно культивовані особливості та якості здобувача освіти. Процес засвоєння гуманітарних знань суттєво відрізняється від засвоєння інших знань, оскільки він культурно-центрично зорієнтований і передбачає не лише опанування знань як таких, а насамперед, прищеплення ціннісних настанов студента шляхом впливу на його емоційно-чуттєву сферу, зміну світоглядних векторів.

Засвоєння гуманітарних знань позначається на появі патріотизму, моральності, відчуття краси і добра, співпереживання, емпатії. Такий вектор гуманітарної освіти, як розвиток здатності студента до самоаналізу, самосвідомості, саморефлексії, оцінювання фактів і подій навколишньої дійсності, зрештою призводить до окреслення його гуманістичної спрямованості.

Загалом гумано-центричний зміст гуманітарної освіти передбачає осмислення та прийняття культурних цінностей, а відтак формування «Я-позиції» студента. Прикметно, що процес формування останньої буває не прямолінійним, а суперечливим. Для посилення його ефективності педагогам вищої школи варто оцінювати психологічну готовність студентів до засвоєння гуманітарних знань, яка залежить від рівня підготовки студента ще до його вступу у ЗВО.

Зважаючи на те, що засвоєння гуманітарних знань вимагає значної самостійної роботи, морально-вольових зусиль студента, педагог вищої школи не може займати просто оцінювальну позицію, а зобов'язаний скеровувати самовираження та самореалізацію студента в гуманістичне русло. Позаяк це є набагато важчим за ретрансляцію знань, викладач мусить перебудовувати свою діяльність відповідно до вимог гуманістично-центрованої освіти.

Вагомі компоненти педагогічної діяльності викладача – це критерії та методологія оцінювання результатів навчальної діяльності студентів. Оцінювання має передбачати увагу до внутрішньої мотивації, а також бути стимулом до засвоєння знань, сприяти розвитку та гуманістичному формуванню світогляду студента. Водночас не йдеться про зникнення власне оцінки, навпаки – її важливість пов'язана з набуттям статусу ефективного шляху поєднання зовнішнього оцінювання викладача та самооцінювання студента.

Наголосимо, що гуманізація та гуманітаризація вищої освіти потребує принципових змін і роботи педагогів зокрема, і освітньої системи закладу вищої освіти загалом. На завершення розгляду напрямів гуманно-центрованої трансформації змісту форм і методів роботи у вищій школі назвемо декілька методичних вимог гуманно-центрично орієнтованого освітнього процесу ЗВО, серед яких:

1) визнання найважливішою змістовою компонентою освітнього процесу вищої школи гуманістично організованої життєдіяльності студентства, забезпечення сприятливих умов для їхнього особистісного розвитку, саморозвитку, самореалізації, підпорядкуванню якій мусить підлягати вся педагогічна система ЗВО (гуманно-центрична орієнтованість повністю залежить від дотримання в освітньому процесі рівноваги між сенсом та особливостями життя студентів і змістом педагогічного процесу);

2) забезпечення умов для вияву кожним здобувачем освіти власної індивідуальності в усіх формах життя ЗВО (освітяни повинні використовувати інноваційні особистісно зорієнтовані технології);

3) оцінювання результатів освітньої діяльності ЗВО за основним критерієм:

станом сформованості зрілої особистості випускника, адаптованого до самостійної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства (наявність адаптаційних можливостей визначає й успішність підготовки випускника ЗВО, і власне, його педагогічну діяльність; ефективність усього освітнього процесу ЗВО доцільно зрештою оцінювати за сформованістю гуманістичної самосвідомості випускника як самодостатньої особистості);

4) вибір як основи процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти налагодженої системи партнерських взаємин між студентами та педагогічним колективом на ґрунті потреб особистісно-гуманістичного розвитку студентів (цьому сприяють педагогічні технології та методики, що їх застосовують у педагогічній практиці освітнього закладу);

5) визначення успішності функціонування гуманно-центрично орієнтованого ЗВО з огляду на зміст базової культури та можливості педагогічного процесу, які «привласнюють» студенти.

Практична реалізація процесу гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої освіти передбачає, передусім, створення умов для самореалізації особистості студента, задоволення його освітніх потреб, розкриття творчих здібностей, професійного самовизначення, розвитку громадянських, моральних, інтелектуальних якостей, які забезпечували б йому соціальну захищеність, безпечне та комфортне існування.

Ефективними шляхами реалізації принципу гуманізації навчання виступають:

- формування надпредметного складника вищої освіти – досвіду творчої діяльності (шляхом організації реальних проблемних ситуацій і залучення студентської молоді до науково-дослідної, пошукової діяльності);

- застосування та поєднання активних форм і методів краєзнавчої роботи;

- розширення мотивації навчання, розвиток емоційно-особистісного ставлення студентів до здобуття знань унаслідок оптимального використання фахівцями-викладачами сучасних методик і технологій навчання (проблемної технології, методу проєктів, технології диференційного навчання, технології

організації самостійної діяльності, групової роботи, сучасних інформаційних технологій тощо).

Варто погодитися із твердженням І. Герасимової [44], яка зазначає, що «гуманістична спрямованість фахівців у вищій школі являє діалектичну єдність мотиваційно-ціннісних орієнтацій особистості, що засновується на... відповідних діях, на прагненнях до надбання знань, виявляється у ставленні до суспільства в цілому, до інших і до себе» [44, с. 66]. Нині фахівцям вищої школи варто працювати над зближенням культур, їхнім поєднанням у процесі виховання цілісної гуманістичної особистості, у якій суспільство побачило б саме таку людину-гуманіста.

Відтак гуманізація навчального спілкування, переважання діалогу, стимулювання внутрішньої активності здобувачів освіти, ситуації вільного вибору, природність і щирість педагогічних слів і жестів є обов'язковими умовами повноцінного навчання, виховання та розвитку кожного студента.

У ході професійної підготовки фахівців розв'язання проблеми гуманізації та гуманітаризації вищої освіти постає нагальним через вивчення та розвиток не лише окремих елементів особистості, а й їхніх системно утворювальних характеристик, орієнтованих на загальнолюдські цінності, що становлять зміст гуманістичної спрямованості особистості [44].

Вищим гуманістичним принципом соціального розвитку суспільства є ставлення до людини як вищої цінності буття, життя якої зорієнтоване на мир, свободу, справедливість, рівність і красу, злиття суспільних і особистих інтересів, створення умов для вільного розвитку кожної людини. *Саме взаємодія таких цінностей дала початок новому педагогічному мисленню, яке ґрунтується на ідеях гуманізму.* Фундамент філософії гуманізму – це людяність, людська особистість як виняткова цінність [196].

Практичне розв'язання проблеми гуманізації вищої освіти детермінує пошук шляхів *гуманітаризації змісту вищої освіти*, що виступає пріоритетним засобом реалізації культурологічного підходу. Під час підготовки фахівців у вищій школі не є бажаним перевантаження навчального процесу гуманітарними

предметами. Доцільно згадати проваріативну частину навчальних планів, за якими провадять підготовку будь-яких фахівців, до прикладу, з менеджменту, у вищій школі. Остання певною мірою дає змогу студентам (якщо вищий навчальний заклад не нехтує правами студентів) мати свободу вибору гуманітарних предметів, які б задовольнили їхні інтереси та потреби у певних гуманітарних знаннях.

Зосередження уваги на оптимальному поєднанні загальноосвітньої і професійної підготовки на основі міжпредметних зв'язків відіграє значну роль у навчальному процесі. Звернення до особистісного розвитку студента, його інтересів тісно пов'язане із *принципом персоніфікації*. Важливо, щоби студент розумів і сприймав людину як найвищу цінність. Реалізація такої ідеї припускає створення максимально сприятливих умов для розвитку здібностей і талантів особистості фахівців у вищій школі, його самоідентифікації та самореалізації.

Згаданий принцип у процесі підготовки фахівців у вищій школі набуває реалізації в руслі діяльнісного підходу. Посутнім принципом гуманізації освіти є *діалогізація*, яку реалізують у межах двосуб'єктного підходу. Якщо підготовка фахівців набуває ознак гуманізації, студент автоматично стає суб'єктом навчального процесу, закріплюючи наявність суб'єкт-суб'єктних зв'язків (навчальний процес – студент). Зміст таких зв'язків полягає у навчанні, яке зосереджене на студентові.

Принцип гуманізації – це *віра у позитивний потенціал студента*. Гуманізація професійної підготовки фахівців у вищій школі спрєктована на усвідомленість мотивів [196]. Активне, продумане залучення до мотиваційної бази студента потреб соціального успіху в суспільстві, на тлі тяжіння до знань і самовираження, робить процес навчання більш стійким. Мотивація постає результативним фактором, який забезпечує глибоке засвоєння потрібного навчального матеріалу з будь-яких дисциплін, зокрема економічних [196].

Іще одним украй раціональним кроком до розв'язання проблеми гуманізації професійної підготовки фахівців у вищій школі є *індивідуалізація процесу навчання*. Застосування індивідуального підходу мислиться

пріоритетною метою гуманізації. Тому освітній процес ЗВО варто провадити з увагою до особливого ставлення до особистості людини, вибудованого на гуманістичних засадах [196].

Якісна підготовка кваліфікованих фахівців у вищій школі передбачає побудову навчально-виховного процесу на гуманістичних принципах навчально-виховної роботи, зокрема йдеться про зв'язок її із життям, органічне поєднання вимог і довіри до особистості. Це можна вважати виявами низки важливих тенденцій – пошуків шляхів підвищення конкурентоспроможності вищої освіти, підготовки кадрів для суспільства знань і виконання планів сталого (збалансованого) розвитку, підтримання співпраці та мобільності (а також інших) із дотриманням засадничих принципів глобалізації, модернізації, інформатизації, інтернаціоналізації, інтеграції [55].

На основі узагальнення практики наукового пошуку шляхів гуманізації та гуманітаризації вищої освіти в учених студіях досліджуваного періоду уточнимо окремі авторські позиції дисертації.

Здебільшого науковці визначають змістову основу нової освітньої парадигми вищої школи XXI століття з огляду на її гуманістично-центровану спрямованість. Широке коло такого пошуку охоплює не лише виявлення особливостей гуманізації вищої освіти чи особистісно зорієнтованого навчання, а й розкриття гуманістичних засад виховання, діяльності міжособистісних стосунків учасників освітніх процесів, утілення гуманізму в управлінську сферу вищої освіти тощо. Це дає змогу стверджувати, що процес гуманізації та гуманітаризації постає реальністю. Беззаперечною у науці є й правомірність застосування відповідної термінології, що окреслює згаданий процес, який репрезентує найважливішу тенденцію розвитку сучасних освітніх систем [8].

Водночас, на нашу думку, вищеозначену прикметну особливість процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти не варто вважати достатньо вичерпною. Тому у пропонованій роботі акцентуємо на розгляді генези цього явища і як процесу, і як конкретної властивості освітньої діяльності ЗВО, що, фактично, видавалася традиційною іздавна. Під час такого осмислення постає

очевидним, що з найдавніших часів кожен етап історичного розвитку людства вирізнявся тими чи тими виявами й ознаками цього процесу, що увиразнює позитивні зміни в освіті, які він зумовив. Утвердженню гуманізму в освіті сприяли такі історичні епохи, як антична, Відродження, Просвітництво.

Зазначимо, що розвиток освітнього гуманізму мав форму не прямої висхідної лінії. Упродовж віків хід цього процесу зазнавав сповільнення чи пришвидшення з огляду на специфіку того чи того періоду історико-культурного розвитку суспільства. Саме в окреслений період формування вітчизняної вищої освіти (1985–2012 рр.) освітній гуманізм набув ознак ідеологічної спрєктованості освіти й утвердження на державно-правовому рівні. Однак доводиться констатувати, що й нині гуманістичні ідеали ще не повною мірою детермінують сутність розвитку вищої освіти, тобто, попри всі гуманістичні реформи та нововведення, стан вищої освіти є ще недостатньо наближеним до реальних потреб людини та суспільства. Пропоноване історико-педагогічне дослідження задекларованої в ньому проблеми дає змогу стратифікувати декілька детермінантів гальмування втілення процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти. Проаналізуємо їх.

1. Українська вища освіта на сьогодні, як і впродовж останніх століть, слугує в соціумі «кузнею кадрів». На тлі закликів до гуманістичних перетворень, які неодноразово регламентували державні документи про освіту на означеному в дисертації етапі, й до нині збережено державне регулювання функціонування ЗВО, зорієнтоване на підготовку фахівців для різних галузей народного господарства. Освітня політика щодо вищої школи не стала рушієм її гуманізації та гуманітаризації. Таке становище зумовлене об'єктивними причинами, що продиктовані станом економіки, яка потребує кадрового забезпечення фахівцями належної кваліфікації, та пов'язані зі збереженням орієнтації держави на кадрово-професійну функцію вищої освіти.

На сучасному етапі система вищої освіти майже повністю та навіть із надлишком задовольняє потреби економіки й українського суспільства (значна кількість підготовлених фахівців позбавлена зайнятості й тому знаходить роботу

за межами держави), проте державні чиновники ігнорують цю ситуацію. Як наслідок, на гуманітарному рівні ЗВО навчають студентів, фахівців, професіоналів, але не особистостей. І це – чи не найбільша втрата для суспільства, адже без уваги залишається основне джерело його розвитку – здібності та творча енергія людей. Зниження потенціалу розвитку окремих індивідів автоматично призводить до зменшення креативної здатності всього суспільства. Кадрово-професійна система освіти є антиособистісною, а відтак – антигуманною системою освіти, що стримує розвиток і індивіда, і суспільства.

2. Ще один гальмівний детермінант процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти – це зорієнтованість педагогів на надання знань, розвиток умінь, навичок, набуття компетентностей. Передавання знань від педагога до студента, їхнє засвоєння та систематизація самим студентом набувають вияву, зокрема, й у критеріях оцінювання та контролю всього навчання, мета яких – встановлення обсягу знань і навичок їхнього використання. На таких засадах постає оцінювання роботи освітніх закладів і педагогів, формулювання навчальних програм, розроблення й упровадження методик.

Знання студентів продовжують залишатися самоціллю роботи педагогів, що на практиці зумовлює дуалізацію навчання у вищій школі. Педагоги ЗВО, які обстоюють орієнтацію освітнього процесу передусім на знання, наголошують на їхній практичній значущості для майбутніх фахівців. Через сучасні соціальні виклики щодо особистісних кондицій моделі образу випускника така освіта не є практичною.

Світ зазнає змін шаленими темпами, і набуті знання швидко «старіють», так само як і вміння, навички, здобуті вчора, сьогодні вже не гарантують успіху у будь-якій галузі діяльності. Відтак, намагаючись запам'ятовувати та систематизувати інформацію, студенти докладають зусиль до того, що ніколи їм не знадобиться. Таке марнотратство часу та фізичних сил не принесе користі ні студентів, ні суспільству.

Проте в ракурсі гуманітаризації найбільшим негативом за такої ситуації є те, що знання як самоціль освітньої діяльності витісняють із неї власне людину.

Студенти перетворюються просто на інструмент досягнення абстрактних, у принципі, чужих їм завдань – виконання програми, засвоєння матеріалу, успішного складання теми. Різко суперечить гуманістичним принципам освіти виведення критеріїв оцінювання навчального процесу за рамки індивідуальних особливостей студента.

3. Оцінювання навчальних досягнень студентів майже не спроектоване на особистість, потреби її розвитку, прикметні особливості, внутрішню мотивацію тощо. Основою оцінювання навчання студента є сума знань, навичок, умінь, які застосовують до кожного студента як єдиний стандарт. Проте студенти різняться за своїми здібностями, схильностями, темпераментом, світосприйняттям тощо. Ці відмінності важливі, оскільки визначають специфіку формування особистості й автоматично ігноровані соціальним оточенням, а тому повинні бути взяті до уваги вищою школою як спеціалізованим і керованим соціальним інститутом навчання та виховання.

Серед антигуманістичних наслідків такої ситуації – штучне піднесення педагога над студентом, надання першому авторитарної влади. Саме педагог має значну змогу авторитарного тиску на студента, адже тримає в руках стандарт оцінювання студента і може застосовувати його, зважаючи на власне розуміння ситуації. Водночас студентові будь-який вплив на цей стандарт недоступний, тож він, по суті, опиняється у повній залежності від педагога.

4. Посутньо, що оцінюванню підлягає рівень знань, умінь студента, а не їхній вплив на його розвиток. Безумовно, це суперечить гуманістичному ідеалу: останній скеровує навчальний процес на максимальний розвиток особистості із залученням механізмів саморегуляції цього розвитку на рівні внутрішньої мотивації індивіда. Тому, в ідеалі, гуманістична вища школа повинна оцінювати й діяльність педагогів, і успіхи студентів під кутом зору розвитку здібностей, задатків, потенційних схильностей останніх.

На практиці ситуація має зовсім інакший вигляд. Насправді нинішня система оцінювання уможливорює ігнорування педагогом особистості студента. Оцінка продовжує залишатися зовнішньою щодо внутрішньої мотивації процесу

навчання, оскільки ніяк не пов'язана з механізмами саморозвитку. Водночас для студента вона мислиться зовнішнім механізмом примусу, мірилом стандарту, до якого потрібно пристосовуватися, навіть шляхом обмеження власних інтересів і потреб реалізації своєї особистості. Не навчальний процес для розвитку особистості, а особистість для навчального процесу – таке одне з найбільших антигуманістичних спотворень вітчизняної школи.

На нашу думку, основна методологічна помилка в такій ситуації – це уявлення про наявність якоїсь абстрактної суми знань, абсолютно індіферентної до потреб розвитку індивіда, якої повинна забезпечити вища школа. Розмови про абсолютний і гармонійний розвиток, на який начебто спрямоване таке навчання, є абсолютно безпредметними. Гармонійний розвиток – це не всезнайство, бо досягти такого можна навіть без спеціального опанування вузькопрофільних дисциплін. До прикладу, серед геніальних учених можна назвати імена й енциклопедистів, і тих, хто не мав значного обсягу знань, проте набув планетарного визнання. Гарантією успішності мислиться наполегливий розвиток власних здібностей, талантів, можливостей, а на цій основі повна особистісно-професійна відповідність.

5. У вищій школі сформовано образ позитивного студента як слухняного виконавця вказівок. Цьому сприяє постійна опіка педагогів і намагання всебічно контролювати та регулювати навчання у ЗВО. Тому для педагога найкращий студент – це той, який слухняний і виконує його вказівки: такого легше опікати. З ним не виникає жодних дисциплінарних проблем, а тому такому педагогові-опікунові не варто перейматися пошуком гуманістично спроектованих підходів до організації освітньої діяльності.

Зазначимо, що сучасна українська вища школа поки що працює всупереч природній схильності студентів до максимальної самостійності у процесі формування особистості. Посутньо, що більшість педагогів вважає вияви такої самостійності шкідливими, тому цілком свідомо вибудовують власну роботу в спосіб максимального обмеження свого як викладача контролю. Це абсурдно насамперед тому, що методи ненав'язливого контролю доцільно застосовувати

там, де це справді вкрай потрібно – у вирішальні моменти навчання, надавши перевагу самоуправлінню студентів, розвитку їхньої самостійності в ухваленні рішень.

Надмірна зарегламентованість тільки ускладнює контроль навчального процесу, часто провокує природний спротив і втрату інтересу студента до того, що йому рекомендовано для обов'язкового виконання, а під кутом зору гуманітарної педагогіки така втрата мотивації лише гальмує активність студента та значно обмежує його особистісну відповідальність за свої вчинки та дії.

6. У вищій школі педагог навчає студента, що є визначальною гранню навчального процесу. З'ясування форм, напрямів, методів, змісту навчання – абсолютно чи переважно мислиться прерогативою педагогічного колективу. Крайній варіант такої точки зору, далеко не рідкісний серед українських педагогів, полягає в тому, що студенти взагалі в усьому повинні підкорятися педагогам і не мають жодного стосунку до організації навчального процесу. Відтак продуктивна, творча взаємодія викладача та студента – це одна з найважливіших ідей гуманістично-центрованої педагогіки. Часто педагоги вищої школи вважають, що міркування студентів про прийоми та способи організації навчання у вищій школі не потребують серйозного сприйняття.

Дотримуючись думки, що педагог – основний у освітньому процесі ЗВО, забуваючи про те, що його постать створено для студентів й тому саме вони повинні мати змогу для розвитку самостійності, реалізації своїх інтересів. Відтак активна участь студентства в житті ЗВО мусить бути гуманістичною прерогативою освітнього процесу у вищій школі. Загалом якщо вища школа передбачає практичне втілення процесу гуманізації та гуманітаризації, то студентство тут повинне вступати прерогативою освітнього процесу.

Попри це, доводиться констатувати, що українська вища освіта ще дуже далека від орієнтації на потреби студента, а тим паче на організацію на співпрацю зі студентами для формування гуманно-центричних основ власної діяльності. Це слугує однією з причин відчуження студентів у навчальному процесі, що своєю чергою вимагає авторитарних методів управління та

комунікації учасників освітнього процесу.

Здебільшого педагогічні працівники вищої школи не надають належної уваги студентському самоуправлінню та самоврядуванню, яке відзначається формалізмом і не приносить користі у процесі формування гуманістичної свідомості здобувачів освіти.

Система управління вищою освітою в її різних вимірах і на відмінних рівнях, різновиди освітніх закладів і форм організації занять у них, зокрема й соціальна диференціація освіти, система організації освіти в окремому навчальному закладі та роль суб'єктів цього процесу, терміни навчання, механізми фінансового й управлінського впливу суспільства на освіту – ось основний, хоча й далеко не повний, перелік різноманітних граней освітньої діяльності, що мають організаційну природу.

Зазначимо, що під час окреслення загального напрямку гуманістичних змін і структурно-функціональних реформ у системі організації вищої освіти діють тотожні чинники, що й у ході визначення змісту вищої освіти. Втім потреба гуманізації організаційних засад функціонування вищої освіти постає більш очевидною порівняно з її змістовним складником.

Вищенаведений матеріал не означає пріоритет цієї грані освітньої діяльності ЗВО над іншою, однак організаційний складник, із усього комплексу багатоаспектної діяльності вищої школи, частіше підлягає регламентно-нормативним вимогам. Це увиразнює логіку звернення до простеження організаційних змін як вияву гуманно-центричної переорієнтації вищої освіти загалом. Передусім ідеться про демократизацію та плюралізацію освітньої системи ЗВО щодо форм організації навчання студентів.

На тлі фактичної відсутності будь-яких обмежень на форми власності вищого освітнього закладу, його тип, назву, організаційні основи навчально-виховного процесу, систему внутрішньошкільного розпорядку та міжособистісну комунікацію тощо постають очевидними інші проблеми. Останні стосуються матеріального забезпечення, підготовленості кадрів, соціального замовлення на ті чи ті види освітніх послуг, менталітету населення.

Гуманізація управління як напрям реформування української вищої освіти перспективна щодо інтеграції у світовий соціокультурний та освітній простір. Це передбачає зміни форм організації навчально-виховного процесу у вищих школах. Проте вивчення практичного досвіду переконує в тому, що більшість педагогів практикують традиційну лекційно-семінарську систему, модифікуючи її на свій розсуд і лад. У досліджуваній у дисертації період найбільш розповсюдженою формою із таких стало модульне навчання в різноманітних його варіантах.

Отже, розвиток педагогічних новацій української системи вищої освіти в сфері організації навчально-виховного процесу розгортається в руслі загального процесу гуманізації та гуманітаризації української освіти. Останні відзначаються спрямованістю на адаптацію конкретних форм навчання та виховання до потреб студента, його розвитку й особистісного формування. Найбільш пильну увагу нині звертають на розвиток активності студента, його ініціативності, формування внутрішньої мотивації у процесі навчання.

Саме ці критерії виступають підґрунтям вибору методик і загалом експериментальної діяльності багатьох ЗВО. Накопичений досвід уможлиблює вже зараз ставити питання про впровадження гуманно-центричних методик і форм організації навчально-виховного процесу у вищій школі та розроблення відповідних програм і на рівні окремих регіонів, і на всеукраїнському рівні.

Певні зрушення щодо активізації діяльності студентів притаманні й реформуванню організаційних засад функціонування освітніх закладів. Їхня переорієнтація на потреби розвитку студента й забезпечення відповідних екзистенціальних характеристик педагогічного середовища освітнього закладу відбувається з використанням традиційних для вітчизняної школи форм і студентського самоврядування.

Значне поширення останнього варто пояснювати, очевидно тим, що така форма активності студентів і увага до їхніх потреб адміністрації ЗВО та педагогічного колективу зазнає досить легкого впровадження організаційними методами та підлягає легкому контролю органами управління. Студентське

самоврядування справді постає масовим, водночас переважно формальним – якраз через можливість легкої перевірки його наявності чи відсутності, а не природи та характеру.

Загалом викладеного вище дає змогу зробити висновок, що без практичної реалізації процесу гуманізації та гуманітаризації української вищої освіти неможливий її прогрес у майбутньому відповідно до цивілізаційних сучасних викликів.

Висновки до другого розділу

У розділі проаналізовано особливості еволюції; схарактеризовано основні етапи, реформації та шляхи розвитку інноваційних технологій у практиці вітчизняної вищої освіти досліджуваного періоду, розроблено рекомендації в напрямі її гуманізації та гуманітаризації. Доведено, що у практичному сенсі реалізації змістовно-критерійної ролі процесу гуманізації та гуманітаризації в розвитку вищої освіти України не можна досягти шляхом механічного збільшення дисциплін гуманітарного циклу. У дослідженні гуманізація й гуманітаризація постають взаємоінтегрованими, багатоаспектними конструктами, що характеризують парадигмальний вектор реформування сучасної вищої освіти.

Унаслідок вивчення практики процесу гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.) виявлено, що друга половина 80-х рр. ХХ ст. відзначалася децентралізацією та частковою демократизацією системи вищої освіти, гуманізацією процесу навчання, частковою його індивідуалізацією. З'ясовано, що реорганізація вищої освіти (80–90-і рр. ХХ ст.) прикметна низкою значних позитивних змін у вітчизняній системі вищої освіти.

У розділі визначено, що розвиток гуманізації та гуманітаризації став більш динамічним після Указу Президента України «Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні», датованого листопадом 1995 р., що регламентував не лише загальні напрями, а й конкретні кроки, засоби, шляхи їхньої реалізації.

Потужного поштовху процесам гуманізації та гуманітаризації вищої освіти надали нові процеси державотворення та її інституалізації. Уперше в українських реаліях підвалини гуманізації освіти було закладено у нормативних документах, які визначили напрями реформи вищої освіти 90-х рр. ХХ ст. У такому сенсі гуманістичний підхід було позиціоновано як можливість подолання основної помилки попереднього періоду – знеособлення людини. У листопаді 1995 р. відповідно до Указу Президента України, вперше на державному рівні, було окреслено конкретні кроки, засоби, шляхи реалізації гуманітаризації вищої школи.

Під час аналізу сутнісного змісту практики в дисертації виокремлено періоди та тенденції реалізації процесу гуманізації та гуманітаризації вищої школи України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.) (рис. 1).

Гуманізація професійної підготовки фахівців у вищій школі – це засаднича умова гармонійного розвитку особистості. Особистісно зорієнтована технологія вищої освіти припускає не лише засвоєння студентами знань і формування в них умінь і навичок, а й дає змогу «відкривати» ці знання самотужки.

Традиційній системі освіти притаманний такий підхід до змісту освіти, за якого знання мисляться єдиною цінністю, відштовхуючи саму людину на друге місце, що абсолютно неприпустимо для виховання та підготовки фахівців у вищій школі.

Період змін у педагогіці пов'язаний із особистісно-орієнтованим підходом, тобто реалізацією ідеї гуманізації освіти. Освіта – це спосіб розвитку всіх граней особистості, розширення її світогляду, заснованого на ставленні до людини як до найвищої цінності, а не жорсткий контроль за студентами, «накачування» їх лише знаннями та різноаспектною інформацією.

Гуманістичний світогляд – фундамент духовного потенціалу суспільства, складниками якого постають можливості самої людини, розвиток яких певною мірою залежить від рівня науки, культури й освіти. Другорядне ставлення до таких цінностей провокує духовне зубожіння людей, що слугує підставою для

розгляду гуманізації як засобу створення духовного потенціалу й одієї із засад професійної підготовки фахівців.

Особистісно-зорієнтований підхід у вищій освіті вимагає брати до уваги принципи, що уможлиблювали б реалізацію ідеї гуманізації у професійній підготовці фахівців у вищій школі: гуманітаризації, персоніфікації, діалогізації, індивідуалізації.

Основні положення розділу опубліковано в таких наукових працях [83; 84; 85; 86].

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано теоретичне історико-педагогічне обґрунтування та нове розв'язання актуальної наукової проблеми – визначення тенденцій процесу розвитку гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.). Результати проведеного дослідження, реалізовані мета і завдання дали підстави сформулювати такі **висновки**:

1. Унаслідок аналізу розвитку процесу гуманізації та гуманітаризації української вищої освіти періоду кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.) як соціально-педагогічної проблеми концептуалізовано його сутність, напрями, різнобічні аспекти й особливості гуманізаційних перетворень. Констатовано, що процес гуманізації та гуманітаризації вищої освіти – це складне та багатопланове явище, дотичне до розв'язання проблем докорінного реформування освіти, що передбачає не механічне збільшення кількості дисциплін гуманітарного циклу шляхом їхнього введення до навчального плану, а організацію освітнього процесу, спрямованого на формування творчої особистості й орієнтованого на своєрідність індивідуальності кожної молодої людини; прикметного викладанням з такими векторами, як повага до людської гідності студента, активізація його навчальної діяльності як суб'єкта навчання, мобілізація ресурсів студента, як-от воля, прагнення, знання й уміння в досягненні поставлених цілей. Розкрито бачення освітнього гуманізму вищої школи як її причетності до потенціалу найкращих особистісних якостей людини: духовної повноти, альтруїзму, творчої активності, доброї волі, самоврядування, вміння виконувати складні практичні завдання та ін. Гуманізація, серед іншого, вимагає глибинних знань про закономірності її гуманно-центричного розвитку в освітній діяльності з огляду на світовий і вітчизняний досвід.

2. Уточнено, систематизовано та схарактеризовано поняттєво-категорійний апарат дослідження, зокрема інтерпретовано у філософсько-методологічному вимірі історико-педагогічне значення понять «гуманізація» і «гуманітаризація», витлумачено основні ключові терміни та запропоновано авторські дефініції таких понять, як: «*освіта*» – система у трьох вимірах: соціальний масштаб,

рівень освіти, профіль освіти; «вища освіта» – характеристика рівня освіти; «гуманізм» – родова основа, що охоплює поняття «гуманізація» та «гуманітаризація»; «гуманність» – система особистісних поглядів і переконань, що стверджує високе звання людини, її цінність як особистості, в якому відбивається одна з найбільш важливих ознак спрямованості особистості, що має право на волю, щастя, розвиток своїх задатків і перетворення їх на стійкі здібності. Уточнено, що «гуманітаризація» позначає не лише інтелектуальні досягнення людини, а й наявність у неї чеснот, потрібних для спілкування, а також виявлено її взаємозв'язок із «гуманізацією педагогічного процесу» у вищій освіті як формуванням світогляду, індивідуальності гармонійно розвиненої одухотвореної особистості.

3. Представлено сутнісну основу методології дослідження як взаємозв'язок трьох концептів: методологічного (*відображення взаємозв'язку та взаємодії, у працях науковців різних методологічних підходів до осмислення проблеми гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України*), технологічного (*структурне обґрунтування змісту фундаментальних позицій дослідження завдяки таким загальнонауковим методам, як: теоретичний аналіз, синтез, абстрагування, конкретизація, періодизація, порівняльно-історичний метод*), історичного (*трактування гуманізму у вищій освіті як її причетності до потенціалу найкращих особистісних якостей людини: духовної повноти, альтруїзму, творчої активності, доброї волі, самоврядування, вміння виконувати складні практичні завдання й ін.*), що сприяли реалізації його мети. Обґрунтовано, що реалізація вказаних концептів гуманізації вищої освіти передбачає: визнання самоцінності людини як особистості; забезпечення її прав, волі, можливостей самореалізації; формування гуманістичних міжособистісних відносин, зокрема між викладачем і студентом у навчальному процесі, слугування гуманітаризації освіти; створення соціально-ціннісної та морально-психологічної основи для стосунків між суб'єктами педагогічного процесу, здатної забезпечити становлення особистості здобувача освіти, критерієм якої має бути міра індивідуального самовизначення.

4. Виявлено, схарактеризовано генезу, обґрунтовано особливості (*глобальність, комплексність, різноманітність*) підходів науковців (*аксіологічний, діяльнісний, системний*) до вивчення процесу розвитку гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.).

5. Простежено динаміку та хронологію розвитку процесу гуманізації та гуманітаризації української вищої освіти періоду кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.), що охоплює чотири, обґрунтовані та взаємопов'язані хронологічні періоди (перший період (1985–1990 рр.) – *директивна гуманізація та гуманітаризація вищої освіти України*; другий період (1990–1995 рр.) – *гуманізація та гуманітаризація у процесі реформації вищої освіти*; третій період (1995–2004 рр.) – *нормативно-правова інституалізація процесу гуманізації та гуманітаризації вищої школи*; четвертий період (2005–2012 рр.) – *міжнародна інтеграція вищої освіти України у процесі гуманізації та гуманітаризації*); виявлено основні тенденції розвитку гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.), серед яких: *раціоналізм, технократизм, занепад духовності, підміна одвічних духовних цінностей тимчасовими цінностями певного політичного режиму, дегуманізація; упровадження національної системи кваліфікацій, стандартів і керівних принципів забезпечення якості освіти; розвиток системи громадського управління, самоврядування навчальних закладів; формування гуманістичних цінностей, аксіологічного підходу та ціннісно-сміслових компетентностей конкурентоспроможного фахівця*).

6. У ході дослідження узагальнено конструктивний історико-педагогічний досвід гуманізації та гуманітаризації вітчизняної вищої школи досліджуваного періоду на основі принципів гуманізації та гуманітаризації, а також розроблено практичні рекомендації.

Попри те, що в ході виконання дослідження досягнуто його мету та виконано поставлені завдання, останнє не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблеми. З огляду на це перспективи подальших наукових розвідок убачаємо в

історико-педагогічному обґрунтуванні й експериментальному вивченні сутності стратегій, технологій, форм і методів процесу гуманізації та гуманітаризації української вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко О. В. Українська педагогічна наука в другій половині ХХ століття: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2005. 704 с.
2. Адлер А. Индивидуальная психология как путь к познанию и самопознанию человека. Киев: Наука жить, 1997. 357 с.
3. Александров В. Освітня послуга: суть та моделі якості. *Освіта і управління*. 2006. № 1. С. 156–164.
4. Аксьонова В. І. Соціально-філософські підвалини гуманістичних обривів європейського простору: український вимір: дис. ... д-ра пед. наук: 09.00.03. Одеса, 2019. 570 с.
5. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике. Москва: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1995. 496 с.
6. Андрущенко В. П. Теоретико-методологічні засади модернізації вищої освіти в Україні на рубежі століть (за матеріалами доповіді, виголошеної на засіданні загальних зборів АПН України 23 листопада 2000 р.). *Вища освіта України*. 2001. № 2. С. 5–13.
7. Андрущенко В. Гуманітарна політика України: методологія, теорія, практика. *Роздуми про освіту*. Київ: Знання України, 2004. 738 с.
8. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. Київ: ТОВ «Атлант» ЮЕМСі», 2005. 498 с.
9. Андрущенко В. П. Основні тенденції розвитку вищої освіти на рубежі століть. *Вища освіта України*. 2001. № 1. С. 11–17.
10. Аристотель. Политика. Москва: Мысль, 1997. 458 с.
11. Афіньська система виховання.
URL: https://vspu.edu.ua/faculty/pochat/kaf_pedagog/art/1_6.pdf
12. Бабаєв В. М. Формування національної гуманітарної еліт. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. 2008. № 2. С. 32–36.

13. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта: соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. Рівне: Ліста–М, 2003. 128 с.
14. Баран Л. М., Баран Р. Т., Власова О. П., Власова Т. І., Грабовська І. М., Купцова Т. А. Проблеми гуманізації освіти в контексті трансформації вищої школи України: монографія. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2008. 232 с.
15. Барно О. Демократизація та гуманізація вищої освіти – запорука формування високопрофесійного спеціаліста ХХІ століття. *Імідж сучасного педагога*. 2003. № 5–6. С. 6–12.
16. Бахтін М. Гуманізм як принцип виховання сучасної молоді. *Вища освіта України*. 2007. № 1. С. 117–120.
17. Берулава М. Н. Состояние и перспективы гуманизации образования. Москва: Педагогика, 1996. № 1. С. 9–11.
18. Бех І. Д. Особистісно орієнтоване виховання: науково-методичний посібник. Київ: ІЗМН, 1998. 204 с.
19. Богданова І. М. Педагогічна інноватика: навч. посібник. Одеса: ТЕС, 2000. 148 с.
20. Болонський процес. Національний звіт: 2007–2009. Київ, 2010. 24 с.
21. Бондаревская Е. В. Гуманистическая парадигма личностно-ориентированного образования. Москва: Педагогика, 1997. № 4. С. 32–35.
22. Бучківська Г. В. Гуманізація механізму впливу дитячого колективу на особистість в аспекті педагогіки Василя Сухомлинського. 2013. Вип. 15. С. 97–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2013_15_22
23. Бухарестське комюніке «Використання нашого потенціалу з найбільшою користю: консолідація Європейського простору вищої освіти». Міністерська Бухарестська конференція та Третій Болонський Форум з питань освітньої політики. Бухарест, 26–27 квітня 2012 р.: Комюніке, 27 квітня 2012 р. URL: <http://www.tempus.org.ua/en/korysnainformacija/publikacii/408bucharestcommuniquinto/download.html>
24. Важинський С. Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень: навч. посіб. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.

25. Вашуленко М. Компетентісний підхід до перевірки мовних і мовленнєвих знань молодших школярів. *Початкова школа*. 2009. № 2. С. 8–11.
26. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь: Перун, 2001. 1440 с.
27. Вейланде Л. В.-В., Прокоф'єва Л. Макаренкознавчі виміри сучасної педагогічної інноватики. URL: <https://pedagogika.ssru.edu.ua> > images
28. Вершинина Е. А. Гуманізація образования и инновационная концепция развития высшей школы. *Гуманізація і гуманітаризація – пріоритетний напрямок державної політики в галузі вищої освіти*. Дніпропетровськ: Дніпр. державний інститут. Гуманітарний центр, 1992. С. 27.
29. Вишневський О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Київ: Знання. 2008. 568 с.
30. Вишневський О. І. Українська педагогіка на тлі освітніх реформ. Дрогобич, 2008. 72 с.
31. Вишневський О. І. Причини та концепції реформ сучасної української освіти: навч.-метод. посіб. Дрогобич: Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2013. 54 с.
32. Вища освіта України і Болонський процес: навчальний посібник / за ред. В. Кременя. Тернопіль: Навчальна книга, Богдан, 2004. 384 с.
33. Виховання молоді в козацьку добу. URL: <https://studfile.net/preview/5602878/page:8/>
34. Виховання у Стародавній Греції: соціокультурний контекст: навч. посіб. для вищих пед. навч. закладів / Гусак П., Гусак Л., Мартіросян Л. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 200 с.
35. Владиславлев П. А. Система образования в европейских странах СЭВ: экономические и социальные проблемы. Москва: Наука, 1989. 133 с.
36. Вознюк О. М. Формування системи гуманітарних інтегрованих знань студентів технічних університетів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2004. 262 с.
37. Всесвітня конференція з вищої освіти (Париж, 5–8 липня 2009 р.):

Комюніке, 8 липня 2009 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/952_011

38. Гачев Г.Д. Гуманитарный комментарий к физике и химии. URL: <https://www.livelib.ru> > book

39. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / гол. ред. С. Головка. Київ: Либідь, 1997. 374 с.

40. Гончаренко С., Мальований Ю. Гуманізація і гуманітаризація освіти. *Шлях освіти*. 2001. № 2. С. 2–6; № 3. С. 2–8.

41. Гривнак Б. Л. Модернізація системи освіти України як чинник ціннісно-світоглядної визначеності суспільства: автореф. дис. ...канд. філософ. наук: 09.00.10. Івано-Франківськ, 2016. 24 с.

42. Гуманітаризація загальної середньої освіти: проект концепції / С. У. Гончаренко. Київ: АПН України, 1994. 36 с.

43. Галушко В. М. Ідеї гуманізму у творчій спадщині вітчизняних педагогів середини XIX – початку XX століття. URL: <http://oaji.net/articles/2014/690-1>

44. Голенищев-Кутузов И. Н. Украинский и белорусский гуманизм. Славянские литературы. *Статьи и исследования*. Москва, 1978. 370 с.

45. Герасимова І. Г. До проблеми мотивації студентів технічного ВНЗ щодо вивчення дисципліни «основи психології і педагогіки» у контексті формування гуманістичної спрямованості особистості. URL: <https://visnyk.vntu.edu.ua> > article > viewFile

46. Голубєва М. О., Борисов Є. В., Чуканова С. О. Ян Амос Коменський – видатний дидакт Нового часу (XVII ст.). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/149236983.pdf>.

47. Гудінг Д. Людина та її світогляд: для чого ми живемо і яке наше місце у світі: навч.-метод. посібник / заг. ред. М. А. Жукалюк; пер. М. А. Жукалюк. 2-ге вид. Львів: МБФ «Людина та її світогляд», 2008. 416 с.

48. Гривнак Б. Л. Модернізація системи освіти України як чинник ціннісно-світоглядної визначеності суспільства: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10. Івано-Франківськ, 2016. 215 с.

49. Грабовська Т. О., Тепла О. М. Формування гуманістичних цінностей у

студентів вищих навчальних закладів: теорія та методика: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2012. 256 с.

50. Гринев О., Бакалец А. Индивидуализация и активизация – эффективный метод гуманизации и гуманитаризации образования. *Гуманізація і гуманітаризація – пріоритетний напрямок державної політики в галузі вищої освіти*. Дніпропетровськ: Дніпр. державний інститут. Гуманітарний центр, 1992. С. 36.

51. Губерський Л. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти. Київ: МП «Леся», 2008. 516 с.

52. Гуманізація та гуманітаризація як два аспекти вдосконалення системи освіти у вищих навчальних закладах / авт. Т. В. Філат. Vienna: «The unity of science», 2017. С. 84–86. URL: <https://repo.dma.dp.ua/1725/>

53. Гуманітарна педагогічна парадигма вищої школи: монографія / авт.: Г. Онкович (кер.), В. Андрущенко, М. Бойченко, М. Димитров, З. Донець, В. Карачун, В. Кобченко, П. Куляс, М. Лукашевич та ін. Київ: Педагогічна думка, 2007. 333 с.

54. Гук О. Ф. Гуманізація освітнього процесу у вищому навчальному закладі. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*: збірник наукових праць. Київ: Логос, 2012. Вип. 14. 2012. 232 с.

55. Гук О. Ф. Гуманізація освітнього процесу у вищому навчальному закладі. URL: <http://apspp.soc.univ.kiev.ua ›home › article › view>

56. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ: А.П.Н., 2002. 224 с.

57. Гуржій А., Гапон В. Методологічні засади оцінювання та прогнозування розвитку вищої освіти України. *Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис* / гол. ред. В. П. Андрущенко. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. № 1. С. 23–31.

58. Добрускин М. Е. Концептуальные основы гуманизации и гуманитаризации высшего технического образования. *Гуманізація і гуманітаризація вищої технічної освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції.

Харків, 2000. С. 5–6.

59. Долженко О. В., Шатуновский В. Л. Современные методы и технология обучения в техническом вузе: Метод. пособие. Москва: Высшая школа, 1990. 191 с.

60. Дудка Н. И. Высшая школа Украины: стратегия управления и проблемы реформирования. Харків: Основа, 2012. 272 с.

61. Д'яченко Ю. Ю. Україна в європейському освітньому просторі: виклики і перспективи. *Проблеми і перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*: збірник наукових праць. Харків: НТУ«ХП», 2006. С. 19–26.

62. Парижний Ю. А. О сущности гуманизации и гуманитаризации. *Гуманізація і гуманітаризація – пріоритетний напрямок державної політики в галузі вищої освіти*. Дніпропетровськ: Дніпр. державний інститут. Гуманітарний центр, 1992. 134 с.

20. Десятов Т. М. Професійна освіта в зарубіжних країнах: порівняльний аналіз / за ред. Н. В. Абашкіна [та ін.]; АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. 2.вид. Київ: Вибір, 2002. 322 с.

63. Добрускін М. Гуманізація як стратегічний напрям технічної освіти. *Рідна школа*. 2001. № 12. С. 13–16.

64. Дебич М. А. Проблема гуманізації вищої освіти в діяльності ЮНЕСКО: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2012. 302 с.

65. Дебич М. А. Гуманізація навчально-виховного процесу у вищій школі ХХІ століття. *Вища школа*. 2011. № 5/6. С. 47–55.

66. Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ ст.»). Київ: *Освіта*. 1993. Грудень. № 44–45–46.

67. Джуринский А. Н. История педагогики. Москва: Владос, 2000. 432 с.

68. Дубич К. В. Особистісно зорієнтоване виховання студентів в умовах соціокультурного середовища вищого навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Рівне, 2007. 321 с.

69. Дубасенюк О. А. Розвиток вищої освіти: тенденції та перспективи. *Людиноцентризм як основа гуманітарної політики України: освіта, політика,*

економіка, культура: матер. Всеукр. конф. Київ: ІОД НАПН України. 2011. С. 135–143.

70. Дубасенюк О. А. Інновації в сучасній освіті. *Інновації в освіті: інтеграція науки і практики*: збірник науково-методичних праць / за заг. ред. О. А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 492 с.

71. Дубасенюк О. А. Сучасні тенденції розвитку вищої освіти. *Інноваційні аспекти підготовки фахівців в умовах модернізації освітнього простору*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. Новоград-Волинський, 2018. Вип. 1. С. 12–21.

72. Дослідницькі університети: світовий досвід та перспективи розвитку в Україні: монографія. Київ: КНЕУ, 2014. 350 с.

73. Дослідження гуманізаційних трансформацій. URL: <https://apcz.umk.pl › article › jehs.2021.11.02.028>

74. Десятов Т. М. Вища педагогічна освіта України в контексті світових глобалізаційних процесів: порівняльний аналіз: монографія / за ред. Кузьмінського А. І. Київ: АртЕкономі, 2014. 151 с.

75. Екзистенційна та гуманістична психологія: навч. посіб. / І. М. Зварич, Г. В. Чуйко, Т. А. Колтунович; за наук. ред. В.Г. Панка. Чернівці: ЧНУ ім. Юрія Федьковича: Рута, 2019. 495 с.

76. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

77. Євсович Р. В. Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти в Україні: історичний аспект. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*: зб. наук. праць / ред. Г. П. Шевченко. Вип. 2 (55). Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. С. 79–87.

78. Євсович Р. В. Тезаурусний підхід до визначення поняття «гуманітаризація та гуманізація вищої освіти» в європейському нормативному контексті. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*: зб. наук. праць / ред. Г. П. Шевченко. Вип. 2 (55). Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. С. 58–68.

79. Євсович Р. В. Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти у роки

«Перебудови»: реальність чи міф. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Додаток 3 до Вип. 31: Тематичний випуск «Проблеми емпіричних досліджень у психології». Київ: Гнозис, 2014. С. 421–427.

80. Євсович Р. В. Історико-педагогічний аналіз генези гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України. *Інноватика у вихованні: збірник наукових праць РДГУ*. Випуск 13. Том 2. 2021. С. 240–248.

81. Євсович Р. В. Формування особистості спеціаліста в контексті гуманізації та гуманітаризації вищої освіти періоду «перебудови»: теоретичний аспект. *Моделирование образовательной среды на основе аксиологического подхода: международный сборник научных трудов: в 2 ч. Часть 1 / под. общ. ред. М. И. Лукьяновой, Е. А. Лодатко*. Черкасси-Ульяновск: УИПКПРО, 2014. С. 118–130. R. Yevsovych. Formation personality of a specialist in the context of humanization and humanitarization higher education of period «perestroika»: theoretical aspect of reform

82. Євсович Р. В. Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти в Україні. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. № 5 (52). 2012. С. 79–91.

83. Євсович Р. В. Історико-педагогічний аналіз генези гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України. *Нова педагогічна думка*. 2020. № 6. С. 66–75.

84. Євсович Р. В. Теоретико-методологічні засади дослідження гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України. Рівне: РДГУ, 2021. №. 6. С. 33–43.

85. Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX століття): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Київ, 1996. 70 с.

86. Єфремова Н. Ф., Маляр Н. І. Методологічні аспекти гуманізації вищої освіти в Україні. *Гуманізація і гуманітаризація вищої технічної освіти: зб. наук. праць*. Всеукр. наук.-метод. конф. Харків, 2000. С. 38–47.

87. Жадько В. А. Філософія як гуманістичний світогляд: наукова монографія. Запоріжжя: Видавництво ПП «Новий Світ-2000», 2019. 200 с.

88. Збірник основних нормативних актів про вищу освіту, наукову діяльність, підготовку та атестацію наукових кадрів / за ред. проф. М. І. Панова. Харків: Гриф, 2003. 336 с.
89. Збірник законодавчих та нормативних актів про освіту. Київ: Міносвіти України, 1994. Вип. 1. 336 с.
90. Закон України: Про вищу освіту. 2002. URL: www.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/
91. Закон України: Про вищу освіту. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/-show/1556-18/print1382613528661298>
92. Закон України: Про вищу освіту. 2014. URL: <http://vnz.org.ua/-zakonodavstvo/111-zakon-ukrayiny-provyschu-osvitu> .
93. Закон України: Про освіту. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.
94. Закон України: Про освіту. 1996. URL: www.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/
95. Закон України про транскордонне співробітництво. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-15/print1352146709979730>.
96. Закон України: Про вищу освіту. *Освіта в Україні*. Нормативна база. Київ: КНТ, 2006. С. 40–93.
97. Закон України: Про основні засади розвитку інформаційного суспільства. URL: www.rada.kiev.ua. Назва з екрана. 100. Законодавство України про освіту і науку (станом на 20 грудня 1999 р.). Київ: Парламентське видавництво, 1999. 127 с.
98. Закон УРСР №2778-VIII від 28.06.1974, Про народну освіту. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T742778.html
99. Закон України: Про наукову і науково-технічну діяльність URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>
100. Зеленов Є. А. Духовні основи планетарного виховання студентської молоді. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2016. № 6 (75). С. 63–69.

101. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії: монографія. Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. 608 с.
102. Зязюн І. А. Гуманістична парадигма в освіті. *Вища школа: реалії, тенденції, перспективи розвитку*: матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (17–18 квітня 1996 р.). Ч. II: Нова парадигма вищої освіти. Київ, 1996. С. 18–20.
103. Зязюн І. А. Освітні технології у вимірах педагогічної рефлексії. *Постметодика*. 1996. № 4 (14). С. 11–14.
104. Зязюн Л. І. Гуманістична парадигма освіти і виховання. *Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис* / гол. ред. В. П. Андрущенко. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. № 3. С. 111–116.
105. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. Київ: МАУП, 2000. 312 с.
106. Законодавство України про освіту і науку (станом на 20 грудня 1999 р.). Київ: Парламентське видавництво, 1999. 127 с.
107. Закон України: Про вищу освіту. *Голос України*. № 43(2794) 5 березня 2002.
108. Історія педагогіки / за ред. М. В. Левківського. Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. 336 с.
109. Іщенко М. П. Філософія гуманізму і демократії – квінтесенція соціально гуманістичного ставлення людини та світової цивілізації. *Вісник Черкаського університету*. Серія Філософія. № 2. 2016. С. 3–9.
URL: <http://eprints.cdu.edu.ua/2664/1/1399-3672-1-SM-3-9.pdf>.
110. Каган М. С. Философская теория ценности. Санкт-Петербург: ТОО ТК «Петрополис», 1997. 205 с.
111. Карпінський І. Гуманізм та освіта. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. URL: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/karpinsky.php>.
112. Карпінський І. Ю. Роль гуманітарних дисциплін у формуванні сучасного інженера. URL: [onf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/karpinsky.php](http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/karpinsky.php).

113. Кивлюк О. П. Інформаційна педагогіка: філософія, теорія, практика: монографія. Київ: Вид-во UAN VIR, 2011. 336 с.
114. Кийков О. Ю. Розвиток міжнародної освіти в епоху Відродження і Нового часу. *Гуманітарний вісник ЗДА*. 2017. Випуск 70. URL: <http://vestnikzgia.com.ua/article/view/110925/105844>
115. Ковалинська І. Формування загальнокультурної компетенції майбутніх фахівців технічного профілю в процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Хмельницький, 2011. 19 с.
116. Козацька педагогіка і навчально-виховний процес у закладах освіти: науково-методичний збірник. Київ: Видавець ПП Зволейко, 2018. 472 с.
117. Конституція України (витяг). *Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання* / за заг. ред. А. П. Зайця, В. С. Журавського. Київ: Форум, 2003. С. 17.
118. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: Педагогічні концепції: / А. Погрібний [та ін]; Всеукр. пед. т-во ім. Григорія Ващенко, Ін-т українознав. Нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Київ: Школяр, 1997. 151 с.
119. Король С. В. Професійна спрямованість гуманітарної підготовки фахівців інженерного профілю в університетах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Тернопіль, 2011. 271 с.
120. Корсак К. В. Вища освіта. Енциклопедія освіти. Київ, 2008. С. 98–100.
121. Корсак К. В. Про міфологічність поняття «освіта». Київ: Наук. світ, 2009. № 4. С. 2–5.
122. Корсак К. В. Нова філософська парадигма педагогіки XXI століття та імператив виховання альтруїзму. *Нова парадигма*. 2006. Вип. 53. С. 23–31.
123. Котлярова О. О. Етапи реформування системи вищої освіти України кінця XX – початку XXI сторіччя. URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua> > archiv
124. Кравець І. Л. Сутнісні характеристики альтернативної освіти як педагогічного поняття. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua> > cgiirbis_64 > ped...
125. Кремень В. Г. Філософія освіти XXI століття. *Освіта України*. 2002.

28 грудня. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/>

126. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. 2-е вид. Київ: Т-во «Знання» України, 2011. 520 с.

127. Кремень В. Г. Філософія освіти. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум. Київ: Грамота, 2007. С. 442–518.

128. Кремень В. Г. Інноваційна людина і сучасна освіта. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 110. С. 3–5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2013_110_3

129. Крижко В. В. Антологія аксіологічної парадигми управління освітою: навчальний посібник. Київ: Освіта України, 2005. 440 с.

130. Крижко В. В., Мамаєва І. О. Аксіологічний потенціал державного управління освітою. Київ: Освіта України, 2005. 224 с.

131. Кремень В. Підвищення ефективності вищої освіти і науки як дієвого чинника суспільного розвитку та інтеграції в європейське співтовариство. *Вища школа*. 2003. № 6. С. 2–3.

132. Кузь В. Г. Основи національного виховання: концептуальні положення. Умань: УДП, 1993. 180 с.

133. Кузьмина Н. В. Очерки психологии труда учителя. Психологическая структура деятельности учителя и формирование его личности. Ленинград: ЛГУ, 1967. 183 с.

134. Конституція України. Київ: Преса України, 1996. 80 с.

135. Колесникова О. В. Організаційно-педагогічні основи діяльності соціальної психолого-педагогічної служби в загальноосвітній школі: автореф. ... кан. пед. наук: 13.00.04. Полтава, 2011. 22 с.

136. Кузнєцова І. В. Гуманізація і гуманітаризація вищої технічної освіти: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Київ, 1993. 51 с.

137. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.

138. Кузьминский А. И. Педагогика высшей школы: учеб. пособие. Київ: Знание, 2005. 486 с. URL: <http://banauka.ru/4.html>

139. Кургузов В. Л. Гуманитарная среда технического вуза (Методология. Опыт. Проблемы). Улан-Удэ, 1997. 184 с.
140. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття). Київ: Основи, 2000. 472 с.
141. Литвинов В. Україна в пошуках своєї ідентичності (XVI – початку XVII століття). Київ: Наукова думка, 2008. 476 с.
142. Лохіна Д. Г. Основні риси гуманізму та історичний аналіз розвитку гуманістичних ідей Давнього Китаю, Античності та Арабського Халіфату. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2012. Вип.6. С. 88–93. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0227P>
143. Лутай В. С. Філософія сучасної освіти: навч. посіб. Київ: Центр «Магістр–S» творчої спілки педагогів України, 1996. 256 с.
144. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург: Евразия, 1999. С. 77–105.
145. Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. Київ: Політвидав України, 1986. 422 с.
146. Материалы Пленума Центрального комитета КПСС. 17–18 февраля 1988 года. Москва: Политиздат, 1988. 75 с.
147. Макаренко А. С. Общие вопросы теории педагогики. Пед. соч.: в 8 т. Москва: Вид-во АПН, 1983. Т. 5. С. 158.
148. Макаренко А. С. Педагогические сочинения. Москва: Педагогика, 1983. 586 с.
149. Міквабія К. Е. Взаємозв'язок національного та загальнолюдського в підготовці спеціалістів в системі вищої школи. *Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді)*: зб. наук. праць. Кн. II. Київ: Пед. думка, 2000. С. 252–256.
150. Мазайкіна І. О. Особистісно-орієнтований підхід до навчання у ВНЗ як запорука імплементації Закону «Про вищу освіту». Кн. II. URL:

[https://dspace.vnmu.edu.ua › bitstream › handle](https://dspace.vnmu.edu.ua/bitstream/handle)

151. Міністерство освіти і науки України: наказ Міністерства освіти і науки України № 774 від 30.12.2005 р. «Про впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу». URL:

<http://www.mon.gov.ua/education/higher>

152. Міщенко В., Науменкова С. Особливості функціонування вищої школи України в ринкових умовах: вища школа України між минулим і майбутнім. *Вища школа*. 2001. № 1. С. 6–17.

153. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес: матеріали до першої лекції / уклад. М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, К. М. Левківський, Ю. В. Сухарніков; відп. ред. М. Ф. Степко. Київ: Вид. центр МОН України, 2004. 24 с.

154. Методичні вказівки до організації і проведення лекції. URL: [https://pedagogy.lnu.edu.ua › praktyka](https://pedagogy.lnu.edu.ua/praktyka)

155. Микитюк О. М. Становлення та розвиток науково-дослідної роботи у вищих педагогічних закладах України (історико-педагогічний аспект). 2-е вид., випр. і доп. Харків: ОВС, 2013. 272 с.

156. Москаленко А. М. Інноваційні технології підготовки майбутніх педагогів основної школи до гуманітаризації шкільної освіти. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2016. № 2 (31). С. 30–38.

157. Мачинська Н. І., Стельмах С. С. Сучасні форми організації навчального процесу у вищій школі: навчально-методичний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 180 с.

158. Навчальний посібник з курсу «Філософія освіти» для осіб, що навчаються в магістратурі за спеціальністю «Педагогіка вищої школи» / Т. Н. Кучера, Л. І. Насонова, В. В. Дейнека. Харків: ХНМУ, 2015. 63 с.

159. Навроцький О. І. Вища школа України в умовах трансформації суспільства: монографія. Харків: Основа, 2000. 240 с.

160. Наказ МОН України від 13 липня 2007 р. № 612 «Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське

- і світове освітнє співтовариство». URL: www.nmu.edu.ua/bolon11.php
161. Наказ МОНу від 24.12.2003 р. № 847 «Ліцензійні умови надання освітніх послуг у сфері вищої освіти». URL: www.old.mon.gov.ua/
162. Наказ МОНу від 21.01.2009 р. № 30 «Про документи для проведення ліцензування». URL: www.old.mon.gov.ua/
163. Національний університет Києво-Могилянська академія. URL: www.ukma.kiev.ua/
164. Національна доктрина розвитку освіти. *Освіта України*. 2002. 23 квітня.
165. Ньюмен Дж. Г. Ідея Університета / пер. с англ. С. Б. Бенедиктова; под. общ. ред. М. А. Гусаковського. Минск: БГУ, 2006. 208 с.
166. Національна доктрина розвитку освіти. *Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю*. / В. П. Андрущенко. 2-ге вид., допов. Київ: Знання України, 2008. С. 801–816.
167. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ: Педагогічна думка, 2016. 448 с.
168. Нефедьєва Г. О. Національна система вищої школи на шляху інтеграції до європейського освітнього простору. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*: зб. наук. пр. Філософія. Психологія. Педагогіка. № 3 (18). Київ: Політехніка, 2006. С. 44–48.
169. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Стратегия>
170. Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Реформаційні й гуманістичні ідеї в братських школах. *Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI–початок XVII ст.)*. Київ, 1990. 300 с.
171. Огнев'юк В. Досягнення освіти: підсумки ХХ століття. Київ: Навч. кн., 2003. 111 с.
172. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003–2004 рр.) / за ред. В. Кременя; авт. кол.: М. Степко та ін. Тернопіль: Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2004. 147 с.

173. Основні засади розвитку вищої освіти України: навч.-метод. посібник / І. О. Вакарчук (ред.). Київ: Вид-во НПУ ім. Н. П. Драгоманова, 2008. 172 с.
174. Особистісно-орієнтована освіта: сутність і зміст / С. І. Подмазін (ред.). *Культурологічний вісник*. 2006. Вип. 16. С. 123–128.
175. Островська Н. Д. Особистісно-орієнтований підхід у навчанні дисциплін гуманітарного циклу студентів агротехнічного інституту: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Тернопіль, 2007. 20 с.
176. Оксфордський словник англійської мови. 2-ге видання / за ред. Джона Сімпсона та Едмунда Вайнера. Clarendon Press, 1989. URL: <https://uk.wikipedia.org › wiki ›>
177. О ходе перестройки средней и высшей школы и задачах партии по её осуществлению. Доклад члена Политбюро ЦК КПСС, секретаря ЦК КПСС Е. К. Лигачёва от 17 февраля 1988 года. *Правда*. № 49 (25401). Четверг, 18 февраля 1988 года. С. 1–4.
178. Очеретяний А. В. Формування життєвих цінностей у студентів вищих навчальних закладів США та України: дис. ... док-ра філос. наук: 011. Умань, 2020. 317 с.
179. Пазенюк В. Гуманістичний принцип сучасної філософії освіти. *Філософія освіти*. № 1. 2005. С. 52–72. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gumanistichniy-printsip-suchasnoyi-filosofiyiosviti/viewer>
180. Панфилова Т. В. О содержании понятий «гуманизм». *Философские науки*. 1990. № 9. С. 112–117.
181. Пастушенко Л. А. Педагогічна технологія розвитку професійної компетентності майбутніх педагогів музичного мистецтва у вищих мистецьких навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2017. 354 с.
182. Пашенко Д. І. Генезис гуманістичних ідей у педагогіці. Київ: Науковий світ, 2001. 441 с.
183. Пінчук Є. А. Модернізація української системи освіти як пізнавальна і практична проблема. Київ: ФОП «Кузьмичова Р. Ю.», 2010. 431 с.
184. Педагогіка співробітництва. URL: <https://studfile.net › preview › page:28>

185. Педагогіка співробітництва: необхідність, сутність, практика. URL: <https://naurok.com.ua> > ... >
186. Подмазін С. І. Особистісно орієнтована освіта (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03. Дніпропетровськ, 2006. 456 с.
187. Педагогіка вищої школи / за ред. В. Г. Кременя, В. П. Андрущенко, В. І. Лугового. Київ: Педагогічна думка, 2008. 256 с.
188. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. Київ: Педагогічна думка, 2001. 516 с.
189. Пелех Л. Р. Теорія і методика аксіологічної освіти в Польщі: порівняльний аспект: монографія. Рівне: ПП ДМ, 2014. 402 с.
190. Пелех Ю. В. Герменевтико-структурний аналіз понять, що визначають зміст ціннісно-сислової готовності майбутнього педагога до професійної діяльності. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2010. Вип. 4 (39). С. 147–160.
191. Пелех Ю. В. Ціннісно-сисловий концепт професійної підготовки майбутнього педагога: монографія / за редакцією М. Б. Євтуха. Рівне: Тетіс, 2009. 400 с.
192. Пелех Ю. В., Кукла Д. Система цінностей майбутнього фахівця і його місце на сучасному ринку праці: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2019. 184 с.
193. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: навч. посібник / за ред. І. А. Зязюна, О. М. Пехоти. Київ: А.С.К., 2003. 240 с.
194. Плавуцька О. П. Педагогічні умови розвитку духовних цінностей студентів у процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Тернопіль, 2010. 20 с.
195. Повідайчик О. С. Теорія і практика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до науково-дослідницької діяльності: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Тернопіль, 2019. 570 с.
196. Процеси гуманізації та гуманітаризації освіти: моногр. / А. В. Сакун,

О. П. Кивлюк, М. О. Нестерова та ін. Київ: КНУТД, 2020. 176 с.

197. Принципи гуманізації освіти у процесі професійної підготовки менеджерів організацій у вищих навчальних закладах. URL: [https://social-science.uu.edu.ua > article](https://social-science.uu.edu.ua/article)

198. Поніманська Т. Гуманістичні педагогічні цінності як системоутворюючий чинник гуманістичного виховання. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закл. освіти*: зб. наук. пр. 2011. Вип. 2 (45). С. 76–79.

199. Попович М. В. Гуманізм. *Енциклопедія історії України*. Т. 2: Г-Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. 688 с.

200. Политический доклад Центрального комитета КПСС XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС товарища М. С. Горбачева. *Правда*. № 57 (24679), 26 февраля 1986 года. С. 2–10.

201. Постанова ЦК КПРС і РМ СРСР від 13 березня 1987 р. № 325 «Про заходи з корінного покращення якості підготовки й використання спеціалістів з вищою освітою в народному господарстві». URL: <http://russia.bestpravo.ru/ussr/data02/tex12897.htm>;

202. Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 18 марта 1987 года «Основные направления перестройки высшего и среднего специального образования в стране». *Правда*. № 80 (25067). Суббота, 21 марта 1987 года. С. 1–3.

203. Програма дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України: наказ Міністерства освіти і науки України № 49 від 23.01.2004 р. Київ: Освіта, 2004. 11–18 лютого.

204. Процеси гуманізації та гуманітаризації освіти: моногр. / А. В. Сакун, О. П. Кивлюк, М. О. Нестерова та ін. Київ: КНУТД, 2020. 176 с.

205. Постанова КМУ від 08.08.2007 р. № 1019 «Про ліцензування діяльності з надання освітніх послуг». *Урядовий портал. Постанови КМУ*. URL: www.kmu.gov.ua/

206. Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах, затверджене наказом Міністерства освіти України від 2 червня 1993 р. № 161. *Освіта України: Нормативно-правові документи*. Київ, 2001.
207. Силадій І. М. Гуманізація і гуманітаризація освіти в контексті її демократизації. *Науковий вісник Кременецької гуманітарно-педагогічної академії ім. Т. Шевченка*. Вип. 13. С. 93–102 URL: <https://doi.org/10.37835/2410-2075-2020-13-7>
208. Психологічний словник / авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова; ред. Н. А. Побірченко. Київ: Науковий світ, 2007. 274 с.
209. Петрушенко В. Л. Філософський словник: терміни, персоналії, сентенції. Львів: Магнолія, 2011. 352 с.
210. Педагогический энциклопедический словарь / ред. Бим-Бад. Б. М. Москва: Большая Российская энциклопедия, 2008. 528 с.
211. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті: монографія / гол. ред. С. О. Сисоєва. Київ: ВІПОЛ, 2001. 502 с.
212. Радзіняк Т. І. Процеси гуманізації та гуманітаризації в освіті. Гуманізм та освіта: зб. матеріалів X Міжн. наук.-практ. конф. (14–16 вересня 2010 р.). ВНТУ. URL: <http://conf.vntu.edu.ua> > humed > txt > radzinak
213. Рудчик О. С. Реформування вищої освіти України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): дис. ... канд. пед наук: 13.00.01. Кропивницький, 2021. 254 с. URL: <https://www.cuspu.edu.ua> > 2021/02 > dis_Rudchik
214. Романовський О. Г., Бутенко Т. О. Педагогічні умови формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2009. № 3. С. 86–93.
215. Романовський О. Г. Педагогіка успіху: підручник. Харків: НТУ «ХП», 2011. 322 с.
216. Романовський О. О., Романовська Ю. Ю. Гуманітарна і підприємницька освіта як необхідна умова подальшого розвитку держави. *Пульсар*. 2000. № 9. С. 42–44.
217. Романенко М. І. Гуманізація освіти: концептуальні проблеми та

- практичний досвід: монографія. Дніпропетровськ: Промінь, 2001. С. 34–39.
218. Рижак Л. Університетська освіта в ХХІ сторіччі: філософсько-синергетичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософія*. 2009. Вип. 12. С. 26–35.
219. Рудаківська С. В., Виговська О. І. Особистісно орієнтоване навчання. Як його технологізувати? *Педагогіка толерантності*. 2000. № 4. С. 27–33.
220. Савченко О. П. Теорія і практика розвитку вищої педагогічної освіти України в умовах інтеграційних процесів (кінець ХХ – початок ХХІ століття): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Черкаси, 2013. 40 с.
221. Савченко О. Я. Ознаки особистісно орієнтованої підготовки майбутнього вчителя. *Творча особистість вчителя: проблеми теорії і практики*. Київ, 1997. 186 с.
222. Сиволога В. Ф. Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти. *Дослідження політичної взаємодії в умовах трансформації суспільства*: зб. наук. праць. Одеса: ОНУ, 2013. С. 266–286. URL: <http://dspace.onu.edu.ua/bitstream>
223. Свиренко Ж. С. Виховання гуманізму в студентів вищих навчальних закладів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Бердянськ, 2009. 184 с.
224. Сисоєва С. О., Батечко Н. Г. Вища освіта України: реалії сучасного розвитку. Київ: ВДЕКМО, 2011. 344 с.
225. Сисоєва С. О. Психологія та педагогіка: підруч. для студ. вищ. навч. закл. пед. профілю традиційної та дистанційної форм навчання. Київ: Міленіум, 2005. 520 с.
226. Смолюк І. О. Психолого-педагогічні основи гуманізації навчання. *Гуманізація і гуманітаризація математичної освіти в школі та вищому навчальному закладі*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Луцьк: Волинський державний університет, 2000. С. 9–12.
227. Сакун А. В., Кивлюк О. П., Нестерова М. О. Процеси гуманізації та гуманітаризації освіти: монографія. Київ: КНУТД, 2020. 176 с.
228. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва: Политиздат,

1992. 543 с.

229. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. Київ: Ленвіт, 2006. 466 с.

230. Сулятицька Т. О. Комунікативна природа людського буття. *Збірник наук. праць мол. вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: КПНУ імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 4. С. 29–31.

231. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. Київ: Рад. школа, 1974. 288 с.

232. Сігаєва Л. Є. Розвиток освіти дорослих в Україні (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.): монографія / ред. С. О. Сисоєва; АПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. Київ: ЕКМО, 2010. 419 с.

233. Сікорський П. Якість вищої освіти – основна вимога Болонського процесу. *Освіта*. 2004. № 19. С. 3.

234. Скляр П. П., Уманська Т. О. «Гуманізація» та «Гуманітаризація»: поняття, співвідношення та шляхи впровадження в освіту. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць*. 2007. № 1(19). С. 92–101. URL: <http://novyn.kpi.ua> > 2007-1 > 08_sklyar

235. Сериков В. В. Образование и личность. *Теория и практика проектирования образовательных систем*. Москва: Логос, 1999. 315 с.

236. Сущенко А. В. Гуманізація педагогічної діяльності педагога як предмет наукового осмислення. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. праць / ред. Т. І. Сущенко й ін.* Київ, Запоріжжя, 2003. С. 41–49.

237. Славська Я. А. Еколого-естетичне виховання у загальноосвітніх школах Донбасу (кінець ХХ – початок ХХІ століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2015. 342 с.

238. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. Київ: ІЗМН, 1997. 232 с.

239. Сидоренко О. Л. Проблеми реформування вищої освіти в Україні. Харків: Харківський гуманітарний інститут. Народна українська академія, 2014. 57 с.

240. Сартр Ж.-П. Нудота. Мур. Слова. Стена / пер. з франц. Київ, 1993. 358 с.
241. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики / В. Андрущенко (заг. ред.). Київ: К.І.С., 2003. 296 с.
242. Столяренко О. Гуманізація і гуманітаризація освіти на шляху духовного розвитку особистості. *Рідна школа*. 2002. № 3. С. 19–22.
243. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ: АПН, 2003. 68 с.
244. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5-ти т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 2.
245. Тарасенко Г. С. Естетична цінність природи в системі стратегічних орієнтирів екологічного виховання. *Педагогіка і психологія*. 1997.1 (14). 255 с.
246. Тарасенко Г. Учительське слово як екологізм дитячого світовідчуття. *Початкова школа*. 1997. № 6. С. 1–6.
247. Тепла О. М. Формування гуманістичних цінностей у студентів аграрних вищих навчальних закладів у позааудиторній діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ. 2008. 239 с.
248. Тепла О. М. Функції гуманістичних цінностей. *Науковий вісник Національного аграрного університету*. Київ, 2005. Вип. 33. С. 314–317.
249. Термінологічний словник з основ підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів післядипломної педагогічної освіти / наук. ред. Є. Р. Чернишова. Київ: Університет менеджменту освіти, 2014. 443 с.
250. Тлумачно-термінологічний словник з методології наукового педагогічного дослідження / упорядники Н. Н. Чайченко, І. В. Ярмач. Суми: СОІППО, 2012. 36 с.
251. Taylor P. The ethic of respect for nature. People, penguins and plastic trees / ed.: D. Van De Veer, C. Pierra. Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, 1984. P. 169–183.
252. Taylor P. In defense of biocentrism. *Environmental ethics*. V. 5. 1983. P. 237–243.
253. Тимошук І. В. Виховання гуманістичних цінностей у студентів медичного технікуму. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Херсон, 2003. Вип. 34.

С. 268–271.

254. Терентьева Н. Развитие университетской освіти в Украине: история, современность, тенденции: моногр. Черкаси: Видавец Чабаненко Ю. А., 2015. 428 с.

255. Терентьева Н. Тенденции развития университетской освіти у контексте академической революции. *Педагогическая освіта і наука в умовах класического университета: традиции, проблемы, перспективы: у 3-х т. Т. 1. Подготовка педагогических кадров у вишней школе: виклики, проблемы, динамика змін: зб. наук. пр. / за ред. М. Євтуха, Д. Герцюка, К. Шмидта. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. С. 357–364.*

256. Терентьева Н. Университет як осередок формування акмеособистості. *Развиток професіонала і професіоналізму: теорія і практика: зб. наук. пр. (Україна – Болгарія) / за заг. ред. С. П. Архіпової. Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І., 2014. С. 342–345.*

257. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 18.12.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 06.10.2019 р.).

258. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. Дата оновлення: 06.06.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 06.10.2019 р.).

259. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. Дата оновлення: 06.09.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 06.10.2019 р.).

260. Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки: постанова Кабінету Міністрів від 18.02.2016 р. № 148. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/148-2016-%D0%BF/ed20170331> (дата звернення: 06.10.2019 р.).

261. Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: указ Президента України від 25.06.2013 р. № 344. *Офіційний вісник Президента України. № 17. С. 31.*

262. Про затвердження Концептуальних засад розвитку педагогической освіти в

- Україні та її інтеграції в європейський освітній простір: наказ Міністерства освіти і науки від 31.12.2004 р. № 988. URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/3145/ (дата звернення: 06.10.2019 р.).
263. Семенова М. В. Освітні процеси в Україні 90-х рр. XX ст.: між досягненнями та проблемами (за матеріалами колегії Міністерства освіти України). URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ltkp_2013_72_33.pdf.
264. Сидоренко О. Проблеми гуманізації та гуманітаризації в освітній реформі в Україні. *Вища освіта України*. 2001. № 2. С. 63–67.
265. Сухова Н. М. Освіта XXI століття як втеча від голих знаків порожнечі. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*: зб. наук. пр. № 1 (11). Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. С. 60–63.
266. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.
267. Сучасна професійна освіта. Реформа освіти та науки URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/rozvitok-lyudskogo-kapitalu/reforma-osviti>
268. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 10. С. 156.
269. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики / В. Андрущенко (заг. ред.). Київ: К.І.С., 2003. 296 с.
270. Сухомлинська О. В. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. Вип. 1. С. 4–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2014_1_3
271. Сухомлинский В. А. Письма к сыну: книга для учащихся / В. А. Сухомлинский. Москва: Просвещение, 1987. 121 с.
272. Сериков В. В. Личностно-ориентированное образование: поисковой парадигмы: монография. Москва, 1998. 180 с. URL: www.bimbad.ru/docs/serikov_education_of_personality.pdf.

273. Сущенко А. В. Гуманізація педагогічної діяльності педагога: наук.-метод. посібник. Запоріжжя: Прем'єр, 2003. 222 с.
274. Терентьєва Н. Щ. Тенденції розвитку університетської освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Київ, 2016. 378 с.
275. Терентьєва Н. Ю. Тенденції розвитку університетської освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Київ, 2016. 40 с.
276. Теорія і методика викладання в вищій школі. Конспект лекцій з навчальної дисципліни: навч. посіб. для підготовки докторів філософії очної форми навчання, які навчаються за спеціальністю 133 – «Галузеве машинобудування» / КПІ ім. Ігоря Сікорського; уклад.: І. О. Казак. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2018. 116 с.
277. Тлумачно-термінологічний словник з методології наукового педагогічного дослідження / упорядники Н. Н. Чайченко, І. В. Ярмак. Суми: СОППО, 2012. 36 с.
278. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л. Л. Соціально-гуманітарна компетенція студентів – стратегічне завдання вищої школи. URL: eprints.kname.edu.ua/39005/1/8-10.pdf.
279. Тлумачний словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh
280. Термінологічний словник з педагогіки / Е. О. Грішин, М. І. Рудакевич; Тернопільський експериментальний ін-т педагогічної освіти. Тернопіль, 1995. 78 с.
281. Університет – Школа: співпраця в умовах євроінтеграції: монографія / Акімова О. В. та ін. Вінниця: Твори, 2019. 375 с.
282. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» № 1013/2005, 4 лип. 2005 р. *Уряд. кур'єр*. 2005. 7 лип. (№ 123). С. 11.
283. Українські гуманісти епохи Відродження: антологія: у 2 т. Т. 1. Київ: 1995.

570 с.

284. Ушинський К. Д. Твори: в 6 т. Т. 1. Педагогічні статті / ред. Г. С. Костюк. Київ: Радянська школа, 1954. 449 с.

285. Федотова Н. Н. Глобализация и образование. *Философские науки*. 2003. № 4. С. 5–24.

286. Федяєва В. Л. Наукова спадщина Я. Каменського в історичному вимірі. *Збірник наук. праць ХДУ. Педагогічні науки*. 2017. Вип. 75(1). С. 87–92. URL:file:///C:/Users/z/Downloads/znppn_2017_75(1)_19.pdf.

287. Фініков Т. В. Сучасна вища освіта: світові тенденції і Україна. Київ: Таксон, 2013. 176 с.

288. Фіалко Н. А. Гуманізація вищої освіти: змістовно-функціональні аспекти: дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.10 / Національна академія педагогічних наук України. Інститут вищої освіти. Київ, 2015. 20 с.

289. Філат Т. В. Гуманізація та гуманітаризація як два аспекти вдосконалення системи освіти у вищих навчальних закладах. *International scientific periodical journal «THE UNITY OF SCIENCE»*. Vienna, 2017. С. 84–86. URL: <https://repo.dma.dp.ua> >..

290. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку ХХІ століття / авт. кол.: В. Андрущенко (керівник), Л. Горбунова, Л. Зязюн та ін.; ред. кол.: В. Кремень, В. Андрущенко та ін.; АПН України, Інститут вищої освіти. Київ: Педагогічна думка, 2007. 350 с.

291. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. 5-е изд. Москва: Политиздат, 1987. 590 с.

292. *Філософія освіти ХХІ століття: проблеми і перспективи*: зб. наук. праць. Вип. 3 / за заг. ред. В. П. Андрущенка. Київ: Знання, 2000. 520 с.

293. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. Київ: Книга, 2005. 528 с.

294. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами. *Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 45*. Київ, 1998. С. 24–40.

295. Франкл В. Человек в поисках смысла / пер. с англ. и нем. Москва:

Прогресс, 1990. 284 с.

296. Фромм Э. Душа человека. *Революция надежды*: сборник научных трудов. Москва: Издательство АСТ, 2016. 352 с. URL: [livelib.ru: https://www.livelib.ru/author/180178/top-erih-fromm](http://livelib.ru/https://www.livelib.ru/author/180178/top-erih-fromm)

297. Хорошун Б. І. Гуманітаризація професійної освіти: дослідження зарубіжного досвіду. *Вісник Національного транспортного університету*. 2011. № 24(1). С. 17–21. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vntu_2011_24\(1\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vntu_2011_24(1)_7)

298. Хоружий Г. Ф. Європейська політика вищої освіти: монографія. Полтава: Дивосвіт, 2016. 384 с.

299. Цимбалюк Н. М., Калініченко В. І. Проблеми гуманітаризації вищої освіти в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2010. № 891. С. 176–179. URL: <http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/magazin/vesnisoc/891.pdf>

300. Цицерон Марк Тулій. Про державу, Про закони, Про природу богів / пер. з лат. В. Литвинова. Київ: Основи, 1998. 476 с.

301. Цюцюра М. І., Криворучко О. В. Особливості та принципи ціннісно-зорієнтованого підходу в управлінні змістом освіти. *Управління розвитком складних систем*. 2015. № 21. С. 99–104.

302. Часова К. С. Гуманізація освіти в Україні: теоретичний аналіз. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2013. Вип. 4. С. 194–201. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pptp_2013_4_23

303. Шевчук Т. Є. Педагогічні умови гуманітарної підготовки майбутніх фахівців механічної інженерії у вищих технічних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Рівне: НУВГП, 2016. 326 с.

304. Шляхтун П. П. Методика викладання соціально-гуманітарних дисциплін: навч. посібник. Київ: ВЦ «Академія», 2011. 224 с. (Серія «Альма матер»).

305. Шумка М. Л., Шандрук І. С. Трансформація гуманістичних ідей в сучасності. *Щорічник наукових праць студентів та викладачів кафедри філософії та політології ТНЕУ*. 2014. С. 72–80. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/4692>

306. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека: учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Москва. Издательская корпорация «Логос», 1996. 320 с.
307. Шабанова Ю. О., Осипов А. О. Сутність і принципи гуманної педагогіки вищої школи. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2014. № 2 (8). С. 123–130.
308. Шахов В. І. Теоретико-методологічні основи базової педагогічної освіти майбутніх учителів: автореф. дис. ... док-ра пед. наук: 13.00.04. Тернопіль, 2008. 43 с.
309. Шабатин И. И. Образование как главный резерв развития общества. *Экономика образования*. 2002. № 5. С. 21–24.
310. Шепеленко Т. Л. Психолого-педагогічні умови формування готовності студентів до творчої професійно-педагогічної діяльності. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2014. Вип. 40. С. 331–337.
311. Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Москва: Просвещение, 1993. 235 с.
312. Шиянов Е. Н. Гуманизация профессионального становления педагога. *Советская педагогика*. 1991. № 9 С. 80–84.
313. Шліхта Н. В. «Деідеологізація» освіти в роки перебудови: причини, напрями реформи, суперечності. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2012. Том 130: Історичні науки. С. 37–42.
314. Шубелка Н. В. До питання про освітню парадигму. *Педагогіка і психологія*. 2000. № 3. С. 43–50.
315. Щуркова Н. Е. Педагогическая технология. Москва: Педагогическое общество России, 2002. 224 с.
316. Юнг К. Г. Сознание, бессознательное и индивидуация. *Структура психики и процесс индивидуализации*. Москва: Наука, 1996. С. 197–207.
317. Яблонський В. Вища школа України на рубежі тисячоліть. *Проблеми глобалізації та інтернаціоналізації*. Київ: Лібрис, 1998. 228 с.
318. Яковенко Л. І., Пащенко О. В. Економічні основи модернізації вищої

освіти в умовах становлення економіки знань: монографія. Полтава: Скайтек, 2011. 216 с.

319. Ярошенко А. О. Формування духовних цінностей в сучасній вищій школі засобами гуманітарних наук (соціально-філософський аспект): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Київ, 2003. 320 с.

320. Якиманская И. С. Технология личностно-ориентированного обучения в современной школе. Москва, 2000. 176 с.

321. Якса Н. В. Основы педагогических знаний: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 155 с.

322. Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посіб. Київ: Либідь, 2002. 455 с.

323. Якиманська І. С. Розробка технологій особистісно орієнтованого навчання. *Питання психології*. 1995. № 2. С. 31–54.

324. Ярмаченко М. Д. Педагогічний словник. Київ: Освіта, 2001. 88 с.

325. Ящук І. Формування гуманістичної спрямованості особистості студентів педагогічних вищих навчальних закладів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. 2007. № 9. С. 70–75.

326. Federico M. Education for all: a challenge for the year 2000. *Prospects*. 1990. Vol. 20, n. 4. P. 441–448.

327. Focus on Higher Education in Europe 2010: The Impact of the Bologna Process. Education, Audiovisual and Culture Executive Agency. URL: eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/122EN.pdf

328. General Conference. Session (25; 1989; Paris). Draft Medium – Term Plan (1990–1995). Paris: UNESCO, 1990. 217 p.

329. General Conference. Extraordinary Session, 4, Paris, 1982. Draft Medium – Term Plan (1984–1989). Paris: UNESCO, 1983. 305 p.

330. Glossary of Terms Used in the Tuning Project. (Revised Version; November 2006). University of Siena. Siena, 2011–2012. URL: <http://www.unisi.it/dl2/20070402110749427/glossary.pdf>.

331. Guidance documents to those producing diploma supplements.

Education&training. European Commission. Brussel, 2012. URL: ec.europa.eu/education/lifelong-learning-policy/doc/ds/ds_en.pdf.

332. Hallak J. Investing in the Future: Setting Educational Priorities in the Developing World. Paris: UNESCO, 1990. 303 p.

333. Higher Education: International Trends, 1960–1970. Paris: UNESCO, 1975. 254 p.

334. URL: <http://www.disserr.ru/api/>

335. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/disser/ru.html>

336. URL: <http://www.diss.rsl.ru/>

337. URL: <http://sigla.rsl.ru/>

338. Архів МОН України. Ф. 166. Оп. 18. Спр.123. Арк. 19.

339. Архів МОН України. Ф. 166. Оп. 18. Спр. 163. Арк. 15.

340. Архів МОН України. Ф. 166. Оп. 18. Спр. 200. Арк. 37.

341. Архів МОН України. Ф. 166. Оп. 18. Спр. 299. Арк. 240.

342. Архів МОН України. Ф. 166. Оп. 18. Спр. 305. Арк. 22.

343. Архів МОН України. Ф. 166. Оп. 18. Спр. 305. Арк. 23.

344. Архів МОН України. Ф. 462. Оп. 18. Спр. 160. Арк. 193.

345. Поточний архів департаменту вищої освіти МОН України. Зведені відомості про динаміку змін у чисельності студентів вищих навчальних закладів України усіх рівнів акредитації. 1990–2003.

346. Поточний архів Державної акредитаційної комісії України. Зведені дані про результати ліцензування та акредитації вищих навчальних закладів України у 1992–1995 рр. Вересень 1995 р.

347. Поточний архів Державної акредитаційної комісії України. Критерії та вимоги до ліцензування та акредитації підготовки фахівців відповідних рівнів. Затверджено Державною акредитаційною комісією 23 листопада 1999 р., протокол № 2.

ДОДАТКИ

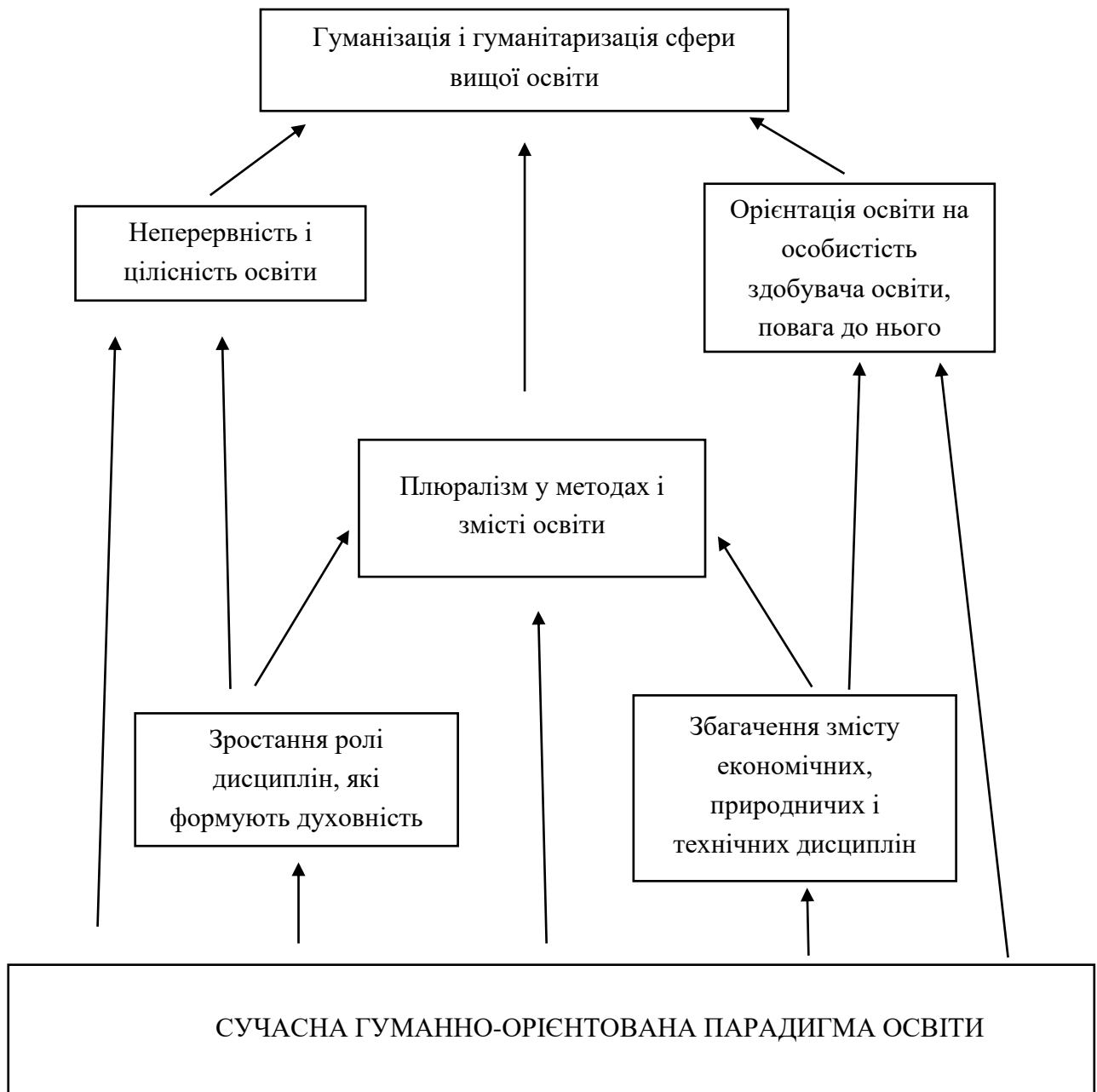
Додаток А

Основні вимоги до розвитку вищої освіти в контексті сучасних демократичних процесів

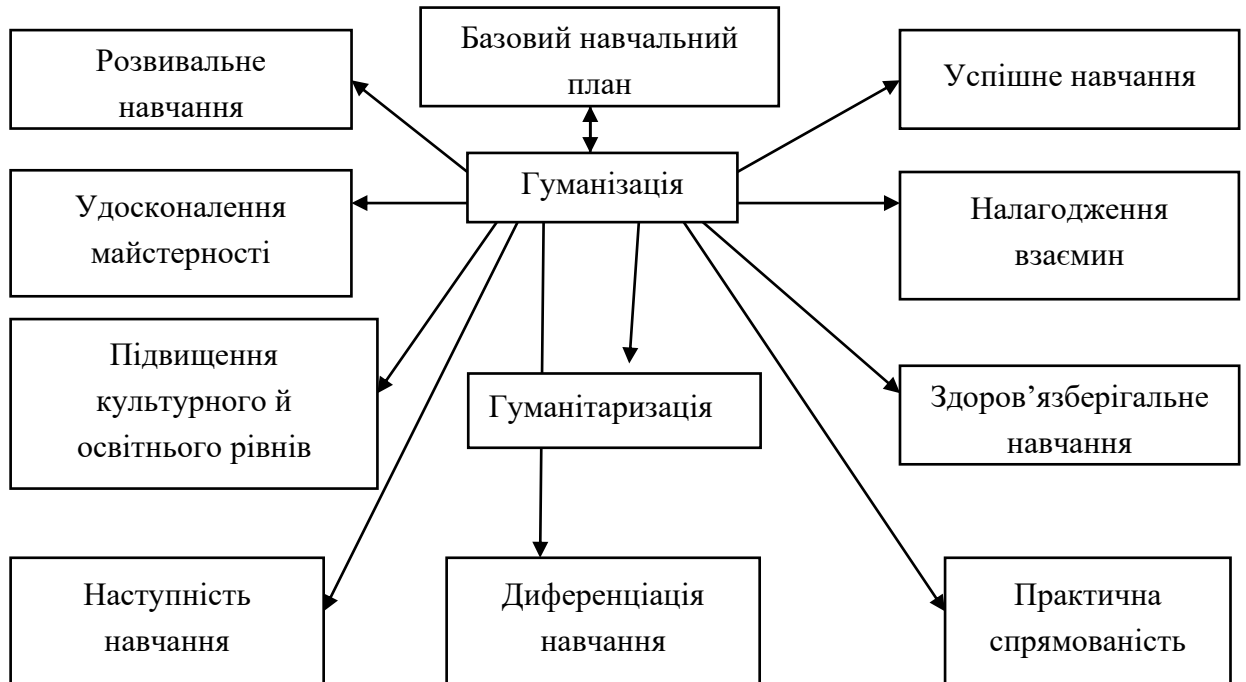
Додаток підготовлено автором на основі опрацювання джерельної бази

Процес гуманізації і гуманітаризації вищої освіти в сучасній гуманно-зорієнтованій парадигмі

Додаток підготовлено автором на основі опрацювання джерельної бази

**Інноваційні шляхи, способи та засоби гуманізації і гуманітаризації
вищої освіти**

Додаток підготовлено автором на основі опрацювання джерельної бази

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**Статті, які відображають основні наукові результати дослідження**

1. Євсович Р. В. Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти в Україні: історичний аспект. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*: збірник наукових праць / гол. ред. Г. П. Шевченко. Вип. 2(55). Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. С. 79–87.

2. Євсович Р. В. Тезаурусний підхід до визначення поняття «гуманітаризація та гуманізація вищої освіти» в європейському нормативному контексті. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2013. Вип. 2. С. 58–68.

3. Євсович Р. В. Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти у роки «Перебудови»: реальність чи міф. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Додаток 3 до Вип. 31: Тематичний випуск «Проблеми емпіричних досліджень у психології». Київ: Гнозис, 2014. С. 421–427.

4. Євсович Р. В. Історико-педагогічний аналіз генези гуманізації і гуманітаризації вищої освіти України. *Інноватика у вихованні*: збірник наукових праць РДГУ. № 13. Випуск 13. Том 2. 2021. С. 240–248.

5. Yevsovych R. Research of humanization transformations of the higher education system of Ukraine at the end of the 20th – early 21st centuries (1985–2012). *Journal of Education, Health and Sport*. 2021.11(2):290-307. eISSN 2391-8306. URL: <http://dx.doi.org/10.12775/JEHS.2021.11.02.028>.

Праці, які додатково відображають результати дисертації

6. Євсович Р. В. Формування особистості спеціаліста в контексті гуманізації та гуманітаризації вищої освіти періоду «перебудови»: теоретичний аспект. *Международный сборник научных трудов*: в 2 ч. Часть 1 / под. общ. ред. М. И. Лукьяновой, Е. А. Лодатко. Черкаassy-Ульяновск: УИПКПРО, 2014. С. 118–130.

Апробація результатів наукового дослідження

№ з/п	Назва	Місто проведення	Форма участі
Міжнародні			
1.	Викладач і студент: умови особистісно-професійного зростання	Черкаси, 22–23 травня 2014 р.	друк
2.	Університет і школа: перспективи співпраці	Рівне, 2020	виступ
3.	Євроінтеграційні процеси в сучасній Україні	Рівне, 2017	виступ
4.	Сучасний вчитель початкової школи: європейський вимір	Рівне, 2017	виступ
5.	Гуманітарна парадигма як стратегія інноваційного розвитку освіти	Рівне, 16–17 червня 2017 р.	виступ
6.	Наука, освіта, суспільство очима молодих	Рівне, 2019	виступ
7.	Україна першого двадцятиліття ХХІ століття: культурно-мистецький вимір	Рівне, 2020	виступ
8.	україно-польський семінар «Заснування та розвиток аксіопедагогіки: питання, перспективи» на базі Рівненського державного гуманітарного університету (Україна) та університету Яна Длугоша в Ченстохові (Польща) 2 червня 2021	Рівне, 2021	виступ
Усеукраїнські			
1.	Становлення і розвиток особистості людини як суб'єкта власного життя (до 70-ліття з дня народження С. Пальчевського)	Рівне, 10–11 березня 2016	виступ
2.	Сучасний вчитель початкової школи: проблеми і перспективи в контексті освітньої реформи	Рівне, 2019	виступ
3.	Сучасний вчитель початкової школи: досвід, пошуки та перспективи	Рівне, 2019	виступ

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
**ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Бульвар Т.Шевченка, 81, м. Черкаси, 18031, тел./факс: (0472) 35-44-63, 37-21-42,
 e-mail: cic@edu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02125622

14.06.2021 № 151/04
 на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертації

Євсовича Романа Васильовича«Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти України
кінця ХХ початку ХХІ століть (1985-2012 рр.)»,поданої на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Впровадження результатів дисертації Євсовича Романа Васильовича «Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти України кінця ХХ початку ХХІ століть (1985-2012 рр.)» здійснювалося на кафедрі педагогіки і психології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького впродовж 2017 – 2021 навчальних років та охоплювало здобувачів ступенів бакалавра і магістра за спеціальністю 035 «Філологія» денної та заочної форм навчання.

У навчальному процесі використовувалися актуальні методологічні орієнтири, педагогічні принципи і дидактичний дизайн гуманізації та гуманітаризації вищої освіти України, що відображались у психолого-педагогічних умовах процесу професійної підготовки вчителів та методиці формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів вищої освіти.

Теоретичні та практичні матеріали дисертаційної праці зумовили позитивну динаміку зростання рівня професійної підготовки майбутніх вчителів. Матеріали дисертації можуть бути використані в організації внутрішньої системи забезпечення якості професійної підготовки фахівців у закладах вищої освіти, в роботі науковців, викладачів, кураторів.

Результати впровадження обговорено та схвалено на засіданні кафедри педагогіки і психології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 11 від 10 червня 2021 року).

Проректор з наукової, інноваційної
та міжнародної діяльності, професор

С. В. Корновенко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНЬСКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ХЕРСОНЬСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

вул. Покришева, 41, м. Херсон, 73034, тел. (0552) 37-02-00, 41-08-10, 41-08-11, факс 37-05-92
Web: <http://academy.ks.ua> E-mail: info@academy.ks.ua

17.06.2021 № 01-07/236 на № _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Євсовича Романа Васильовича на тему: «Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти України кінця ХХ початку ХХІ століть (1985-2012 рр.)», поданого на здобуття вченого ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Впровадження результатів дисертаційного дослідження Євсовича Романа Васильовича з теми «Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти України кінця ХХ початку ХХІ століть (1985-2012 рр.)» здійснювалося на базі кафедри педагогіки й менеджменту освіти КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», впродовж 2019 – 2020 навчальних років та охоплювали здобувачів ступеня магістра та слухачів курсів підвищення кваліфікації шляхом упровадження матеріалів дисертації у комплексі навчально-методичного забезпечення.

Теоретична цінність зазначених матеріалів полягає у поглибленні знань майбутніх вчителів початкової школи щодо генези гуманізації і гуманітаризації вітчизняної вищої освіти. Практичне значення полягає в удосконаленні професійних компетентностей студентів у контексті організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії на різних рівнях взаємодії «педагог – здобувач освіти» із використанням, запропонованих автором дисертаційного дослідження інноваційних підходів, що мають незаперечну гуманістичну цінність і у початковій школі.

Доповнення змісту дисциплін соціально-педагогічного циклу новими матеріалами, виявленими й дослідженими дисертантом сприятиме кращому розумінню здійснення реформістських процесів здійснюваними нині у сфері освіти й надасть підґрунтя для подальшого їх використання в початковій ланці освіти України.

Апробація результатів дисертаційного дослідження Р.В.Євсовича свідчить про його високий теоретико-методологічний рівень та доцільність їх подальшого впровадження в теорію й практику професійної підготовки педагогічних кадрів в Україні.

Результати впровадження дисертаційного дослідження Р.В.Євсовича «Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти України кінця ХХ початку ХХІ століть (1985-2012 рр.)» обговорено і затверджено на засіданні кафедри педагогіки й менеджменту освіти КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» (протокол № 7 від 17 червня 2021 року).

Перший проректор,
доктор педагогічних наук, професор

І. Я. Жорова

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

вул.Ст.Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел. (0362) 63-42-24, факс (0362) 62-03-56
E-mail: rectorat@rdgu.uar.net, код ЄДРПОУ 25736989

20.05.2021 № 01-12/26

На № _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Євсовича Романа Васильовича на тему: «Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти України кінця ХХ початку ХХІ століть (1985-2012 рр.)», поданого на здобуття вченого ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Впровадження результатів дисертації Євсовича Романа Васильовича «Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти України кінця ХХ початку ХХІ століть (1985-2012 рр.)» здійснювалося на базі кафедри педагогіки, освітнього менеджменту та соціальної роботи Рівненського державного гуманітарного університету впродовж 2019-2021 навчальних років та охоплювало здобувачів ступенів бакалавра та магістра шляхом упровадження матеріалів дослідження у комплексі навчально-методичного забезпечення, зокрема при вивченні навчальних дисциплін, що викладаються на кафедрі, а саме: «Порівняльна педагогіка», «Педагогіка вищої школи», «Історія педагогіки», «Основи педагогічної майстерності», «Управлінський процес у сучасних закладах освіти» та ін. Доповнення змісту навчальних курсів матеріалами дослідження сприяло розширенню знань студентів про специфіку, тенденції та хронологію розвитку вищої освіти України кінця ХХ – початку ХХІ століть (1985–2012 рр.) в контексті гуманізації та гуманітаризації.

Апробація результатів дослідження підтверджує її теоретичну і практичну спрямованість, доводить доцільність подальшого впровадження у навчальний процес з метою підвищення ефективності підготовки студентів та дає можливість творчо використовувати історико-педагогічний досвід роботи вітчизняних ЗВО, а саме, перспективи та методичні рекомендації щодо їхньої

трансформації за сучасних умов на основі наукового доробку та використання новітніх досягнень українських і зарубіжних науковців.

Результати впровадження дисертаційного дослідження Р.В. Євсовича «Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти України кінця ХХ початку ХХІ століть (1985-2012 рр.)» обговорено і затверджено на засіданні кафедри педагогіки, освітнього менеджменту та соціальної роботи Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 5 від 18 травня 2021 року).

Проректор з наукової роботи

проф.О.В.Дейнега